Сучасні дослідження з німецької історії

2019

Сучасні дослідження з німецької історії
Современные исследования по немецкой истории
Moderne Forschungen zur deutschen Geschichte
Modern Studies in German History

2019

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Сучасні дослідження з німецької історії

Збірник наукових праць

Дніпро
ЛІТОГРАФ
2019

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ДНИПРОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Современные исследования по немецкой истории

Сборник научных трудов

Днипро
ЛИТОГРАФ
2019

MINISTERIUM FÜR BILDUNG UND WISSENSCHAFT DER UKRAINE
NATIONALE OLES GONCAR UNIVERSITÄT
DNIPRO

Moderne Forschungen zur deutschen Geschichte

Sammelband wissenschaftlicher Werke

Dnipro
LITOGRAF
2019

DEPARTMENT OF SCIENCE AND EDUCATION OF UKRAINE
OLES GONCHAR DNIPRO NATIONAL UNIVERSITY

Modern Studies in German History

History researches

Dnipro
LITOGRAF
2019

УДК 943
В 74

В 74 **Сучасні дослідження з німецької історії** : зб. наук. пр. / гол. ред. Н. В. Венгер. – Дніпро: Літограф, 2019. – 152 с.

ISSN 2616-9479

Подано широкий спектр результатів досліджень істориків України та Німеччини, присвячених проблемам історії етнічних німців та менонітів України та Російської імперії на різних етапах їхнього минулого. В окремих блоках матеріалів розглянуто питання ролі особистості в історичній науці та проблеми всесвітньої історії.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями історії.

В 74 **Современные исследования по немецкой истории** : сб. науч. тр. / гл. ред. Н. В. Венгер. – Днипро: Литограф, 2019. – 152 с.

ISSN 2616-9479

Представлен широкий спектр результатов исследований историков Украины и Германии, посвященных проблеам истории этнических немцев и меннонитов Украины и Российской империи на ранных этапах их развития. В отдельных блоках материалов рассматриваются вопросы роли личности в исторической науке и проблемы всемирной истории.

Для ученых, студентов, преподавателей, а также всех, кто интересуется вопросами истории.

Друкується за рішенням вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 5 від 16 листопада 2019 р.)

Редакційна колегія:

Д-р **А. Айсфельд** (Німеччина); д-р. іст. наук, проф. **Н. В. Венгер** (гол. ред.); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва** (заст. гол. ред.); канд. іст. наук, доц. **О. М. Каковкіна** (наук. секретар); д-р. іст. наук, проф. **Савчук В. С.**; д-р **В. Деннінгхаус** (Німеччина); **Й. Дік** (Німеччина-Нідерланди); д-р, проф. **Д. Стейплз** (США); д-р іст. наук, проф. **С. С. Троян**; д-р **Е. Фрізен** (Канада); **В. В. Соловйов** (відп. секретар).

Реєстраційне свідоцтво наукового збірника
№ 23170-13010 ПР. Серія КВ від 10.01.2018 р.

ISSN 2616-9479

©Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2019
©ЛІТОГРАФ, оформлення, 2019

Історія німецькомовних діаспор Російської імперії, України та світу

Дік Й. — Про типологію християнських релігійних спільнот на прикладі менонітів

Мєшков Д. — Німці та їх сусіди-євреї на українських землях у другій половині XIX ст.

Лавренко В. С. — Образи німців та народів Австро-Угорщини у роки Першої світової війни за матеріалами газети «Русское слово»

Костюк М. П. — Організація харчування волинських німців-колоністів під час депортації взимку 1915–1916 рр.

Ходченко О.Є. — Служба менонітів в медичних частинах російської армії в період Першої світової війни

Малиновська Т. В., Малиновський Б. В. — Повстанці у Звенигородці, 8–12 червня 1918 року

Венгер Н. В. — «Особиста історія»: менонітська община Олександрівська в переламний рік Української революція

Нікілєв О. Ф. — Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині в етнонаціональному вимірі

Мартиненко В. Л. — «Для вас і ці умови гарні, ви не забувайте хто ви такий і звідки ви приїхали сюди!»: трудова повинність німецьких переселенців з СРСР в оборонному виробництві на території «старого райху» наприкінці Другої світової війни

История немецкоязычных диаспор Российской империи, Украины и мира

Дик И. — О типологии христианских религиозных сообществ на примере меннонитов

Мешков Д. — Немцы и их соседи-евреи на украинских землях во второй половине XIX ст.

Лавренко В. С. — Образы немцев и народов Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны по материалам газеты «Русское слово»

Костюк М. П. — Организация питания волынских немцев-колонистов во время депортации зимой 1915–1916 гг.

Ходченко Е. Е. — Служба меннонитов в медицинских частях русской армии в период Первой мировой войны

Малиновская Т. В., Малиновский Б. В. — Повстанцы в Звенигородке, 8–12 июня 1918 года

Венгер Н. В. — «Реличная история»: меннонитская община Александровска в переломный год Украинской революции

Никилєв О. Ф. — Коллективизация и Голодомор 1932–1933 гг. на Днепропетровщине в этнонациональном измерении

Мартыненко В. Л. — «Для вас и эти условия хороши, вы не забывайте кто вы такой и откуда вы приехали сюда!»: трудовая повинность немецких переселенцев из СССР в оборонном производстве на территории «старого рейха» в конце Второй мировой войны

Die Geschichte der deutschsprachigen Diaspora des Russischen Reiches, der Ukraine und der Welt

Dyck J. — Über die Typologie der religiösen Gemeinschaften am Beispiel der Mennoniten

Myeshkov D. — Deutsche und ihre jüdischen Nachbarn auf den ukrainischen Gebieten in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts

Lavrenko V. S. — Bilder von Deutschen und Völkern Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkriegs, basierend auf den Materialien der russischen Word-Zeitung

Kostjuk M. P. — Die Organisation der Verpflegung für die deutschen Kolonisten aus Wolhynien während ihrer Deportation im Winter 1915–1916

Khodchenko Ye.Ye. — Der Dienst der Mennoniten in den medizinischen Einheiten der russischen Armee während des Ersten Weltkrieges

Malinovskaja T. V., Malinovskij B. V. — Die Aufständischen in Swenigorodka am 8.–12. Juni 1918

Venger N. V. — Eine persönliche Geschichte: die mennonitische Gemeinde der Stadt Aleksandrovsk im entscheidenden Jahr der Ukrainischen Revolution

Nikilev O. F. — Kollektivierung und Holodomor 1932–1933 im gebiet Dnipropetrovsk in der etnisch-nationalen maßstab

Martynenko W. L. — «Für Sie sind diese Bedingungen auch gut, vergessen Sie nicht, wer Sie sind und woher Sie hier angekommen sind!»: Arbeitspflicht der deutschen Umsiedler aus der UdSSR in der Rüstungsindustrie auf dem Territorium des «Altreiches» am Ende des zweiten Weltkrieges

History of German diaspora in the Russian empire, Ukraine and in the world

Dyck J. — On Typology of religious communities using the example of the Mennonites

Myeshkov D. — The Germans and their Jewish Neighbors on the Ukrainian Areas at the Second Half of the 19 th. Century

Lavrenko V. S. — Images of Germans and peoples of Austria-Hungary during the First World War, based on the materials of the «Russian Word» newspaper

Kostyuk M. P. — Catering service for Volyn Germans-colonists during their deportation in winter 1915–1916

Khodchenko E. E. — Mennonite service in the medical units of the Russian army during the World War I

Malynovska T. V., Malynovsky B. V. — The Rebels in Zvenyhorodka, June 8–12, 1918

Venger N. V. — "An impersonal story": the Mennonite Community of Alexandrovsk at the Turning Point Year of the Ukrainian Revolution

Nikilev O. F. — Collectivision and the holodomor 1932–1933 on Dnipropetrovshchiyna in ethnik aproach

Martynenko V. L. — «For you these are good conditions, do not forget who you are and where you have come from!»: mandatory labor service of German resettles from the USSR in the defense industry on the territory of the «Old Reich» at the end of the Second World War

УДК 291.14:286.12
DOI 10.15421/311901

И. Дик
Боннская библейская семинария

О ТИПОЛОГИИ ХРИСТИАНСКИХ РЕЛИГИОЗНЫХ СООБЩЕСТВ НА ПРИМЕРЕ МЕННОНИТОВ

Дік Й. О. Про типологію християнських релігійних спільнот на прикладі менонітів.
У статті простежується еволюція типології релігійних спільнот від традиційної до сучасної західної на прикладі менонітів. Традиційна типологія розрізняла церкву та секту з конфесійних позицій. Цей підхід змінила соціологічна типологія, базована на концепціях Е. Трьольча, яка надає визначення церкви, секти, а також спільноти містицизму за соціологічними ознаками. Сучасна типологія використовує поняття «народна церква» і «вільна церква».
Ключові слова: типологія релігійних спільнот, церква, секта, народна церква, вільна церква, меноніти.

Дик И. О типологии христианских религиозных сообществ на примере меннонитов.
В статье прослеживается эволюция типологии религиозных сообществ от традиционной до современной западной на примере меннонитов. Традиционная типология различала церковь и секту с конфессиональных позиций. Сменившая ее социологическая типология, основанная на концепциях Э. Трёльча, определяет церковь и секту, а также мистицизм, по социологическим признакам. Современная типология использует понятия «народная церковь» и «свободная церковь».
Ключевые слова: типология религиозных сообществ, церковь, секта, народная церковь, свободная церковь, меннониты.

Dyck. J. Über die Typologie der religiösen Gemeinschaften am Beispiel der Mennoniten.
Der Artikel zeichnet die Entwicklung der Typologie religiöser Gemeinschaften von traditionell bis modern westlich am Beispiel der Mennoniten nach. Die traditionelle Typologie legt der Unterscheidung von Kirche und Sekte konfessionelle Positionen zugrunde. Die soziologische Typologie, die sie ersetzt hat, baut auf den Konzepten von E. Troeltsch auf und definiert die Kirche und Sekte sowie die Mystik durch soziologische Merkmale. Die moderne Typologie verwendet die Konzepte der Volks- und Freikirche.
Schlüsselwörter: Typologie religiöser Gemeinschaften, Kirche, Sekte, Volkskirche, Freikirche, Mennoniten.

Dyck. J. On Typology of religious communities using the example of the Mennonites.
The article describes the evolution of the typology of religious communities from traditional to modern Western on the example of Mennonites. In the Russian Empire, the traditional typology distinguished between church and sect from a confessional position of the Russian Orthodox Church. A sect was defined as an organized community that thinks differently with the dominant church. Mennonites in this typology were regarded as a Protestant sect, same the Baptists. The typology was rooted not only in the sphere of religion, but in legislation, too, with significant limits for the sects. In Soviet times, this typology, essentially rooted in religion, was also dominant. Only at the end of 1970ies, a move from sect to religious community took place.

E. Troeltsch's "The Social Teachings of Christian Churches and Groups" (1912) changed the typology basis to a sociological one. The division into church and sect remained, with an addition of a mysticism element. Later, the typology was expanded considering the situation in North America by the denomination element placed between church and sect. The sociological typology promoted a confessionally unbiased research of Anabaptism.

The modern Western typology in its German shape includes two parts – "Volkskirche" (National Church) and "Freikirche" (Free Church). The major differences between them are separation from church and state, a voluntary entry to the community through adult baptism, and democratic election of their congregation organs. To resolve the ambiguity between different kinds of Free Churches, the notion of Believer' Church was introduced. The new research also introduced the notion of Radical Reformation that is applicable to Mennonites.
Key words: typology of religious communities, church, sect, National Church, Free Church, Mennonites.

© И. Дик, 2019

Постановка проблемы. Типология, понимаемая как классификация явлений по их существенным признакам, широко применяется для их описания и сопоставления с другими явлениями. В применении к религиозным сообществам типология, наряду с систематизацией, позволяет делать обобщения, опираясь на сходство структур и признаков. К этой теме авторы обращаются сравнительно редко, хотя существует несколько схем типологии меннонитов. Данная статья призвана восполнить этот пробел в русскоязычном сегменте историографии меннонитов и родственных им конфессий.

Традиционная типология. В Российской империи, как и за ее пределами, различали два типа религиозных сообществ – церковь и секту. Понятие «церковь» определялось совокупностью этимологических, теологических, историко-философских и юридических аспектов [12, т. 38, с. 107], секта же – как «организованное общество людей, разномыслящих с господствующею церковью … которое с точки зрения большинства считается ложным или вредным» [12, т. 29, с. 324]. Таким образом, критерии типологической дихотомии располагались в конфессиональной плоскости, а точкой деления являлась позиция большинства, в данном случае – господствующей Русской православной церкви.

Секты классифицировались по источникам, подменявшим авторитет и предание церкви, по «пути усвоения и разработки религиозной истины» [12, т. 29, с. 325] и по времени возникновения. Меннонитов в данной типологии относили к протестантским сектам [12, т. 19, с. 93]. К ним же были отнесены и известные в России баптисты [12, т. 25а, с. 520].

Типология была укоренена не только в сфере религии, но, к примеру, и в законодательстве. Даже самые либеральные для дореволюционной России юридические нормы, установленные в 1906 г. [5], существенно ограничивали права сектантов со всеми вытекающими отсюда последствиями. Отождествление с сектантством стигматизировало его последователей. Для меннонитов, шаг за шагом терявших в России свой общественно-политический статус, финалом нисходящей линии до революции стало объявление их сектантами [3], несмотря на отчаянные меры самозащиты.

Традиционной типологией «церковь – секта» интенсивно пользовались и в советское время, особо не задумываясь над ее глубоко религиозным происхождением. Отдавая дань стандартам идейно выверенного антирелигиозного дискурса, меннонитство изображали сектой и выходцы из их среды [11], и пропагандисты областного масштаба [6], и борцы с религией республиканского уровня [2], и молодые перспективные исследователи [9], и авторы диссертаций [10].

С переходом от агрессивного атеистического дискурса к более взвешенному религиоведческому подходу изменилась и коннотация термина «секта». В одном из последних в советское время определений секты финальном в 1986 г., за пять лет до распада страны, секта трактовалась как «один из типов религиозных объединений», возникающая как «оппозиционное течение по отношению к тем или иным религиозным направлениям» [1, с. 400]. В духе классического марксистско-ленинского исторического материализма рождение секты объясняется классовыми противоречиями и «может быть выразителем социального протеста групп, недовольных своим положением в классовом антагонистическом обществе» [1, с. 400]. В данном определении уже отсутствует дуализм «церковь – секта». Под церковью здесь понимается «тип религиозной организации, возникший в определенных исторических условиях как средство упорядочения отношений внутри объединения» [1, с. 484].

Судя по типологии меннонитов, смену советского религиозного дискурса можно датировать концом 1970-х годов. В 1977 г., старший научный сотрудник Академии общественных наук и специалист по меннонитам А. Н. Ипатов, защитивший кандидатскую диссертацию в 1971 г. [7], еще писал об этой конфессии как о секте [14]. В следующем же, 1978 г., была издана его большая работа о меннонитах как этноконфессиональной общности [8], в которой автор тщательно избегает термина «секта». Впрочем, эта работа стала последней большой публикацией по меннонитской тематике в СССР.

Социологическая типология. В 1912 г. немецкий протестантский теолог и философ культуры Эрнст Трёльч издал обширный труд «Социальные учения христианских церквей и групп» [16]. Основой его методологии стала социология, понимаемая «как наука о формальных структурных взаимоотношениях различных общественных образований» [16, с. 364]). Автор все еще придерживался дихотомии «церковь – секта», однако уже искал различия между ними «во внутренней структуре обоюдного устройства» [Там же]. Обобщая материалы изучения церковных сообществ преимущественно в Германии и Швейцарии, Трёльч расширил традиционную схему «церковь – секта» за счет третьего религиозного типа – мистицизма. Свою типологию он обоб-

щил следующим образом: «Церковь является институтом спасения и благодати, наделённым результатом искупительного подвига, который в состоянии впитывать в себя массы и приспосабливаться к миру, поскольку может в определенной мере оставлять без внимания субъективную святость ради объективного сокровища благодати и спасения. Секта является свободным объединением строгих и сознательных христиан, объединившихся по признаку своего истинного возрождения, отделяющихся от мира, ограниченных малыми группами, предпочитающих благодати закон, утверждающих в своем кругу с большей или меньшей степенью радикализма порядок жизни, основанной на христианской любви, и все это во имя приближения и ожидания грядущего царства Божьего. Мистика – это усвоение и реализация явленного в культе и учении мира идей в виде чисто личного сокровенного состояния души, могущие сопровождаться созданием временных персонально окрашенных групп, с затухающим интересом к культу, учению и историческим взаимосвязям» [16, с. 967].

Трёльч отмечал, что понятие «секта» способно ввести в заблуждение, поскольку является сугубо полемическим и отражает точку зрения преимущественно господствующих церквей. Последнее в первые столетия своего существования сами колебались между сектой и церковью, которой они стали лишь в результате расслоения на священников и мирян. Зачастую секты более соответствовали идеалам первоначального христианства, чем церкви. В частности секты сохраняли принцип добровольности и осознанного присоединения к ней, в отличие от церкви, членами которой становились по рождению. Трёльч считал, что предпочтительнее было бы проводить различие не между церковью и сектой, а между институализированной церковью и добровольной церковью [16, с. 366–367, 371, 372, 375].

Типология Трёльча нашла достойное место в социологии религии. В 1929 г. американский теолог Х. Ричард Нибур расширил ее за счет понятия деноминации. Этот тип религиозного сообщества типичен для Америки и представляет собой эволюцию секты, которая после первого поколения верующих потеряла стремление к чистоте и занимает промежуточное место между трёльчевскими сектой и церковью. Он зародился в Англии XVI ст. и не имеет аналогов на континентальной Европе. Для его расцвета были необходимы два условия: религиозная толерантность и полное отделение церкви от государства. Если секта – сообщество эксклюзивное, то деноминация – скорее инклюзивное. Деноминация более не претендует на исключительное обладание спасающей истиной. Требования к церковной дисциплине здесь значительно ниже, чем у секты, отлучения совершаются значительно реже, а отлученные могут без особых проблем примкнуть к другой религиозной группе [15].

Типологии Трёльча и Нибура были в последующем усовершенствованы другими исследователями [4].

Лютеранин Трёльч в своих исследованиях обозначил новый тренд – переход от конфессионального дискурса к внеконфессиональному. Новый подход сделал тему анабаптизма привлекательной для более широкого круга исследователей. Далее в конце XIX в. на лекциях по церковной истории об анабаптистах упоминали лишь для того, чтобы снабдить их «функцией пинка» (игра слов в немецком с *Fußnote* (сноска) и *Fußtritt* (пинок)): Анабаптизм рассматривался не как Реформация, а как деформация [13]. Начиная со времен Трёльча, который посвятил анабаптизму в «Социальных учениях» около полусотни страниц [16, с. 797–848], или, возможно несколько ранее, анабаптизм стал предметом исследования беспристрастных светских и конфессиональных ученых. Во второй четверти XX в. появились и первые академические работы, вышедшие из-под пера меннонитов. Это дало возможность внести коррективы в традиционную типологию, и не только.

Современная западная типология. Ядро современной типологии основных христианских религиозных сообществ в ее немецком варианте состоит из двух компонент – народной церкви (Volkskirche) и свободной церкви (Freikirche), соответственно в английском – National Church и Free Church, иногда называемой Believers' Church. Эти два понятия выхватывают из континуума современных религиозных сообществ два христианских фрагмента довольно-таки значительного объема, один из которых состоит из исторических государственных церквей, а другой – объединяет в себе сообщества типа меннонитских или же баптистских. В терминологическом плане здесь понятию «свободной церкви» соответствует прежнее обозначение «секта».

Реформация положила конец восходящему к римскому императору Константину (272–337 гг. н.э.) единству церкви и государства под руководством Папы. Оно имело продолжение и во вновь созданной Евангелическо-лютеранской церкви, которая стала новой государственной церковью и по своим основным структурным параметрам едва

ли отличалась от Католической церкви. От них существенным образом разнились общины анабаптистов, которые и составили новый тип религиозного сообщества.

Важным отличием новой религиозной общности стало отделение церкви от государства. Анабаптисты решительно отвергали всякое вмешательство государства в церковные вопросы. Свобода от государства в итоге и дала название новому церковному типу [16, с. 734].

Принципиальное отличие свободной церкви состояло в том, что решение о вхождении в нее принималось сознательно и в индивидуальном порядке, в форме крещения взрослых. В народных церквях обретение членства посредством крещения происходило по сути дела автоматически, по рождению. Крещение же во взрослом возрасте воспринималось здесь как перекрещивание и как окончательное отступление от истинной веры.

Менее очевидным, но столь же существенным для нового церковного типа стала его демократизация, когда общины сами избирали свои органы управления. Деления церкви на клир и мир здесь не существовало. Свободные церкви стали реализацией религии мирян.

В Новом Свете, куда новый церковный тип был перенесен уже в XVII ст. и где в условиях субъективизма и относительности не состоялось объединение с государством даже типичных народных церквей Старого Света, религиозным сообществам пришлось отречься от притязаний на абсолютную истину и абсолютную же власть [16, с. 737]. Церковные паттерны свободных церквей в Америке в свою очередь оказали влияние на политику: «Идея свободной церкви требует чего-то эквивалентного в виде свободного государства» [19].

Наименование «свободная церковь» неоднозначно. В 1843 г. в Государственной церкви Шотландии произошла схизма, в результате которой была образована Свободная Церковь Шотландии. Она имела народный характер, сохранив принцип крещения детей. В дальнейшем свободными церквями часто называли сообщества, не зависимые от государства.

Чтобы отличать типологически свободные церкви от таковых по названию (в принципе, Католическую церковь в США, где нет государственных церквей, можно также отнести к свободным церквям), в англоязычном мире было введено понятие «Церкви верующих» (Believers‘ church). Несмотря на то, что этот термин встречался уже в тексте социолога Макса Вебера в его английском варианте [17], для типологического обозначения свободной церкви его стали употреблять только со второй половины XX ст.

С расширением исследований по анабаптизму появилась и новая, более уточненная трактовка Реформации. С публикацией в 1962 г. обширного труда Джорджа Уильямса «Радикальная Реформация» [18] этот термин окончательно закрепился в англоязычной историографии, а затем и мигрировал в немецкую литературу наравне с типологией «народная церковь – свободная церковь», которая окончательно отменила традиционное подразделение на церковь и секту.

Тогда же меннонитов и родственные им течения перестали причислять к протестантизму вообще и протестантским сектам в частности. Повод для этого существовал давно: этому отчаянно противились сами протестанты на родине протестантизма в Германии. В принятом в 1530 г. Аугсбургском исповедании веры Евангелическо-лютеранской церкви, которому до сих пор присягают на верность вступающие в должность священнослужители, анабаптисты упоминались три раза: один раз их проклинали и два раза отвергали. Причисление же меннонитов и анабаптистов к Радикальной Реформации и свободной церкви окончательно вошло как в научный, так и конфессиональный обиход.

С учетом изложенного можно настоятельно рекомендовать авторам, пишущим на религиозные темы для западной аудитории, пользоваться типологией «народная церковь – свободная церковь».

Библиографические ссылки

1. Атеистический словарь / под общ. ред. М. П. Новикова. Москва: Политиздат, 1986. 512 с.

2. Белимов А. Ф. Кто такие меннониты? Фрунзе: Кыргызстан, 1967. С. 3.

3. Бондарь С. Д. Секта меннонитов в России. Петроград: Тип. В.Д. Смирнова, 1916. XXXIII. 207 с.

4. Васильева Е. Н. Типология «церковь-секта» Вебера-Трёльча и ее развитие в западном и отечественном религиоведении: автореф. дис. … канд. филос. наук. Москва, 2008. 32 с.

5. Введенский А. Действующие законоположения касательно старообрядцев и сектантов. Одесса, 1912. С. 32–41.

6. Ильиных Н. И. Под маской святош (О реакционной деятельности секты меннонитов). Оренбург: Оренб. книжн. изд-во, 1963. С. 3.

7. Ипатов А. Н. Проблема религиозного и национального в современном меннонитстве: дис… канд. филос. наук. / Институт научного атеизма, Академии общественных наук при ЦК КПСС. Москва, 1971. 193 с.

8. Ипатов А. Н. Меннониты (Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности). Москва: Мысль, 1978. 213 с.

9. Клибанов А. Меннониты. Москва: ОГИЗ, 1931. С. 7.

10. Крестьянинов В. Ф. Меннониты. Москва: Изд-во пол. лит-ры, 1967. С. 9.

11. Рейнмарус А., Фризен Г. Меннониты (краткий очерк). Москва: Безбожник, 1930. С. 1.

12. Энциклопедический словарь: в 85 т. Санкт-Петербург: Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1890–1907.

13. Bender H. S. Recent Progress in Research in Anabaptist History. Mennonite Quarterly Review. 1934. Vol. VII, nr. 1, pp. 3–17.

14. Ipatow A. N. Wer sind die Mennoniten? Alma-Ata: Kasachstan, 1977. P. 5.

15. Kyle R. G. From Sect to Denomination: Church Types and Their Implications for Mennonite Brethren History. Hillsboro, KS: Center for Mennonite Brethren Studies, 1985. pp. 15–19.

16. Troeltsch, E. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen: Mohr, 1912. XVI. 994 p.

17. Weber M. Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus / Hg. u. Einl. K. Lichblau, J. Weiß. Wiesbaden: Springer Fachmeiden, 2016. 132 p.

18. Williams G. H. The Radical Reformation. Philadelphia, PA: Westminster, 1962. XXXI. 924 p.

19. Wright N. G. Free Church, Free State. Milton Keynes: Paternoster, 2005. 21 p.

References

1. *Ateisticheskiy slovar'* (1986) [Atheistic dictionary]. Moscow, (in Russian).

2. Belimov A. F. (1967) *Kto takie mennonity?* [Who are Mennonites?]. Frunze, (in Russian).

3. Bondar' S. D. (1916) *Sekta mennonitov v Rossii* [Mennonite sect in Russia]. Petrograd, (in Russian).

4. Vasil'eva E. N. (2008) Tipologiya «tserkov'-sekta» Vebera-Trel'cha i ee razvitie v zapadnom i otechestvennom religiovedenii : avtoref. dis. … kand. filos. nauk [“Church-sect” typology by Weber-Troeltsch and its development in the Western and Russian religious studies : Abstract diss. Cand. Philosophy of science]. Moscow, (in Russian).

5. Vvedenskiy A. (1912) *Deystvuyushchie zakonopolozheniya kasatel'no staroobryadtsev i sektantov* [Current regulations regarding Old Believers and sectarians]. Odessa, (in Russian).

6. Il'inykh N. I. (1963) Pod maskoy svyatosh (O reaktsionnoy deyatel'nosti sekty mennonitov) [Under the mask of holy (On the reactionary activities of the Mennonite sect)]. Orenburg, (in Russian).

7. Ipatov A. N. (1971) Problema religioznogo i natsional'nogo v sovremennom mennonitstve: dis. … kand. filos. nauk. [The problem of the religious and national in modern Mennonitism]. Moscow, (in Russian).

8. Ipatov A. N. (1978) *Mennonity (Voprosy formirovaniya i evolyutsii etnokonfessional'noy obshchnosti)* [Mennonites (Questions of the formation and evolution of ethnoreligious community)]. Moscow, (in Russian).

9. Klibanov A. (1931) *Mennonity* [Mennonites]. Moscow, (in Russian).

10. Krest'yaninov V. F. (1967) *Mennonity* [Mennonites]. Moscow, (in Russian).

11. Reynmarus A., Frizen G. (1930) *Mennonity (kratkiy ocherk)* [Mennonites (short essay)]. Moscow, (in Russian).

12. *Entsiklopedicheskiy slovar' (1890–1907)* [Encyclopedic Dictionary]. 85 vols. F.A. Brokgauz, I.A. Efron, eds. St.-Petersburg, (in Russian).

13. Bender H. S. (1934) Recent Progress in Research in Anabaptist History. *Mennonite Quarterly Review*, Vol. VII, nr. 1, pp. 3–17.

14. Ipatow A. N. (1977) *Wer sind die Mennoniten?* Alma-Ata, (in English)

15. Kyle R. G. (1985) *From Sect to Denomination: Church Types and Their Implications for Mennonite Brethren History*. Hillsboro, KS, pp. 15–19.

16. Troeltsch E. (1912) *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. (in English).

17. Weber M. (2016) *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*. Hg. u. Einl. K. Lichblau, J. Weiß. Wiesbaden, (in English).

18. Williams G. H. (1962) *The Radical Reformation*. Philadelphia, PA, (in English)

19. Wright N. G. (2005) *Free Church, Free State*. Milton Keynes, (in English).

Надійшла до редколегії 23.05.2019

УДК 94(477)-054.62»18»
DOI 10.15421/311902

D. Myeshkov
Інститут культури і історії німців
в Північно-східній Європі
при Університеті м. Гамбург (м. Люнебург)

DEUTSCHE UND IHRE JÜDISCHEN NACHBARN AUF DEN UKRAINISCHEN GEBIETEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Мєшков Д. Німці та їх сусіди-євреї на українських землях у другій половині XIX ст.
В статті представлено деякі результати дослідження на тему «Повсякденність у дзеркалі конфліктів: німці та їх сусіди на південній та південно-західній периферії Російської імперії 1861–1914». На матеріалах фондів поліції та судових установ відносини німців та євреїв розглянуто в контексті міжетнічних контактів, які у другій половині XIX ст. харакеризувалися зростаючою конфліктністю. На прикладі Одеси проаналізовано випадки участі німців у погромах, а на прикладі Аккермана – активна участь німців у місцевих дружинах для захисту від погромників.
Ключові слова: міжетнічні відносини, етнічні конфлікти, німці України, Одеса, Аккерман, колонія Шабо, Буджак, єврейські погроми, розвиток міст, міграції населення

Мешков Д. Немцы и их соседи-евреи на украинских землях во второй половине XIX ст.
В статье представлены некоторые результаты исследования на тему «Повседневность в зеркале конфликтов: немцы и их соседи на южной и юго-западной периферии Российской империи 1861–1914». На материалах фондов полиции и судебных органов отношения немцев и евреев рассмотрены в контексте межэтнических контактов, которые во второй половине XIX в. харакеризувалися возрастающей конфликтностью. На примере Одессы проанализированы случаи участия немцев в погромах, а на примере Аккермана – активное участие немцев в местных дружинах для защиты от погромщиков.
Ключевые слова: межэтнические отношения, этнические конфликты, немцы Украины, Одесса, Аккерман, колония Шабо, Буджак, еврейские погромы, развитие городов, миграции населения

Myeshkov D. Deutsche und ihre jüdischen Nachbarn auf den ukrainischen Gebieten in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts.
In dem Artikel ist ein Teil von Ergebnissen präsentiert, die im Rahmen des Forschungsprojektes „Alltag im Spiegel von Konflikten. Die Deutschen und ihre Nachbarn in der südlichen und südwestlichen Peripherie des Zarenreiches 1861–1914“ erzielt wurden. Die am Odessaer Pogrom von 1871 beteiligten Personen stellten einen Querschnitt der städtischen Bevölkerung dar, somit überrascht es kaum, dass unter ihnen auch Vertreter der deutschen Minderheit zu finden waren. Zwei untersuchte Fallbeispiele stehen exemplarisch für zwei verbreitete Motivlagen, in das Pogromgeschehen verstrick zu werden. Während die Vertreter der städtischen Unterschicht eine für ihre soziale Lage typische Einstellung gegenüber Juden an den Tag legten, standen viele wohlhabende Deutsche – wie am Beispiel von der Bürgerwehr in Akkermaner demonstriert wurde – der antijüdischen Gewalt höchst kritisch gegenüber.
Schlagwörter: interenethnische Beziehungen, ethnische Konflikte, Deutsche in der Ukraine, Odessa, Akkerman, Kolonie Chabag, Budschak, antijüdische Pogrome, Entwicklung der Städte, Migrationen.

Myeshkov D. The Germans and their Jewish Neighbors on the Ukrainian Areas at the Second Half of the 19th Century.
The article presents some of the author’s research results that has got while elaboration of the theme “Everyday life in the mirror of conflicts: Germans and their neighbors on the Southern and South-West periphery of the Russian Empire 1861–1914”. The relationship between Germans and Jews is studied in the context of the growing confrontation in Southern cities that resulted in a wave of pogroms. Sources are information provided by the police and court archival funds. The German colonists Ludwig Koenig and Alexandra Kirchner (the resident of Odessa) were involved into Odessa pogrom (1871), in particular. While Koenig with other rioters was arrested by the police, Kirchner led a crowd of rioters to the shop of her Jewish neighbor, whom she had a conflict with.

© D. Myeshkov, 2019

The second part of the article is devoted to the analyses of unty-Jewish violence causes and history in Ak-Kerman at the second half of the 19th and early years of 20th centuries.

Akkerman was one of the southern Bessarabia cities, where multiethnic population, including the Jews, grew rapidly. It was one of the reasons of the pogroms in 1865 and 1905. The author uses criminal cases` papers to analyze the reasons of the Germans participation in the civilian squads that had been organized to protect the population and their property in Ackerman and Shabo in 1905.

Key words: Interethnic relations, ethnic conflicts, the Germans of Ukraine, Odessa, Ackerman, Shabo colony, Budzhak, Jewish pogroms, urban development.

Seit 1821 als es am Rande der Beisetzung des ermordeten Patriarchen Gregor V. von Konstantinopel in Odessa zu heftigen antijüdischen Ausschreitungen kam, wurden in der Stadt fast jedes Jahr zur Osterzeit griechisch-jüdische Zusammenstöße registriert, die in den Jahren 1859 und 1871 besonders heftig waren. Neben religiös bedingten Feindseligkeiten gewannen im Laufe der Zeit auch sozioökonomische Aspekte immer mehr an Bedeutung und trugen dazu bei, dass die Ausschreitungen immer erbitterter und brutaler geführt wurden.

Das Pogrom vom April 1871 war das größte seit dem Pogrom von 1859, bei dem die fast schon zur Gewohnheit gewordenen Ausschreitungen von der griechischen Kirche aus schnell auf angrenzende Straßen und Stadtbezirke übergegriffen [9]. Bei den Zusammenstößen wurde in der Evrejskaja ulica (Judenstraße) Abram Berdičevskij durch einen Messerstich ins Herz getötet; viele andere Juden wurden verletzt. Während sich am Ostersonntag 1859 vor allem griechische Matrosen und in Odessa ansässige Griechen an den Schlägereien mit Juden beteiligt hatten, schlossen sich in den Folgetagen vor dem Hintergrund von Gerüchten über angebliche Gotteslästerungen und von Juden an orthodoxen Christen begangene Morde auch „russische Arbeiter und junge Burschen“ den Ausschreitungen an [17, Ark. 30]. Einer dieser „jungen Burschen“, die Schaufenster jüdischer Läden mit Steinen einwarfen, war der 12-jährige Waisenjunge Ivan Gluškov, mit dessen Festnahme erstmals ein deutscher Name in den die Pogrome betreffenden Ermittlungsakten auftauchte: Ivan Gluškov war nämlich Lehrling des deutschen Wagenmeisters Bajer und sollte zu diesem zurückgeschickt werden, nachdem die Stadtverwaltung den Beschluss gefasst hatte, ihn „aus Respekt vor den Verdiensten und dem Heldentod seines Vaters sowie aus Respekt zu ihm“ freizulassen*.

Ende März 1871 wurden die Ostertage erneut von Schlägereien zwischen griechischen und jüdischen Jugendlichen überschattet, die sich schnell zu größeren Zusammenstößen auswuchsen, bei denen der Mob jüdische Wohnungen und Einrichtungen verwüstete und plünderte. Am 1. April lag die Zahl der vorläufig Festgenommenen bereits bei über 1 100 Menschen. Zwei Opfer erlagen ihren Verletzungen, weitere 20 Personen wurden in die Krankenhäuser der Stadt eingeliefert [9, Ark. 12–13]. Auf eine die Organisatoren und Anstifter betreffende Anfrage des Zaren berichtete der Generalgouverneur, die Ausschreitungen seien nicht geplant gewesen, es habe aber jede Menge Provokateure gegeben.

Auf einer Liste von 36 im Zusammenhang mit dem Pogrom festgenommenen Personen (siehe Tabelle 1) ist auch der deutsche Kolonist Ludwig König zu finden, der auf die 4. Polizeiwache der Stadt Odessa gebracht wurde [9, Ark. 64]. Die an das Fürsorgekomitee gerichtete Mitteilung der Kanzlei des Generalgouverneurs, dass sich unter den wegen „Anstiftung und Rädelsführerschaft der Odessaer Osterausschreitungen“ Verhafteten der Kolonist Ludwig König befunden habe, kam für die Kolonistenbehörde völlig unerwartet. Der Generalgouverneur forderte Informationen über Wohnort, Beschäftigung und Lebenswandel des Festgenommenen an. Mit der Aufgabe, die entsprechenden Informationen zusammenzutragen, wurde der beim Fürsorgekomitee tätige Kollegienrat Korženevskij betraut, der zuerst zur Polizei ging und danach den Vermieter und die Nachbarn Königs befragte [10, Ark.1].

Tabelle 1

Ständische Zugehörigkeit der wegen aktiver Beteiligung an dem Pogrom von 1871 festgenommenen Personen [9, Ark. 63–64].

Stadtbewohner von Odessa	Stadtbewohner aus anderen Städten	Soldaten und Unteroffiziere a.D. oder beurlaubte Militärs	Bauern	Ausländer	Andere
4	6	7	9	4	6

* Ivans Vater war bei der Verteidigung des belagerten Hafens von Sevastopol gefallen, und sein Sohn war in dieser Zeit immer bei seinem Vater gewesen [17].

Bei Königs Vernehmung stellte Korženevskij fest, dass dieser zwar in der Kolonie Worms gemeldet war, aber schon seit 18 Jahren in Odessa lebte und am Bahnhof als Hilfsarbeiter tätig war. Nach Angaben eines Polizeihauptmannhelfers (pomoščnik pristava) war König am 30. März auf dem Höhepunkt des Pogroms „in alkoholisiertem Zustand wegen Widerstands gegen die Staatsgewalt“ festgenommen worden. Der Kaufmann Bulgarov, in dessen Haus König eine Wohnung gemietet hatte, sagte aus, König bereits seit drei Jahren als „anständigen und armen“ Mann zu kennen. Der Odessaer Polizei war König bis dahin nicht bekannt, er war weder vorbestraft noch irgendwann angeklagt worden [10, ark. 5].

Unter den wegen aktiver Beteiligung an dem Pogrom Angeklagten war auch die Kolonistin Aleksandra Nikolaevna Kirchner, gegen die aufgrund einer Anzeige der Händlerin Ruchlja Gurevič ermittelt wurde, die Kirchner bezichtigte, am dritten Tag des Pogroms eine marodierende Horde zu ihrem in der Bazarnaja ulica (Marktstraße) gelegenen Lebensmittelladen geschickt zu haben, um diesen zu plündern. Nach Aussage Gurevičs wäre ihr Laden ohne Beteiligung Kirchners verschont geblieben. Kirchner wies jegliche Beteiligung an dem Pogrom von sich. Die Zeugenaussagen wichen je nach Zugehörigkeit zu der einen oder anderen Bevölkerungsgruppe voneinander ab. Während zwei jüdische Zeugen die Richtigkeit der in der Anzeige erhobenen Vorwürfe bestätigten und der Zeuge Isaak Aleksandrovič darüber hinaus auch Kirchners Schwiegervater beschuldigte, die bereits an Gurevičs Laden vorbeigezogenen Randalierer (pogromščiki) zurückgerufen zu haben, äußerten sich die im Zuge der Ermittlungen befragten nichtjüdischen Zeugen deutlich zurückhaltender. Weder ein befragter Hausmeister (dvornik) noch die Soldatenfrau Elisaveta Korčevskaja konnten eindeutig bestätigen, dass Kirchner die an dem Pogrom beteiligten Randalierer zu Gurevičs Laden geschickt hatte. Beide bestätigten aber, dass Kirchner ihre Freude über die Verwüstung des Ladens laut kundgetan und wiederholt geäußert habe, dass es der Besitzerin recht geschehen sei. Korčevskaja gegenüber rechtfertigte sie diese Reaktion damit, von der Geschädigten kurz vor Ostern des Hühnerdiebstahls bezichtigt worden zu sein. So habe sie das Geschehene als eine Art Vergeltung für die unbegründete Beschuldigung angesehen.

Das für die Suche nach den Anstiftern zuständige Militärgericht erachtete die vorliegenden Beweise und Indizien als für eine Verurteilung wegen Anstiftung nicht ausreichend und entschied, den Fall zur weiteren Prüfung an die Odessaer Gerichtskammer weiterzuleiten [9, Ark. 102zv.–103zv., 105].

Ludwig König gehörte zur großen Gruppe der Kolonisten, die in die Städte und vor allem nach Odessa gezogen waren. Mitte des 19. Jahrhunderts, d.h. zu der Zeit, in die auch Königs Übersiedlung nach Odessa fiel, lebten dort fast 2.000 offiziell registrierte Kolonisten, von denen längst nicht alle ein eigenes Gewerbe betreiben oder Immobilien erwerben konnten. König war sicherlich nicht der einzige Kolonist, der den ärmsten Schichten der Stadtbevölkerung angehörte und sich am Bahnhof als Hilfsarbeiter verdingen musste. Seine Lebensbedingungen glichen denen Tausender Tagelöhner, die seit den 1860er Jahre verstärkt nach Odessa strömten und im Hafen oder am Bahnhof nach Verdienstmöglichkeiten suchten [11, S. 23].

Seine Integration in das städtische Leben von Odessa kann vor allem als Integration in die Unterschicht beschrieben werden. Die massive Zuwanderung unqualifizierter Arbeitskräfte, unter denen auch viele Juden waren, verschärfte die Konkurrenz auf dem Arbeitsmarkt und ließ antisemitische Stimmungen aufkommen. Aus diesem Blickwinkel war Königs mutmaßliche Teilnahme an dem Pogrom ein im gegebenen Kontext folgerichtiger Indikator seiner Integration in das Leben der städtischen Unterschicht.

Ganz anders lagen die Dinge im Fall von Aleksandra Kirchner, die nicht im Verlauf des Pogroms festgenommen, sondern erst später von der geschädigten Ladenbetreiberin Gurevič angezeigt wurde. Zunächst wurde ihre Rolle von der Odessaer Gerichtskammer als aktive Anstiftung zum Pogrom gewertet, was sich im weiteren Verlauf der Ermittlungen jedoch nicht erhärten ließ. Wenngleich diese Anschuldigungen also keine Bestätigung fanden, sagten doch alle vier Zeugen übereinstimmend aus, dass Kirchner aus ihrer Befriedigung über den von der Geschädigten erlittenen Schaden keinen Hehl gemacht habe. Offensichtlich war ihr Tun durch einen persönlichen Konflikt mit Gurevič motiviert, und es kann gut sein, dass sie und möglicherweise auch ihre Verwandten die an dem Pogrom beteiligten Randalierer für ihre Zwecke einspannten. Die an ihren jüdischen Nachbarn verübte Gewalt schien Kirchner gerechtfertigt, da sie sich zu Unrecht des Diebstahls bezichtigt sah – eine Beschuldigung, die im 19. Jahrhundert durchaus schwerwiegende Folgen haben konnte*.

Als Begleiterscheinung der forcierten Urbanisierung waren Pogrome ein ausgeprägt städtisches Phänomen. Wenn es außerhalb der Städte zu Pogromen kam, fanden diese in der

* Nicht nur unter Stadtbewohnern, sondern auch unter Bauern wurde die Beschuldigung, einen Diebstahl begangen zu haben, als äußerst beleidigend betrachtet. Vgl. am Beispiel des Gouvernements Tambov [6, S. 476].

Regel in der Nähe von Eisenbahnstationen oder in solchen ländlichen Siedlungen statt, in die zwischen Stadt und Land pendelnde frühere Bauern die Pogromstimmung trugen.

Die Bevölkerung Bessarabiens wuchs in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts dank starken Zuzugs schneller als in den benachbarten Gebieten. Insbesondere im im südlichen Teil Bessarabiens gelegenen Budžak sank der moldauische Bevölkerungsanteil infolge intensiver jüdischer, russisch-ukrainischer, bulgarisch-gagausischer und deutscher Zuwanderung. So bildete sich eine selbst nach den Maßstäben des nördlichen Schwarzmeergebiets überaus bunt gemischte Bevölkerungsstruktur. Während der Anteil der im Budžak ansässigen Moldauer bis Mitte des 19. Jahrhunderts auf unter 30 % sank, überschritt der Anteil der Ukrainer bei anhaltendem Wachstum bereits diese Marke. Nach den Daten der 9. Revision (1850) lag der Anteil der Deutschen bei über 20 % und hielt sich bis Ende des Jahrhunderts stabil auf diesem hohen Niveau; der Anteil der Russen lag mit gewissen Schwankungen beständig knapp unter 15 % [14, S. 53].

Charakteristisch für den Budžak allgemein und insbesondere für den Kreis Akkerman war ein hoher Anteil von Stadtbewohnern an der Bevölkerung. Ungeachtet der ausgesprochen agrarischen Prägung der örtlichen Wirtschaft stellten allein die Bewohner der Kreisstadt knapp 20 % der Gesamtbevölkerung des Kreises. Rechnet man noch zwei kleinere Städte und die an Akkerman grenzenden Vorstädte dazu, fiel der entsprechende Anteil Mitte des 19. Jahrhunderts sogar noch höher aus. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ging der Anteil der städtischen Bevölkerung in Bessarabien zwar leicht zurück, lag aber immer noch deutlich über dem Durchschnitt des europäischen Teils Russlands [14, Ark. 37, 146–148].

Eine der Ursachen für diese Besonderheit war die im Jahr 1818 erfolgte Ausweitung des Ansiedlungsrayons auf Bessarabien und die daraus resultierende verstärkte Übersiedlung von Juden in die bessarabischen Städte und Marktflecken, da sich Juden bekanntlich nicht auf dem Land niederlassen durften. Der forcierte Anstieg des jüdischen Bevölkerungsanteils wurde in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts sowohl in Akkerman als auch in den anderen im Kreis Akkerman gelegenen Kleinstädten und Marktflecken zum wichtigsten Merkmal der Bevölkerungsentwicklung. Zwischen 1844 und 1897 verdreifachte sich der jüdische Bevölkerungsanteil in der Kreisstadt, während die Anteile der zuvor stark vertretenen Gruppen

Tabelle 2

Ethnosoziale Zusammensetzung der Bevölkerung Akkermans 1864 [4, Ark. 468–469zv.]

Ethnosoziale Gruppen	Anzahl einschl. Familienmitglieder	Anteil (%)
Kleinbürger, Christen	26 416	87,8
Kleinbürger, Juden	2 177	7,2
Kaufleute, Juden	245	0,8
Kaufleute, Christen	187	0,6
Kaufleute, Deutsche	14	0,04
Deutsche Kolonisten	32	0,1
Ausländer mit Familie	49	0,16
Insgesamt	30 089	100

Tabelle 3

Ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung Akkermans 1844–1897 (%) [5, S. 60 f.; 26, S. 37, 52 f]

	1844	1862	1897
Ukrainer	34,5	48,3	53
Russen	37	23,1	22
Juden	6	7	19
Armenier	4,2	3,1	3,1
Bulgaren	4	4,8	1
Moldauer	9,5	8,9	0,8
Polen	–	0,1	0,5
Deutsche	–	–	0,3
Griechen	4,6	4,1	–
Zigeuner	2	0,5	–
Insgesamt	ca. 20 000	ca. 30 000	28 200

der Moldauer, Bulgaren und Griechen fast auf null sanken. Schneller erhöhte sich der jüdische Bevölkerungsanteil nur in Bender und Reni sowie in den im Kreis Akkerman gelegenen Kleinstädten Kilija und Kagul. Die jüdische Bevölkerung wuchs in erster Linie durch den Zuzug von Kleinbürgern (meščane). Neben den Juden stellten in Akkerman die Ukrainer sowohl in absoluten Zahlen als auch prozentual die am schnellsten wachsende Bevölkerungsgruppe dar, auch wenn die entsprechenden Zuwachsraten deutlich niedriger waren. 1897 stellten Ukrainer knapp über die Hälfte der Bevölkerung Akkermans.

Die steigende Zahl jüdischer Händler und Handwerker ließ ein Überangebot entstehen und provozierte durch eine signifikante Verschärfung des in den Bereichen Handwerk und Handel bestehenden Konkurrenzdrucks Spannungen und Ressentiments zwischen den Vertretern der einzelnen ethnischen Gruppen. Diese Spannungen entluden sich 1865 in antijüdischen Ausschreitungen. So wurde Akkerman – nach Odessa – zu einer der ersten Städte in Russland, die von einem Pogrom heimgesucht wurden.

Am 4.–6. April 1865 begannen Angehörige der in der Stadt ansässigen christlichen Gemeinden (Russen, Ukrainer, Griechen) wegen einer angeblichen Schmähung des christlichen Glaubens durch einen Juden jüdische Wohnhäuser und Einrichtungen zu verwüsten und richteten dabei einen Schaden von insgesamt 4 500 Rubeln an. Das Kriminalgericht Bessarabiens verurteilte in einer Sondersitzung den 25-jährigen Griechen Platon Afendulov und den 23-jährigen Ukrainer Zinovij Petrenko als mutmaßlich aktivste Teilnehmer des Pogroms zu jeweils 13,5 Jahren Zwangsarbeit mit anschließender Verbannung nach Sibirien sowie zum Entzug aller ständischen Rechte. Darüber hinaus wurden weitere 17 Personen zu Freiheitsstrafen und zum Ausschluss aus der städtischen Gemeinde verurteilt, von denen sechs unter 21 Jahren, also nach damaligem Recht noch minderjährig waren [3].

Die Vollstreckung dieser harten Urteile erwies sich als schwierig, da sie sowohl bei den lokalen Behörden als auch bei den ständischen Korporationen auf Widerstand stießen. Die Familie Afendulovs bezichtigte die Ermittler – wohl im Einklang mit der öffentlichen Meinung – in einer an den Zaren gerichteten Bittschrift der Voreingenommenheit, da diese ihre Beschuldigungen ausschließlich auf die Aussagen der Polizei und des Militärs gestützt hätten, ohne Entlastungszeugen aus der städtischen Gesellschaft auch nur zu befragen. Auf Initiative des Statthalters von Bessarabien (načal'nik Bessarabskoj oblasti) ging das Urteil in Revision, wurde aber vom Senat ohne jede Änderung bestätigt. Zwei Jahre nach Einleitung der Untersuchung und ein Jahr nach Bestätigung des Urteils durch die oberste Berufungsinstanz des Zarenreiches befanden sich abgesehen von Afendulov und Petrenko immer noch alle Verurteilten auf freiem Fuß, da die lokalen Polizei- und Gerichtsbeamten die Vollstreckung des Gerichtsurteils ungeachtet wiederholter Ermahnungen von Seiten des Kriminalgerichts sabotierten. Lokale Korporationen wie die städtische Vereinigung der Großrussen (velikorusskoe gorodskoe sobranie) verkündeten die Wiederaufnahme ihrer zuvor verurteilten Mitglieder, obwohl diesen nach dem Urteil alle Rechte und Vorrechte (prava i preimuščestva) entzogen worden waren. Außerdem blieb die Forderung des Gerichts, die jüdische Gemeinde in Höhe von ca. 4 500 Rubeln zu entschädigen, wenigstens bis Ende des Jahres 1867 unerfüllt, obwohl die jüdische Gemeinde entschieden hatte, die Gelder für den Bau eines Armenhauses [bogadel'nja] zu verwenden, das an die „Rettung des Zaren" bei dem am 4. April 1866 von Karakozov verübten Attentat erinnern sollte, und sich darüber hinaus damit einverstanden erklärte, mittellose Verurteilte ihre Strafen durch Arbeit [kazënnye raboty] ableisten zu lassen [3, S. 69ob. –72, 246–248]. All diese Fakten zeugen davon, dass die Gerichtsprozesse und die gegen die Anstifter des Pogroms von 1865 verhängten harten Strafen das in der Stadt bestehende Konfliktpotential in keiner Weise minderten. Ganz im Gegenteil befürchtete die Vereinigung der jüdischen Kleinstädter Akkermans angesichts der in den späten 1860er und frühen 1870er Jahren zunehmenden antijüdischen Propaganda ernsthaft eine Wiederholung der „Katastrophe von 1865" [7, Ark. 23].

Wie schon das Odessaer Pogrom von 1859 den Anstoß für die Akkermaner Ausschreitungen des Jahres 1865 gegeben hatte, wurden die Odessaer Ereignisse auch im Oktober 1905 zum Auslöser eines Pogroms in Akkerman. Unmittelbar nach dem Odessaer Pogrom vom 18.–21. Oktober begannen am 22. Oktober auch in Akkerman antijüdische Ausschreitungen [15, Bd. II, S. 90–97]. Die in den benachbarten Ortschaften lebenden Juden verfolgten die Situation in der Kreisstadt mit Besorgnis. Ein Übergreifen des Pogroms auf die Randgebiete der Stadt befürchteten unter anderem die Einwohner der südlich an Akkerman grenzenden Vorstadt (sloboda, posad) Šabo. Die von frankophonen schweizerischen Siedlern gegründete Kolonie Chabag, die der Vorstadt den Namen gegeben hatte, lag etwas abseits, auch wenn sie in verwaltungstechnischer Hinsicht als Teil der Vorstadt betrachtet wurde. In Šabo selbst befanden sich außerdem einige Fabriken, Handwerksbetriebe und Geschäfte, deren Eigentümer

bzw. Betreiber aus den Kolonien Bessarabiens und des Gouvernements Cherson zugewanderte Deutsche waren.

Angesichts der Akkermaner Ereignisse war die Stimmung in Šabo angespannt. Die Einwohner wandten sich mehrfach an den über eine Telefonverbindung in die Kreisstadt verfügenden Polizeivorsteher (pristav), um sich nach Neuigkeiten zu erkundigen. Einige jüdische Händler räumten vorsorglich ihre Waren aus den Läden, andere verließen die Vorstadt. Den Ermittlungsakten ist zu entnehmen, dass die in Šabo präsenten Polizeikräfte aus dem Polizeivorsteher, seinem Stellvertreter (pomoščnik pristava) und zwei Stadtpolizisten (gorodovoj) bestanden. Hier und im Folgenden werden die Ereignisse in Šabo im Oktober 1905 anhand der „Akte über die Beschuldigung…“ beschrieben [1]. Die Materialien zum Gerichtsprozess befinden sich in der „Akte über die Beschuldigung der Einwohner…“ [2]. Es war also bereits im Vorfeld abzusehen, dass die Polizei im Ernstfall nicht in der Lage sein würde, in Šabo ausbrechende Ausschreitungen zu unterbinden. Bei der späteren Untersuchung der Vorfälle gab der Polizeivorsteher Vladimir Ščabel'skij zu, unter dem Eindruck der Akkermaner Ereignisse und in der Befürchtung, dass die dortigen Unruhen auf die Vorstadt übergreifen könnten, drei Nächte hintereinander nicht geschlafen zu haben. Nachdem in der Nacht auf den 25. Oktober auf dem Marktplatz von Šabo erste Ausschreitungen stattgefunden hatten, stellte er sich mit seinem Vertreter und den beiden Polizisten dort ein. Neben einem Lebensmittelladen (bakaleja) kam es zu einem Schusswechsel zwischen den Ordnungskräften und Pogrombeteiligten, in dessen Folge der Polizeivorsteher einen Nervenzusammenbruch erlitt und in das Kreislandschaftskrankenhaus eingeliefert wurde, so dass er an den weiteren Ereignissen nicht mehr teilhatte. Möglicherweise wurde sein Zusammenbruch auch dadurch ausgelöst, dass sich kurz zuvor ein aufgebrachter Mob vor seinem Haus versammelt hatte, um die Herausgabe von Juden zu fordern, die Ščabel'skij angeblich in seinem Haus versteckt hatte. Dass der Chef der lokalen Polizeikräfte sich genötigt sah, der Menschenmenge eine Durchsuchung seines Hauses zu gestatten, sagt viel über die Einstellung der Ordnungshüter und die Kräfteverhältnisse vor Ort [1, S. 32–34 ob., 58].

Angesichts des offensichtlichen Unvermögens der örtlichen Polizeikräfte, die Ordnung aufrechtzuerhalten, bildete sich in Šabo eine freiwillige Bürgerwehr, die von ihren Mitgliedern und den Polizisten meist obchodnaja varta (deutsch: Fuß-Patrouillen) genannt wurde. Auf wessen Initiative die Gründung zurückging, lässt sich anhand der vorhandenen Quellen nicht eindeutig sagen. Gesichert ist lediglich, dass die Mitglieder der Bürgerwehr auf Weisung des Polizeivorstehers zu den Tatorten geschickt wurden. Malinovskij, der als Vertreter des erkrankten Polizeivorstehers agierende Gehilfe (pomoščnik) des Kreispolizeihauptmannes (uezdnyj ispravnik) von Akkerman, behauptete später, dass die Bürgerwehr auf seine Initiative hin aufgestellt worden sei. Dem widersprechen allerdings in den Quellen enthaltene Aussagen, wonach die Wehr bereits vor dessen Eintreffen in Šabo aktiv am Auseinandertreiben von Pogromteilnehmern beteiligt gewesen sein soll.

Das Akkermanner Pogrom begann nach einem Umzug „patriotischer Kräfte“ durch die Straßen der Stadt. In Šabo verbreitete sich daher das Gerücht, die in südlicher Richtung über die Hauptstraße ziehende Menge werde bald in der Vorstadt ankommen. Diese Befürchtungen gaben für viele Bewohner den Ausschlag, sich der freiwilligen Bürgerwehr anzuschließen, um die schwachen Polizeikräfte vor Ort zu unterstützen [20, S. 65]. Dass das Pogrom in der Vorstadt letztlich nicht von den aus Akkerman kommenden Teilnehmern des dortigen Pogroms, sondern von Ortsansässigen angezettelt wurde, kam sowohl für die Polizei als auch für deren Helfer völlig überraschend. Unter den etwa 100 aktiv an dem Pogrom beteiligten Personen waren lediglich einige wenige aus dem benachbarten Dorf Akkembet und aus Akkerman stammende Ortsfremde. Im Laufe des Pogroms, das sich mit wechselnder Intensität über zwei Tage hinzog, wurden sieben jüdische Wohnhäuser und Einrichtungen ausgeraubt bzw. verwüstet. Einige jüdische Männer und Frauen erlitten leichte Verletzungen. Bei Zusammenstößen mit Polizei und Bürgerwehr wurden zwei an dem Pogrom beteiligte Personen erschossen.

Auf dem Höhepunkt des Pogroms waren in der Nacht auf den 26. Oktober etwa 40 Mitglieder der Bürgerwehr im Einsatz, die zum Teil mit eigenen Gewehren bewaffnet waren und auf Befehl Malinovskijs in drei Gruppen durch die Straßen patrouillierten. Unter den zehn bis zwölf namentlich bekannten Mitgliedern der Bürgerwehr waren fünf Deutsche: Neben Gottlieb Eberle, dem 41-jährigen Anton Becker und Philipp Mutschner gehörten auch mindestens zwei Söhne von Adolf Kurz der Šaboer Bürgerwehr an – Adolf und Christian. Dass sich auch dessen dritter Sohn Alexander beteiligte, ist wahrscheinlich, lässt sich den Quellen aber nicht eindeutig entnehmen. Nach den Ermittlungsakten war Adolf Kurz junior eines der aktivsten Mitglieder der Bürgerwehr. Sein erster Zusammenstoß mit den an dem Pogrom beteiligten Randalierern fand auf

dem Marktplatz statt, als der Mob den Lebensmittelladen von Iosja Sigal (Sigalov) plünderte und verwüstete. Zusammen mit der Polizei versuchten Adolf, sein Bruder Christian und weitere Mitglieder der Bürgerwehr die Menschenmenge auseinanderzutreiben. Nach einigen Zeugenaussagen war Kurz mit einem Gewehr bewaffnet und machte auch von seiner Waffe Gebrauch.

Jedes Mitglied der Bürgerwehr hatte sicherlich eigene Motive für sein Tun. Was uns interessiert, sind allerdings vor allem jene Gründe, die alle Beteiligten oder zumindest deren Mehrheit einten. Versuchen wir diese Motive am Beispiel von Adolf Kurz zu klären, über den uns von allen Beteiligten die meisten Informationen vorliegen. Bekannt ist, dass Adolf Kurz mit seinen Brüdern in der bei Odessa gelegenen Kolonie Lustdorf registriert war, aber bereits seit langer Zeit in Šabo lebte und möglicherweise sogar dort geboren war. Hauptmotiv war für ihn und seine Mitstreiter die Aufrechterhaltung von Recht und Ordnung, da er – wie alle, die eine eigene Werkstatt oder einen eigenen Laden besaßen – berechtigte Sorge haben musste, dass auch sein Eigentum im Zuge der Ausschreitungen in Mitleidenschaft gezogen werden könnte. Im Fall von Adolf Kurz bezogen sich diese Sorgen auf die in unmittelbarer Nähe des Marktplatzes gelegene Dachziegelfabrik, die sich zum Teil im Besitz der Familie befand. (Kurz' Besitz ist für das Jahr 1910 verbürgt. Zum Zeitpunkt des Pogroms könnte allerdings sein Vater noch gelebt haben.) Die mitten in der Vorstadt tobenden Ausschreitungen konnten auch eine Gefahr für diese Fabrik darstellen. Außerdem hatte Adolf Kurz seit langer Zeit eine in seinem Haus befindliche Wohnung an den bereits erwähnten jüdischen Ladenbesitzer Iosja Sigal (Sigalov) vermietet. Auch wenn dieser aus Angst vor einem möglichen Pogrom bereits am 22. Oktober aus Šabo geflüchtet war, stellte die Tatsache, dass er mit seiner Familie lange Zeit im Haus von Kurz gewohnt hatte, einen Risikofaktor für den Besitzer dar. Situationen, in denen Christen gezwungen waren, ihre eigenen an Juden vermieteten Häuser oder Wohnungen vor dem Pogrom zu schützen, waren nicht selten. Ähnliche Beispiele sind aus den Akten über das Kišinever Pogrom von 1903 bekannt [16, S. 413]. Über das Verhältnis von Kurz und anderen Deutschen zu Iosja geben die vorhandenen Quellen keine Auskunft. Angesichts des langen Mietverhältnisses lässt sich aber vermuten, dass die Beziehung gut gewesen sein muss. Für diese Annahme spricht auch, dass Sigal zur Zeit des Pogroms Zuflucht in der deutschen Kolonie Alt-Posttal fand und dort eine Woche lang im Haus eines gewissen Schulz untergebracht war.

Das Auftreten der Bürgerwehr trug schließlich maßgeblich zur Unterbindung des Pogroms von Šabo bei. Zwischen dem 24. und dem 26. Oktober kam es in der Vorstadt zwar an mehreren Orten zu Übergriffen und Plünderungen, bei denen Personen verletzt, Waren gestohlen sowie Wohnungen und Läden verwüstet wurden. Dank dem entschlossenen Vorgehen der Bürgerwehr blieb es jedoch bei diesen schweren, aber nur vereinzelten Übergriffen auf Juden und deren Besitz, die sich nicht zu einem flächendeckenden Pogrom auswuchsen. Im November 1906 standen zehn mutmaßliche Täter vor Gericht, die in drei Fällen freigesprochen und in den übrigen Fällen nicht zu Freiheitsstrafen, sondern lediglich zum vorübergehenden Entzug ihrer Rechte verurteilt wurden. Einer der Angeklagten wurde vom Posttaler Volost'-Gericht gleichzeitig für die Störung der öffentlichen Ordnung verurteilt. Die meisten Täter waren jünger als 30 Jahre und zum Teil noch minderjährig (unter 21). Mit einer einzigen Ausnahme waren alle Angeklagten mittellos und verdingten sich als Tagelöhner – oft in deutschen oder jüdischen Betrieben.

In seinen bisherigen Veröffentlichungen beschränkte der Autor seine Analyse der deutsch-jüdischen Beziehungen auf das nördliche Schwarzmeergebiet in der Zeit vor 1871. Auch wenn es deutsch-jüdische Kontakte schon in den Herkunftsgebieten der künftigen Kolonisten gegeben hatte, hatten diese in der Regel weder vor noch nach ihrer Übersiedlung nach Russland systematischen Charakter. Im vormodernen Russland wurde der Juden und Christen trennende religiöse Faktor durch den Rechtsstatus der einzelnen ethnisch-konfessionellen Gemeinschaften um ein Vielfaches verstärkt. Wie andere ausländische Kolonisten stellten auch die Deutschen bis zur Aufhebung ihres Sonderstatus eine in vielerlei Hinsicht privilegierte soziale Gruppe mit eigener Verwaltung, Gerichtsbarkeit, Besteuerung usw. dar. Diesen Sonderstatus genossen auch Kolonisten, die sich dauerhaft oder vorübergehend außerhalb der Kolonien aufhielten – vor allem in den Städten. Obwohl den Juden in der ethnischen Hierarchie ein niederer Rang zugewiesen war, verfügten ursprünglich auch ihre Gemeinden (kehil) in religiösen, steuerlichen und rechtlichen Belangen über eine weitgehende Autonomie [18, S. 329–343].

Auf diese Weise war die langjährige Isolation der im nördlichen Schwarzmeergebiet ansässigen deutschen und jüdischen Gemeinden in der Zeit vor den Reformen nicht nur religiös und kulturell bedingt, sondern auch rechtlich verankert. Gründe, Verlauf und Folgen der Pogrome in Odessa 1859 und Akkerman 1865 müssen im Kontext dieser für die vormoderne Zeit charak-

teristischen, weitgehend parallelen Existenz einzelner Stände und Bevölkerungsgruppen gesehen werden. Angesichts der Schwäche der Staatsmacht in den Randgebieten des Zarenreiches bestand die wichtigste Aufgabe der ethnisch-konfessionellen Gemeinschaften darin, entschlossen für den Schutz der eigenen Interessen und Mitglieder einzutreten. Auch wenn die Ermordung der mennonitischen Wollhändler 1825 ein Zufall war, betraf dieses Ereignis doch die Interessen vieler Mitglieder der Gemeinschaft und wirkte auf die Beziehungen zwischen Juden und Mennoniten noch lange nach. Das entschlossene Handeln der mennonitischen Gemeinschaft, die auf eigene Faust Ermittlungen einleitete, konnte die Schwäche der Polizei und des Gerichtssystems nicht vollständig kompensieren. Die Betroffenen konnten nicht auf ein Gerichtsverfahren und eine rechtsstaatliche Bestrafung der Täter hoffen und mussten sich stattdessen mit den verbreiteten, vom Staat inspirierten antijüdischen Ressentiments zufriedengeben.

Nicht weniger anschaulich trat der vormoderne Charakter der Beziehungen zwischen Deutschen und Juden während des von der Regierung betriebenen Experiments der Einsetzung sogenannter deutscher Musterwirte in den in den Gouvernements Ekaterinoslav und Cherson gelegenen jüdischen landwirtschaftlichen Kolonien zu Tage. Die jüdischen und deutschen (meist mennonitischen, aber auch evangelisch-lutherischen) Gemeinden schotteten sich selbst in dieser engen, von beiden Seiten zunehmend als Zwang empfundenen Nachbarschaft weitgehend voneinander ab. Das staatliche Programm, das den Juden mit Hilfe ethnisch und kulturell fremder Elemente fortschrittliche Methoden der Landwirtschaft näherbringen sollte, wurde von der Mehrheit der Juden als Einmischung in die inneren Angelegenheiten der kehil betrachtet und geriet zum Nährboden zahlreicher Konflikte [18, S. 339 f.].

Während jüdische Kolonisten und deutsche Musterwirte in ökonomischer Hinsicht nicht in Konkurrenz zueinander standen, sahen sich die in den Städten des Schwarzmeergebietes bestehenden griechischen und russischen Gemeinschaften durch den wachsenden Einfluss der jüdischen Gemeinden bedroht. Die in Akkerman ansässige Bevölkerung entwickelte sich exakt nach dem Muster der größten Stadt der Region – Odessa, wo Juden die am schnellsten wachsende Bevölkerungsgruppe darstellten und ihren Anteil an der Gesamtbevölkerung innerhalb von zwei Jahrzehnten (1854–1873) verdreifachten [25, S. 117]. Die für viele Bewohner Akkermans überraschende Härte der gegen die Pogrombeteiligten von April 1865 verhängten Gerichtsurteile ließ die Unfähigkeit und zum Teil auch den Unwillen der lokalen Behörden, die Urteile zu vollstrecken, nur umso offensichtlicher zu Tage treten. Die ethnisch-konfessionellen Korporationen und professionellen Vereinigungen (Zünfte) hatten ihre eigene Vorstellung von der Schwere der Schuld der Anstifter bzw. Teilnehmer des Pogroms und verteidigten die Angehörigen ihrer eigenen Gruppen zuweilen durch offene Sabotage der Judikative*.

In der zweiten Hälfte des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts vollzogen sich die interethnischen Kontakte unter radikal veränderten Rahmenbedingungen. Die „Großen Reformen“ markierten einen großen Schritt in Richtung Moderne und verwischten die zwischen den einzelnen ethnisch-konfessionellen Gemeinschaften bestehenden Grenzen. Die interethnischen Kontaktzonen verlagerten sich in die Marktflecken und Städte, wo mobile Bevölkerungsgruppen immer öfter miteinander in Berührung kamen. Die zwischen der griechischen und der jüdischen Diasporagruppe bestehende Konkurrenz, die sich insbesondere nach der durch den Krimkrieg bedingten Verdrängung der griechischen Handelshäuser aus dem Getreidehandel massiv zugespitzt hatte, schwächte sich mit der Zeit ab und stellte nicht mehr den Hauptgrund für den Ausbruch von Pogromen dar. Das sich erweiternde Feld der in den Städten schwelenden sozialen Konflikte schlug sich in der Zusammensetzung der Pogrombeteiligten nieder, die mehrheitlich den städtischen Unterschichten angehörten – Jugendliche und Arbeiter sowie mehr oder weniger passive Beobachter aus allen Gruppen der städtischen Bevölkerung [13, S. 56]. Die am Odessaer Pogrom von 1871 beteiligten Personen stellten im Großen und Ganzen einen Querschnitt der städtischen Bevölkerung dar. Am Beispiel der ethnischen Zusammensetzung der Beschuldigten im Kišinever Prozess hat Edward Judge dies in seiner Untersuchung nachgewiesen [Ebenda, S. 71]. Daher kann es kaum überraschen, unter ihnen auch zwei Vertreter der deutschen Minderheit zu treffen.

Ludwig König und Alexandra Kirchner stehen exemplarisch für zwei verbreitete Motivlagen, in das Pogromgeschehen verstrick zu werden. Königs Hauptmotiv war die Sorge angesichts eines immer stärker werdenden Konkurrenzdrucks seinen Arbeitsplatz zu verlieren. Nach seiner Übersiedlung in die Stadt war König als ungelernter Arbeiter tätig und konnte wie alle anderen sei-

* Leider war eine ausführlichere Analyse dieser Aspekte nicht möglich, da einschlägige Archivakten nur noch lückenhaft überliefert sind.

nem Milieu zugehörigen Menschen beobachten, wie die in die Stadt strömenden Massen ihn seiner Existenz zu berauben drohten (Anfang der 1880er Jahre gab es in Odessa über 1 700 jüdische Ladearbeiter). Dabei wurden die Ängste vor allem auf die jüdischen Konkurrenten projiziert, da diese am leichtesten als Fremde zu identifizieren waren [25, S. 120]. Dass Vertreter der Unterschicht, zu denen auch König gehörte, aktiv am Pogrom von 1871 teilnahmen, zeigt noch eine andere wichtige Entwicklung. In dieser Zeit waren nicht nur orthodoxe Christen, sondern auch Angehörige anderer christlicher Glaubensrichtungen, besonders wenn sie sozial schwachen Gruppen angehörten, für Pogromagitation empfänglich.

Alexandra Kirchner steht für eine andere Art der Motivation. Wie viele ihrer Zeitgenossen war sie am Pogrom zwar nicht aktiv und unmittelbar beteiligt, versuchte jedoch davon zu profitieren – materiell wie nichtmateriell. In der Regel war das Verhalten solcher passiver Nutznießer des Pogroms durch frühere persönliche Konflikte mit Juden motiviert und sollte in diesem Kontext betrachtet werden.

Das Aufkommen von Nationalismen hatte angesichts der in den Randgebieten des Zarenreiches bestehenden ethnisch bunten Bevölkerungsstruktur unvermeidlich zur Folge, dass die einzelnen Bevölkerungsgruppen eine klare Position zu den Pogromen beziehen mussten. Große Aufmerksamkeit kam dieser Frage im Zuge der Aufarbeitung der Pogromwelle von 1905 zu [15, Bd. II]. Vor und während der Pogrome wuchs die Feindseligkeit nicht nur gegenüber Juden, sondern auch gegenüber anderen Gruppen wie etwa den Altgläubigen [16, S. 412]. Die in den Städten der rechtsufrigen Ukraine lebenden Polen wurden oft pauschal mit den Juden gleichgesetzt, weswegen viele von ihnen unwillkürlich Sympathien für diese empfanden [15, Bd. II, S. 393]. Wegen ihres Wohlstandes wurden auch die Deutschen angefeindet und wie die Juden als Ausbeuter diffamiert. Die antideutschen Polemiken weisen daher gewisse Ähnlichkeiten zu antijüdischen auf. In manchen Gegenden mussten die Deutschen befürchten, selbst Opfer von Pogromen zu werden [19, S. 283].

In einigen antijüdischen Pamphleten wurden bessarabische Juden mit der Politik des „Drangs nach Osten“ in Verbindung gebracht: Die in der Bukowina ansässigen Juden seien schon zum Instrument dieser aggressiven Politik Österreichs gemacht worden, das Gleiche könne auch mit den Juden Bessarabiens passieren [8, S. 248 f.]. Die Pogromstimmung kam auch dadurch zum Ausdruck, dass prominente Personen mit Juden in Verbindung gebracht und diffamiert wurden. Das war z.B. bei dem Bürgermeister von Kišinev, Schmidt, der Fall, der am Vorabend des Kišinever Pogroms von 1903 und besonders danach zur Zielscheibe antisemitischer Hetze aus dem Umfeld des Hetzblatts „Bessarabec“ wurde, das ihn wegen seiner guten Kontakte zur jüdischen Gemeinde der Stadt als Sohn eines konvertierten Juden diffamierte. Siehe z.B. den Brief an Ioann Kronštadtskij, in dem Schmidt als Verteidiger der jüdischen Gemeinde dargestellt wird und Andeutungen bezüglich seiner jüdischen Herkunft fallen. Inwieweit diese Kampagne als Grund für seinen Rücktritt zu sehen ist, bleibt bislang ungeklärt (s. unter anderem Aussagen Schmidts im Prozess zum Kišinever Pogrom) [8, S. 213–218, 224, 236–242].

Allgemein spielten die Deutschen – soweit sich dies den veröffentlichten Dokumentationen entnehmen lässt – bei den Pogromen eine widersprüchliche Rolle. Einerseits gewährten die im Odessaer Umland (Klein- und Großliebental u.a.) lebenden Kolonisten den aus Ovidiopol’ und Akkerman geflohenen Juden Zuflucht, wie etwa das bereits erwähnte Beispiel der in Alt-Posttal ansässigen Familie Schulz zeigt, die den aus Šabo geflohenen Händler Iosja Sigal bei sich aufnahm. Einem der Berichte zufolge leisteten die in Großliebental ansässigen Deutschen sogar einen erheblichen Beitrag zur Unterbindung des Pogroms in Ovidiopol’ [15, Bd. II, S. 134, 156]. Andererseits gab es auch Deutsche, die sich weigerten, jüdische Flüchtlinge bei sich aufzunehmen. So wurde berichtet, dass nach dem Pogrom im bessarabischen Dorf Birsula „ein Teil der ansässigen Juden in der nächsten, drei Werst von Birsula gelegenen deutschen Kolonie Rettung suchte. Die Deutschen wollten sie nicht einlassen, da die Behörde ihnen befohlen hatte, keine Juden aufzunehmen. Ebensowenig gelang es ihnen, in der benachbarten böhmischen Kolonie Unterkunft zu finden“. Das Pogrom in Birsula fand am 19./20. Oktober 1905 statt. Welche Behörde den Deutschen die Aufnahme jüdischer Flüchtlinge verboten haben soll, ist dem Dokument nicht zu entnehmen. In Birsula wurde ein Versuch unternommen, alle Juden aus dem Dorf zu vertreiben [15, Bd. II, S. 137]. In den Gouvernements Kiev und Wolhynien beteiligten sich Deutsche, nachdem die Pogromteilnehmer weitergezogen waren, sogar aktiv an Plünderungen, um sich an jüdischem Eigentum zu bereichern. In mindestens einem Fall, der sich in Miropol’ in Wolhynien ereignete, wurde ein solches Handeln vor Gericht nachgewiesen [15, Bd. I, S. 138; Bd. II, S. 410, 457]. Zugleich ist aus der Forschungsliteratur bekannt, dass sich Wolhyniendeutsche nach dem Žitomirer Pogrom des Frühjahrs 1905 zu Bürgerwehren zusammenschlossen, die nicht nur die ei-

genen Dörfer, sondern auch jüdische Ortschaften vor Pogromen schützen sollten [24, S. 177 f.].

Dieses widersprüchliche Bild der von den Deutschen gegenüber den Juden eingenommenen Haltung, das vor allem in Extremsituationen wie einem Pogrom zu Tage trat, findet auch in unseren Archivfunden Bestätigung. Während die Vertreter der städtischen Unterschicht eine für ihre soziale Lage typische Einstellung gegenüber Juden an den Tag legten, standen viele wohlhabende Deutsche, die Grundstücke oder Betriebe und Immobilien in den südlichen Städten und Marktflecken besaßen und oft in Ämter wie Friedensrichter oder Bürgermeister gewählt wurden, der Agitation der Schwarzhundertschaftler bzw. antijüdischer Propaganda als solcher höchst kritisch gegenüber [15, Bd. II, S. 98]. Ob eine angebliche überproportionale Vertretung der Deutschen in Wahlämtern als eine Folge dieser kritischen Einstellung der wohlhabenden Deutschen gegenüber der Pogromstimmung zu sehen ist, wie einige ukrainische Forscherinnen behaupten, bedarf weiterer Forschung [21]. Bei Weitem nicht alle von ihnen waren wie die in der Vorstadt Šabo lebenden Gebrüder Kurz bereit, aktiv zu handeln. Nicht selten blieben sie nur passive Zuschauer, die – wie Bürgermeister Schmidt einmal erklärte – nichts dagegen hätten tun können [13, S. 62, 64]. Jedenfalls waren die Motivationen der Deutschen viel komplexer, als es in anekdotenhaften Erinnerungen in der landsmannschaftlichen Literatur manchmal dargestellt wird [12].

Eine erschöpfende Antwort auf die Frage nach den Motiven ihres Handelns zu geben, fällt auf Grundlage der ausgewerteten Quellen nicht leicht. Man kann davon ausgehen, dass es in erster Linie die eigenen Interessen kleiner Eigentümer (Stichwort: Dachziegelfabrik) und erst an zweiter Stelle vielleicht auch positive Erfahrungen im persönlichen und geschäftlichen Umgang mit Juden waren. Eine gewisse Rolle könnte auch der Umstand gespielt haben, dass sich die Deutschen selbst zuweilen als potentielle Opfer künftiger Pogrome sahen. Des Weiteren ist noch zu klären, ob sich zwischen den einzelnen regionalen Gruppen der auf dem Gebiet der heutigen Ukraine lebenden Deutschen mit Blick auf die gegenüber den Pogromen eingenommene Haltung gegebenenfalls Unterschiede feststellen lassen und inwieweit etwaige Unterschiede durch den Vermögens- oder Bildungsstand bzw. den Wohnort (Stadt oder Land) erklärt werden können.

Literatur

1. Akte über die Beschuldigung der Einwohner der Vorstadt Šabo Kravčenko N., Mel'ničenko Karp und anderer wegen Teilnahme am antijüdischen Pogrom. 1905–1906 // Arhiva Naţională a Republicii Moldova (weiter – AN RM), f. 39, inventory 1, file 671.

2. Akte über die Beschuldigung der Einwohner der Vorstadt Šabo Nemcul N., Korolenko M. wegen Teilnahme am antijüdischen Pogrom in eben dieser Vorstadt 1906–1907 // AN RM, f. 39, inventory 1, file 1055.

3. Akte über die Verhängung einer Geldstrafe gegen die Bewohner der Stadt Akkerman wegen Beleidigung jüdischer Stadtbewohner aufgrund eines Urteils des Kriminalgerichts. 1866–1868 // AN RM, f. 6, inventory 10, file 367.

4. Angaben zur Bevölkerung von Akkermann 1864 // AN RM, f. 2, inventory 1, file 7787-1.

5. Babilunga, Nikolaj V. Naselenie Moldavii v prošlom veke: Migracija? Assimiljacija? Rusifikacija? Kišinëv, 1990.

6. Baranov, Dmitrij A., Konovalov, Aleksej V. Russische Bauern. Leben. Alltag. Sitten. Materialien des „Ethnographischen Büros“ des Fürsten V.N. Tenišev. Bd. 1: Gouvernements Kostroma und Tver'. Sankt-Peterburg, 2004.

7. Bittschrift der jüdischen Gemeinde an den Generalgouverneur vom 29.3.1872 // DAOO. f. 1, inventory 100 (1872), file 34.

8. Dubnov, Simon M., Krasnyj-Admoni, Grigorij Ja. Materialien zur Geschichte der antijüdischen Pogrome in Russland. Bd. I: Die Fälle Dubossary und Kišinëv des Jahres 1903. Petrograd, 1919.

9. Akte der Kanzlei des Neurussischen und Bessarabischen Generalgouverneurs „Über die sich in Odessa in den ersten Ostertagen ereigneten Unruhen, die eine Zerstörung jüdischen Eigentums zu Folge hatten“. 1871 // Deržavnyj Archiv Odes'koï Oblasti (weiter – DAOO). f. 1, inventory 100 (1871), file 135.

10. Generalgouverneur an das Fürsorgekomitee v. 13. April 1871 // DAOO. f. 6, inventory 4, file 23631.

11. Herlihy, Patricia. Odessa: Staple Trade and Urbanization in New Russia // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge, Bd. 21, H. 2 (1973). S. 184– 195.

12. Höllwarth, Baldur: Ein Pogrom in Akkerman, in: Arnulf Baumann, Cornelia Schlarb (Hrsg.): Heimatkalender 2005. Jahrbuch der Deutschen aus Bessarabien. 56. Jahrgang. S. 79–80.

13. Judge, Edward H. Easter in Kishinev: Anatomy of a Pogrom. New York u.a. 1992.

14. Kabuzan, Vladimir M. Die Bevölkerung des Gebiets Bessarabien und der Regionen am linken Ufer des Dnjestr. Kišinëv, 1974.

15. Kommission zur Erforschung der Pogrome: Die Judenpogrome in Russland. Bd. I; Bd. II: Einzeldarstellungen, Köln u.a., 1910.

16. Kopanskij, Jakov M. Der Kišinëver Pogrom von 1903. Sammlung von Dokumenten und Materialien. Kišinėu, 2000.

17. Kurznotiz über die Schlägerei in Odessa // DAOO. f. 1, inventory 94 (1859), file. 156, ark. 23–37.

18. Myeshkov, Dmytro. Die Schwarzmeerdeutschen und ihre Welten 1781–1871. Essen, 2008.

19. Neutatz, Dietmar. Die „deutsche Frage“ im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien. Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914). Stuttgart, 1993.

20. Schnell, Felix. Räume des Schreckens. Gewalträume und Gruppenmilitanz in der Ukraine, 1905–1933. Hamburg, 2012.

21. Staatsanwalt des Gerichts des Odessaer Militärbezirks an den Kommandierenden des Odessaer Militärbezirks v. 18. Mai 1871 // DAOO. f. 1, inventory 100 (1871), file 135.

22. Tsyganenko, Lilia F. Shavlovskaya, Tatjana S. Die Deutschen im multiethnischen Bessarabien und Justizreform (1899–1907) // Wissenschaftlicher Bote der Staatlichen Geisteswissenschaftlichen Universität zu Izmaïl, Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten, Ausgabe 34, Serie „Geschichtswissenschaften". Izmaïl, 2016.

23. Über die Arbeiter in Odessa siehe Weinberg, The pogrom of 1905. S. 272–276.

24. Weinberg, Robert. The Pogrom of 1905 in Odessa: a Case Study, in: John D. Klier, Shlomo Lambroza (Hrsg.) // Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History. Cambridge, 1992. S. 248–289.

25. Wiese, Stefan. Pogrome im Zarenreich. Dynamiken kollektiver Gewalt. Hamburg, 2016.

26. Zipperstein, Steven J. The Jews of Odessa. A Cultural History, 1794–1881. Stanford, 1985.

27. Žukov, Vasilij I. Die Städte Bessarabiens (1861–1890). Kišinëv, 1975.

Надійшла до редколегії 5.11.2019

УДК 94 (100)-054.65 «1914/1918»
DOI 10.15421/311903

В. С. Лавренко
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

ОБРАЗИ НІМЦІВ ТА НАРОДІВ АВСТРО-УГОРЩИНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «РУССКОЕ СЛОВО»

Лавренко В. С. Образи німців та народів Австро-Угорщини у роки Першої світової війни за матеріалами газети «Русское слово».

У статті здійснено спробу реконструкції узагальненого образу ворога (на прикладі німців та австро-угорців) на основі словесних матеріалів, викладених на сторінках загальноросійського щоденного видання «Русское слово». Виокремлено цивілізаційний, військовий, соціально-побутовий та ціннісний аспекти у сприйнятті цих народів російським суспільством. У дослідженні розкриваються методи, за допомогою яких російська пропаганда намагалася спростувати позитивний довоєнний імідж німців та народів Австро-Угорщини у російського суспільства, подано оцінку їх ефективності.

Ключові слова: Німеччина, Австро-Угорщина, газета, «Русское слово», образ.

Лавренко В. С. Образы немцев и народов Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны по материалам газеты «Русское слово».

В статье предпринята попытка реконструкции обобщенного образа врага (на примере немцев и австро-венгров) на основе словесных материалов, изложенных на страницах общероссийского ежедневного издания «Русское слово». Выделены цивилизационный, военный, социально-бытовой и ценностный аспекты в восприятии этих народов российским обществом. В исследовании раскрываются методы, с помощью которых российская пропаганда пыталась нивелировать положительный довоенный имидж немцев и народов Австро-Венгрии у российского общества, дана оценка их эффективности.

Ключевые слова: Германия, Австро-Венгрия, газета, «Русское слово», образ.

Lavrenko V. S. Bilder von Deutschen und Völkern Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkriegs, basierend auf den Materialien der russischen Word-Zeitung.

Der Artikel versucht, das verallgemeinerte Bild des Feindes (am Beispiel der Deutschen und der Österreicher) anhand der auf den Seiten der allrussischen Wochenzeitschrift der Russischen Word präsentierten verbalen Materialien zu rekonstruieren. Die zivilisatorischen, militärischen, sozialen, alltäglichen und wertmäßigen Aspekte der Wahrnehmung dieser Völker durch die russische Gesellschaft werden hervorgehoben. Die Studie enthüllt die Methoden, mit denen die russische Propaganda versuchte, das positive Vorkriegsbild der Deutschen und Völker Österreich-Ungarns in der russischen Gesellschaft zu widerlegen und deren Wirksamkeit zu beurteilen.

Schlüsselwörter: Deutschland, Österreich-Ungarn, Zeitung, Russisches Wort, Bild.

Lavrenko V. S. Images of Germans and peoples of Austria-Hungary during the First World War, based on the materials of the «Russian Word» newspaper.

The article attempts to reconstruct the generalized image of the enemy (on the example of the Germans and Austro-Hungarians). The author relying on verbal materials presented on the pages of the all-Russian weekly newspaper «Russian Word». Civilizational, military, social, everyday and evaluation aspects are highlighted in the perception of those peoples by the Russian society.

The periodical emphasized the fact that the practice of waging war by the German and Austro-Hungarian troops was inherently anachronistic and barbaric. It completely crossed out the mentioned ethnicities from the "family" of the civilized European peoples. Emphasis was made on the contrast between high achievements of German philosophy and culture and the real actions of the German army at the beginning of the war, that the Russian propaganda used to desacralize the pre-war piety before the Germans. The «Russian Word» emphasized that the enemy was not ready for bayonet attacks and they showed dishonest methods of warfare that affected interests of non-combatants. The purpose of such allegations was to loosen the fighting spirit of the Russian

© В. С. Лавренко, 2019

army in the fight against the more technically powerful enemy. In terms of everyday life, the Germans and the troops of Austria-Hungary were characterized as peoples with an «amalgam of culture». It was also said that the war changed the limits of things that "were allowed" as a normal way and the Germans immediately began to resort to the most vile practices of looting and robbery. Considering about the moral values of the enemy, the newspaper focuses on their unjustified cruelty, anti-clericalism and efforts above all to "fill their stomach".

Key words: Germany, Austria-Hungary, newspaper, «Russian Word», image.

Постановка проблеми. Перша світова війна стала тим періодом у людській історії, коли інформаційне протистояння перетворилося на повноцінний фронт бойових дій. Сприйняття ворога прямо впливало на бойовий дух рядового та офіцерського складу армії, визначало готовність тилу надавати благодійну допомогу фронтовикам, впливало на рівень допустимої жорстокості на фронті та неписаний кодекс правил «чесної війни». Саме тому російські газети, як потужний інформаційний речник, свідомо займалися конструюванням образів ворога у середовищі своїх читачів. І саме тому вивчення образів німецьких та австро-угорських військ на сторінках російських газет набуває неабиякої актуальності для сучасних науковців, адже ці образи прямо визначали поведінку багатьох людей, тією чи іншою мірою інтегрованих у воєнну дійсність 1914–1918 рр.

За основу нашого дослідження було взято щоденне видання «Русское слово». Ця газета видавалася протягом 1894–1917 рр. у Москві. «Русское слово» було найдешевшим виданням серед щоденних газет (спочатку щорічна підписка коштувала 4 карбованці, а згодом зросла до 7), чим визначався інтерес аудиторії до нього та його реальний вплив на бачення «іншого» доволі широкою цільовою аудиторією. Для прикладу, 1916 р. тираж «Русского слова» перевищив 700 000 екземплярів, а в лютому 1917 р. досягнув показника в 1 млн 200 тис. екземплярів. Практично повний комплект «Русского слова» за період з 19 липня 1914 р. (початок Першої світової війни за старим стилем) і до кінця 1917 р. (що знаменував собою повний розклад фронту з російського боку) зберігся у фондах Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького.

Нас особливо цікавлять номери газет перших місяців війни (ворог ще був непізнаним, і тому газети працювали над тим, щоб переконати війська та громадськість у тому, що такого ворога можна здолати); номери, які вийшли у переддень Горлицького прориву айстро-німецьких військ (травень – вересень 1915 р.), які мали переконати російські війська триматися до останнього, адже прихід ворога знаменує початок «звірств» щодо цивільного населення на захоплених територіях; номери, які вийшли по завершенні Брусиловського прориву російських військ (червень – вересень 1916 р.) і знаменували собою виправдання тактики війни «на виснаження».

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Вивчення досвіду конструювання образів ворога різними державами у роки Першої світової війни – питання не нове. Зокрема ще в 1998 р. (дата виходу англомовної версії книги) у своїй праці «Гіркота війни…» Найл Фергюсон поставив питання: що саме змушувало людей протистояти одне одному зі зброєю в руках, що змушувало їх ненавидіти одне одного. Він дійшов висновку, що значною мірою взаємна ненависть між солдатами з двох боків окопів була зумовлена впливом державної пропаганди, ретрансльованої у друкованих ЗМІ [29].

Вивчення образів ворога у ЗМІ часто перебувало в центрі наукових розвідок. У цьому контексті варто зазначити праці Ю. Варфоломєєва [1], О. Гаврилової [2], О. Євдокімова [3], Р. Куцика [5], О. Медякова [6], Л. Питльованої [7], В. Фролова [30], П. Ульянова [28] та інших [4]. Однак здебільшого перелічені автори зупиняли свою увагу на візуальних образах ворога, з особливою ретельністю вивчаючи карикатури. У центрі ж нашого дослідження перебувають словесні образи, які стосуються армії Німеччини та Австро-Угорщини.

Метою дослідження є комплексна реконструкція образів німців та австро-угорців як воєнних ворогів Російської імперії у роки Першої світової війни на основі матеріалів щоденного загальноросійського видання «Русское слово».

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнений образ німців та вояків австро-угорської армії на сторінках «Русского слова» можна умовно розкласти на декілька аспектів: цивілізаційний, військовий, соціально-побутовий та ціннісний.

Цивілізаційний аспект

На початку Великої війни «Русское слово» максимально акцентувало увагу на тому, що німецькі дії у XX ст. є історичним аналогом варварського завоювання Європи. Наприклад, номер газети за 26 липня 1914 р. містить дві статті з промовистими назвами «Гуни XX століття» та «Німецьке варвар-

ство». Стаття «Гуни XX століття» присвячена поводженню німців з жителями окупованого ними міста Каліша, а стаття «Німецьке варварство» висвітлює жорстоке поводження з російськими підданими, які на початок війни опинилися в Німеччині [8, с. 3–5]. Не менш промовисто звучить заголовок статті «Німецькі башибузуки», присвяченої здебільшого долі родини князів Юсупових, які на момент початку війни були в Німеччині і опинилися в ситуації «цивільних полонених», і розміщеної у газеті «Русское слово» за 29 липня 1914 р. У цьому випадку німецьке ставлення до мирного населення порівнюється з військовою жорстокістю турків у попередні історичні епохи, яке, знову ж таки, можна охарактеризувати терміном «варварство» [9, с. 4].

Продовження статті «Німецькі башибузуки» можна знайти у наступному номері видання за 30 липня 1914 р. У статті наведено неординарні за своєю жорстокістю випадки ставлення німців до російських підданих, які на час оголошення війни опинилися у ворожій країні (переважно у родичів або на лікуванні). Зокрема згадується дружина військового агента у Німеччині полковника Базарова, побита разом з дітьми та гувернанткою натовпом розлючених берлінців у пориві патріотичної екзальтації; російська туристка, яка через високий зріст була поставлена під підозру в тому, що вона є переодягненим чоловіком, і роздягнута в присутності інших чоловіків; графиня Воронцова-Дашкова, знята з потяга, та грубо обшукана солдатами ландвера [10, с. 2].

Стаття під заголовком «Німецькі башибузуки» з'явилася і в номері «Русского слова» за 2 серпня 1914 р. Вже традиційно вона була присвячена бідам росіян у Німеччині. У ній згадується про графиню С., яку на батьківщину транспортували у вагоні для худоби, причому німецькі солдати постійно лякали жінку тим, що її та її дітей відгодують для ковбаси німецьким солдатам, а також про подружжя, яке в ході подорожі з Німеччини загубило двох дітей та, зневірившись у їх пошуках, кинулося в море з пароплава [11, с. 2]. Подібний пропагандистський прийом з акцентуванням уваги на жорстокості ворога щодо цивільних, його варварському поводженні з беззахисними можна охарактеризувати як «децивілізацію ворога».

Яскраво цей прийом було використано і в статті «Здичавіння» у номері досліджуваного видання від 10 серпня 1914 р.: «У незрозумілому самозасліпленні, німці тепер самі урочисто підписують собі суворий звинувачувальний вирок в очах усіх цивілізованих націй… Якщо така війна на німецький лад триватиме декілька місяців, то Європі загрожує загальне здичавіння звичаїв… Не сподіваючись впоратися з ворогом у відкритому бою, німці створюють з терору систему та перетворюють боротьбу з мирним населенням на засіб впливу на настрої ворожої армії… Тевтонське ім'я оточене ореолом псевдолюдського жахіття… Від армії катів відвертаються з огидою всі, в кому жива совість. Пробудження після п'яного угару буде жахливим. Німеччина сама оголошує себе поза законом» [12, с. 3].

До речі, серія статей «Німецькі башибузуки» – не єдиний приклад, коли німці, як ворог сучасний, прирівнюються до турків як ворога історичного або ж підкреслюється їх союз у війні. На підтвердження цьому наведемо цитату з досліджуваного видання за 4 вересня 1914 р.: «Братання німців з вбивцями з Боспора – останній штрих сумної картини німецького озвіріння» [18, с. 1].

Висока емоційна насиченість мови в усіх вищезгаданих статтях мала навести читача на думку, що вчинки німців є анахронізмом у гуманістичному XX ст. і цим самим ставлять німців за межі уявної спільноти «цивілізованих європейських народів». Окрім власне «децивілізації ворога» часто у російських виданнях зустрічається й такий прийом: реальні практики ведення німцями війни протиставляються високій культурі, створеній німецьким народом у попередні епохи.

Цей прийом можна простежити у статті «У країні філософів та гуманістів», опублікованій у номері «Русского слова» від 10 серпня 1914 р.: «Люди, які вважали себе напівбогами, могутніми титанами, коли сусіди їм показали, що вони не бояться їх грубої сили, вмить перетворилися на гієн, що розривають трупи, на вовків, які пожирають живе… Вся їх культура сповзла як амальгама з олов'яного двугривенника… Наволоч часів Чингізхана та Тамерлана відродилася у вітчизні славнозвісного німецького учителя» [12, с. 3].

У газеті «Русское слово» за 2 вересня 1914 р. підкреслюється, що німці спростували своїми діями у перший місяць війни статус народу з високим рівнем розвитку культури: «Серед упереджень XIX ст., які побутували у нас, було два: ми вважали бельгійців торгашами, а німців – ідейними культуртрегерами. Слабкий пульс ідейної Німеччини був заглушений гучним пульсом Німеччини практичної – юнкер та бюргер затоптали філософа, поета та вченого. Пройшов лише місяць війни, а вікові

упередження перевернулися догори дриґом: «торгаші» виявилися героями-мучениками ідеї, а культуртрегери і філософи – звірами» [11, с. 3]. Таким чином, російська пропаганда використала прийом нівелювання довоєнного позитивного іміджу ворога.

Газета «Русское слово» за 29 квітня 1915 р. апелює до того, що німці акцентували увагу на своїй цивілізаторській місії щодо окупованих територій, але, на думку редакції, цивілізаторська діяльність німців завершилася включно введенням середньоєвропейського часу. Зрештою, прихід німців приносив лише розруху [25, с. 2].

У некультурності звинувачуються здебільшого німці, але є окремі подібні висловлювання і на адресу армії Австро-Угорщини, наприклад у номері «Русского слова» від 10 вересня 1914 р.: «Я не передбачав, що нація, яка претендує на культурність, може користуватися такими нелюдськими та жорстокими способами ведення війни» [20, с. 3].

Австрійці взагалі у виданні за 13 вересня 1914 р. називаються невігласами. Наприклад, для них здивуванням було те, що в Галичині живе велика кількість поляків і що від Львова до Петрограда не 20 миль [22, с. 3]. Хоча навряд чи подібні побутові уявлення селян, призваних до війська, не були характерними і для російської армії.

Військовий аспект

Чи не найрозповсюдженішим міфом російської пропаганди було твердження про те, що супротивник боїться бою на багнетах. Наприклад, у газеті «Русское слово» за 30 серпня 1914 р. є замітка «Під Львовом» буцімто написана на основі записника пораненого офіцера. Наведемо декілька цитат з цієї статті: «Біжать австрійці! Біжать, Ваше благородіє!... Невже і тут австрійці не приймуть багнетового удару? Добігли до окопів: ого, солідна споруда з бліндажами та усякою усячиною. Можна довго було триматися» [16, с. 3]. Подібні характеристики є і в більш пізніх замітках, присвячених боєздатності армії Австро-Угорщини. У газеті «Русское слово» за 18 квітня 1915 р. ми зустрічаємо таку цитату: «Але австрійці не витримали рівного впертого натиску, і частково відійшли, частково здалися після короткого багнетового бою» [24, с. 2]. Вочевидь, подібні випадки успішних піших атак росіян мали місце, інакше б окупація Галичини Росією не відбулася. Однак у кожному конкретному випадку варто звертати увагу на боєздатність австрійської частини, яка тримала оборону, і на те, яке стратегічне значення мала конкретна ділянка оборони (адже цілком могло бути, що на момент пішої атаки росіян, австрійські війська отримували наказ організовано відступати). Самі російські солдати неодноразово зазначали, що їх впевненість у тому, що ворог боїться багнетової атаки, часто була їх прорахунком, і траплялися випадки, коли айстро-угорські війська демонстрували не меншу вправність у багнетовому бою, ніж росіяни, і не меншу завзятість.

Швидкістю втечі з поля бою під загрозою безпосереднього зіткнення з ворогом російська пропаганда наділяла не лише австро-угорські, а й німецькі війська. Так, у номері «Русского слова» за 13 серпня 1914 р. в уста поранених російських бійців вкладається така фраза: «Коли лавина росіян з піснями сунеться на німецькі траншеї, пруссаки, не приймаючи удару, починають тікати» [13, с. 3]. Певний виняток являють собою угорці, зокрема у «Русском слове» за 4 вересня 1914 р. зазначається, що угорські окопи були наповнені трупами, що є свідченням того, що угорці не боялися рукопашного бою і стояли до останнього [18, с. 3]. Ще один пасаж про угорців зі статті «Із записника кавалериста» у «Русском слові» за 11 вересня 1914 р.: «Сонце почало заходити, коли три ескадрони угорців кинулися в атаку на нашу батарею. Вони летіли, як чорна хмара, як ураган. Наша картеч викошувала цілі ряди, але вони все одно летіли вперед. Ця кавалерійська атака змінила нашу думку про мадярів. Вони йшли на вірну смерть, як леви та рубили шаблями, як сокирами. Сильне враження на мене справив один угорський офіцер. Гарний собою, з чудовою зброєю, він бився як лев. І коли декілька наших гусар на піках його підняли у повітря, він продовжував відбиватися» [21, с. 2]. Але це не ставиться угорцям у заслугу як військова доблесть, адже паралельно з цим йде опис звірств угорців щодо цивільного населення: «це звірі-угорці тут зарубили нашого вікарія за те, що він дзвонив у дзвін. Спочатку його зарізали, а потім розстріляли для годиться».

Багатонаціональний характер австрійської армії здебільшого розглядається як її слабке місце. У пресі частими є згадки про цілі підрозділи слов'ян, які переходили на бік російської армії. Причому причини подібних дій редакція «Русского слова» вбачає у дискримінаційній політиці австрійського командування щодо військовослужбовців з числа слов'ян. Підтвердження цьому ми знаходимо у номері газети від 11 вересня 1914 р.: «Цей чеський унтер-офіцер розповідав, що австрійці у першу лінію відправляють виключно слов'янські частини, і що позаду слов'ян завжди лежать офіцери-німці, готові

розстріляти усіх, хто вагається». У цій же статті описується обряд децимації (вбивства кожного десятого), який буцімто застосовувався в армії Австро-Угорщини щодо чехів, які не хотіли воювати з Росією [21, с. 2].

Хоча загалом боєздатність німецької армії росіяни оцінювали вище, ніж австро-угорської, наприклад, Сергій Матов у статті у «Русском слове» від 5 вересня 1914 р. таким чином характеризує австрійських військовополонених: «За останні дні через місце нашої зупинки проходять тисячі полонених австріяків. Спочатку це збуджувало жваву цікавість серед мешканців та необстріляних військ. Дуже скоро цікавість поступилася місцем добродушно-глузливому ставленню». Разом із тим автор порівнює австрійців з німцями: «Ці нічого, а ось германці – справжні звірі. Мовчать, лишень задивись – вкусять» [19, с. 4].

Найбільш адекватною евалюацією боєздатності ворога була оцінка, яку дали фронтовики. У номері «Русского слова» за 10 вересня 1914 р. викладено такий діалог між журналістом І. Толстим та фронтовиком, якого він зустрів на території Галичини:

«– А б'ються вони добре?

– Коли як. Раніше не дуже. А нещодавно добряче напирали. Все прагнуть у нас відбити Львів. Їх б'ють, а вони все лізуть, все лізуть. Їх стільки полягло, що й рахунку немає» [20, с. 4].

Ще однією рисою ведення війни з боку німців, на думку видання, було порушення неписаного етикету «чесної війни». Зокрема у цьому ж номері «Русского слова» згадується, що німці розпочинають артпідготовку якраз у той час, коли російські солдати п'ють ранковий чай, або ж про те, що німці часто буцімто здаються в полон, і починають атаку, коли підійдуть на відстань пострілу до російських окопів. І якщо з німецького боку подібні вчинки розглядаються як ганебні, то з російського, навпаки, як «військова хитрість». Зокрема позитивно оцінюється, коли литовці, знаючи німецьку мову, при нагоді користуються цим і віддають накази німецьким солдатам-новачкам, які ще не дуже розуміються на новій для себе армійській ієрархії. Подібні характеристики можна зустріти і стосовно австро-угорської армії, яка також воює більше не вмінням, а підлістю, на думку російської преси. У «Русском слове» від 13 вересня 1914 р. є таке свідчення про отруєння колодязів на територіях, які залишаються австро-угорською армією: «Не маючи злочинної, огидної, але все ж сміливості явно отруїти воду, вони труїли її, кидаючи у колодязі падло та інші викиди» [22, с. 3]. У номері «Русского слова» за 20 грудня 1916 р. також педалюється образ німця як підлого ворога: «В перший день свого свята Різдва Христового за новим стилем пілоти неприятеля, скориставшись ясною погодою, здійснювали рейди над розташуванням наших військ» [26, с. 4]. Разом з тим, починаючи із середини 1916 р., російська преса зазначає, що протилежна сторона свідомо працює на пропаганду припинення вогню. У цьому ж номері описано випадок, коли російський розвідник розірвав австрійський плакат із закликом «Не стріляйте, все одно заключать мир» та спокійно пішов у свої окопи під дулами ворожих гвинтівок та кулеметів, так і не отримавши кулю в спину, незважаючи на свою поведінку-виклик. Якби ворог стріляв у нього, то підірвав би пропагандистське гасло загальносолдатського братства, апелюючи до якого Центральні Держави намагалися розхитати Східний фронт.

Німці вважалися найбільш небезпечним військовим супротивником, а тому з метою переконати пересічних російських вояків у тому, що такого ворога можна здолати, пропаганда використовувала гумор. Зокрема «Русское слово» за 5 вересня 1914 р. опублікувало карикатуру, на якій величезний російський солдат накручує вус непропорційно малому німцю з підписом:

Что ж, теперь узнаешь вкус,
Потяну тебя за ус,
Чтоб не думал о Руси,
На щелчком ты закуси.
А союзник твой, австриец,
Этот жадный кровопиец,
На колени сел от страха
И пополз как черепаха [19, с. 5].

Подібна карикатура мало що говорить про реальне ставлення російських солдатів до німців, вона є свідченням прагнення преси пробудити бойовий дух та протиставити технологічності армій Центральних Держав особистісні якості російського солдата, який воює «не машинами, а вмінням».

Соціально-побутовий аспект

Вступ російських військ на територію Австро-Угорщини в ході Галицької битви дав можливість їм безпосередньо зіткнутися з іншою дійсністю та сформувати уявлення про цю країну, спираючись на порівняння її зі своєю батьківщиною. Росіяни часто підкреслюють хорошу мережу комунікацій навіть у гірських районах Австро-Угорщини. Наприклад, у статті В. Філатова «Довкола війни» у номері газети за 18 квітня 1915 р. є така теза: «Паралельно йде гарне шосе. Ці дороги коштували мільйонів, але вони гу-

блять Австрію. Без цих артерій наші війська, розбивши австрійців та перетнувши Карпати, були б відрізані від бази» [24, с. 3].

Окрім доріг, російські війська високо оцінили медичну інфраструктуру окупованих територій Австро-Угорщини. Підтвердження цьому ми можемо знайти у номері видання «Русское слово» за 10 вересня 1914 р.: «Є університетський лазарет. Там лікують австрійські професори. І лікують дуже уважно» [20, с. 3]. Позитивні висловлювання стосуються також австрійської форми та амуніції, про що є згадка у досліджуваній газеті за 13 вересня 1914 р.: «Я уважно розгледів їх озброєння та амуніцію. Все зроблено так гладенько, так чистенько, з останніми вдосконаленими кнопочками, застібочками, гудзичками» [22, с. 3]. Однак, на думку автора висловлювання, навряд чи це було ефективним в умовах війни: «Щоб перемагати, або навіть бути переможеними, але з гідністю, мало носити жіночі підв'язки, мало заводити вдосконалені сумочки та пружиночки – у військах потрібно дещо інше, і цього немає у австрійських військах» [22, с. 3].

Уявлення про побутовий німецький педантизм існувало у російському суспільстві ще до тотального конфлікту, і в межах взаємодії у час війни це уявлення закріпилося. Хоча здебільшого російська преса акцентувала увагу на «зворотному боці» цієї національної риси характеру німців: «Відчувається сувора система, яка проводиться з німецькою акуратністю. Скрізь, куди не з'являться німецькі війська, урядові будівлі спалюються, споживацькі крамниці конфіскуються, а приватна власність мешканців реквізується. При цьому безперечно доброзичливі завойовники видають мирним мешканцям реквізиційні квитанції» [22, с. 4].

Частим сюжетом газетних статей є тема мародерства з боку австрійців, розгромів, влаштованих ними в маєтках, залишених господарями. Приклад подібних дописів ми знаходимо у газеті «Русское слово» за 10 вересня 1914 р.: «Зупиняючись бівуаком у поміщицьких садибах, господарі котрих, залишивши все, поїхали вглиб країни, передбачаючи небезпеку, яка їм загрожує, австрійці знищували все. Ламали замки, виламувалися письмові столи, буфети, комоди, підвали, неспалювані шухляди… Розкривши льох, де зберігалися старовинні вина та наливки, напившись та наївшись вдосталь, австрійці почали вправлятися у киданні пляшок у дзеркала… Скрізь, де мені довелося бачити сліди австрійського перебування, не вціліло жодного дзеркала» [20, с. 3]. У такий спосіб російська преса доносить мессидж про те, що європейська акуратність та дисциплінованість, іманентна ворогу, є дуже поверховою і напускною. І як справа доходить до військового конфлікту, то у побуті австрійські та німецькі солдати вдаються до найнижчих проявів людського єства.

Із затягуванням війни на перший план починають виходити описи голоду німецьких та австро-угорських солдатів, адже логічно, що Центральні Держави були менше готові до війни на виснаження, ніж країни Антанти. Підтвердження цьому ми знаходимо у номері «Русского слова» за 21 грудня 1916 р.: «За заявами самих германців та й загальними спостереженнями ворогам живеться голодно. Хліба майже немає. Війська отримують раціон з двох фунтів хліба на дві доби… Всередині країни в Австрії дають лише по фунту картоплі на людину в день. Хліба немає взагалі… Німці все ще пишаються одягом та виправкою: «Якщо в нас немає хліба, то хоч помремо добре одягненими» [27, с. 1]. Фактор голоду ворога був ледь не останньою надією на перемогу російського війська, тому зрозуміло, чому російська преса його всіляко підкреслювала, і навіть перебільшувала. Повсюдно згадуються домішки картопляного та житнього борошна у німецькому хлібі, консерви з дохлятини, економія солі, практична відсутність цукру та мила.

Ціннісний аспект

Найповніше цей сюжет розкривають описи поведінки німецьких та австро-угорських військ стосовно цивільного населення. Наприклад, у номері газети «Русское слово» за 29 квітня 1915 р. зазначається таке: «Відходячи від якогось пункту, німці спалюють цілі села, знищують шосе спеціальними машинами, риють по дорогах ями, накидають дерева, одним словом, діють так, наче збираються залишити район назавжди». Зрозуміло, що тактика «випаленої землі» вкрай негативно позначалася на становищі цивільного населення, яке не було евакуйоване з територій, залишених німцями. Окрім того, на цих роботах зі знищення комунікацій використовуються самі місцеві жителі: «Германці тримають своїх рабів напівголодними та не видають їм одягу взамін того, що зносився. Селяни-литовці, які добре знають місцевість, масово тікають з німецьких галер». Є у вже згадуваному номері «Русского слова» і свідчення про взяття німцями заручників: «Відходячи з Липська, німці вивезли з собою близько 1000 мешканців у Пруссію, жінок та дітей. А з околиць Владиславова вивезено до Німеччини більше 4000 чоловіків, мирних мешканців». Російська преса позиціонує

війну як протистояння виключно між комбатантами, у якій не місце залученню місцевого населення. І будь-які страждання мирних жителів, спричинені ворогом, який окупував Привіслянський край, розглядаються як зайва і невиправдана жорстокість [25, с. 4]. У той час як російські акції взяття заручників та розгрому єврейського майна (що повсюдно зустрічалося в Галичині) замовчувалися.

Подібні звинувачення у надмірній та невиправданій жорстокості можна зустріти і стосовно австро-угорських військ. Наприклад, номер «Русского слова» від 15 серпня 1914 р. про захоплення австрійськими військами Кам'янця-Подільського свідчить, що каральний обстріл міста та передмістя артилерією тривав більше двох годин, при тому що на момент початку обстрілу в місті перебувало лише цивільне населення. Його наслідком стало 5 вбитих, серед яких троє жінок [14, с. 1].

Окрім апеляцій до надмірного насилля, німці та австрійці звинувачуються у прагненні набити кишені за рахунок війни. Так, у вже згадуваному Кам'янці австрійці вимагали, за свідченням видання, контрибуцію з населення у 200 000 карбованців. Цю вимогу вони висунули через вбивство козаками їхнього лейтенанта. Знову ж таки, тодішня етика війни не передбачала відповідальності цивільного населення за підсумки бою. Тим не менш, мешканці міста зібрали контрибуцію, переважно не грошима, а речами. Щоправда, у номері газети за 17 серпня 1914 р. зазначалося, що австрійці повернули місту контрибуцію за декілька днів, розібравшись в інциденті [15, с. 1].

Інколи у пресі робиться акцент на тому, що ціннісні орієнтири німців є виходом за рамки того, що можна собі уявити. У статті з промовистою назвою «Звірі» у номері «Русского слова» за 4 вересня 1914 р. є така теза: «Німецьке звірство зриває радужний накип з цінностей століття пари та електрики, оголюючи безодню між ідеалами цього століття та його практикою». Підкреслюється, що віра та релігійні практики також вже не є достатнім фактором, аби втримати німців у межах моральності: «Алтарем німецького бога став фатерланд, молитвою – дисципліна» [18, с. 3]. Нерелігійність австрійців також згадується у номері «Русского слова» за 14 вересня 1914 р.: «Цікаво, що католики-австрійці всюди поставилися дуже нешанобливо, навіть блюзнірськи до католицьких храмів» [23, с. 3].

У номері газети за 30 серпня 1914 р. зустрічаємо витримку зі щоденника полоненого німецького солдата. Подібний текст міг бути абсолютно повністю сфабрикованим, однак у контексті нашого дослідження важливою є сама подача прагнень та пріоритетів німця очима редакції російської щоденної газети [16, с. 3]. Виходячи з цього тексту, бажання вояка здебільшого зосереджувалися довкола їжі, чим редакція хотіла продемонструвати низький рівень потреб ворога, його грубість та примітивність.

Висновки. Таким чином, конструюючи образ ворога, російське видання «Русское слово» звертало увагу на цивілізаційний, військовий, побутовий та ціннісний аспекти у його характеристиці. Підкреслювався факт, що практика ведення війни німецькими та австро-угорськими військами за своєю суттю є анахронізмом та варварством, яке викреслює згадані етноси із сім'ї цивілізованих європейських народів. Наголос робився на протиставленні високих досягнень німецької філософії та культури і реальних вчинків німецької армії на початку війни, чим російська пропаганда намагалася десакралізувати довоєнний пієтет перед німцями. З метою підтримки бойового духу російської армії у боротьбі з набагато більш технологічним супротивником «Русское слово» наголошувало на неготовності ворога до багнетових атак та на нечесних методах ведення воєнних дій, які зачіпають інтереси, зокрема, і некомбатантів. Стосовно побуту, то німці та військо Австро-Угорщини характеризувалися як народи з «амальгамою культури», як тільки війна розширила межі дозволеного, то вони одразу почали вдаватися до найганебніших практик мародерства та грабунку. Говорячи про цінності ворога, видання акцентує увагу на їх невиправданій жорстокості, антиклерикалізмі та намаганні понад усе набити свій шлунок.

Бібліографічні посилання

1. Варфоломеев Ю. В. Слухи о царской измене в контексте «политической порнографии» России накануне Февральской революции // Известия Саратовского университета. 2010. Т. 10. С. 73–79.

2. Гаврилова Е. В. Первая мировая война и российское общество: роль средств массовой информации в формировании общественного менения (на примере иллюстрированного художественно-литературного журнала с карикатурами «Искры» 1917 г.) // Современные проблемы науки и образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: //www.science-education.ru/ru/article/view?id=20781 (дата звернення: 18.11.19)

3. Евдокимов А. В. «Дело Сухомлинова» как орудие информационной войны против Николая II в 1915–

1917 гг. // Проблемы национальной стратегии. 2015. № 2. С. 217–227.

4. Жарков Я. М., Компанцева Л. Ф., Остроухов В. В. Історія інформаційно-психологічного протиборства: підруч / за ред. Є. Д. Скулиша. Київ: Наук. вид. відділ НА СБ України, 2012. 212 с.

5. Куцик Р. Р. Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 47. С. 86–91.

6. Медяков А. С. Образ Бисмарка в российской и немецкой пропаганде периода Первой мировой войны // Военно-исторический журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http: // history.milportal.ru/ obraz-bismarka-v-rossijskoj-i-nemeckoj-propagande-perioda-pervoj-mirovoj-vojny/ (дата звернення: 18.11.19)

7. Питлеваная Л. Эволюция образа России в карикатуре британского журнала – «Панч» во время Первой мировой войны: «Чужой среди своих» – «чужой» // Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): монография / науч. ред. С. С. Троян. Київ: Ника-Центр, 2016. С. 76–109.

8. Русское слово. – 26 июля 1914 г.

9. Русское слово. – 29 июля 1914 г.

10. Русское слово. – 30 июля 1914 г.

11. Русское слово. – 2 августа 1914 г.

12. Русское слово. – 10 августа 1914 г.

13. Русское слово. – 13 августа 1914 г.

14. Русское слово. – 15 августа 1914 г.

15. Русское слово. – 17 августа 1914 г.

16. Русское слово. – 30 августа 1914 г.

17. Русское слово. – 2 сентября 1914 г.

18. Русское слово. – 4 сентября 1914 г.

19. Русское слово. – 5 сентября 1914 г.

20. Русское слово. – 10 сентября 1914 г.

21. Русское слово. – 11 сентября 1914 г.

22. Русское слово. – 13 сентября 1914 г.

23. Русское слово. – 14 сентября 1914 г.

24. Русское слово. – 18 апреля 1915 г.

25. Русское слово. – 29 апреля 1915 г.

26. Русское слово. – 20 декабря 1916 г.

27. Русское слово. – 21 декабря 1916 г.

28. Ульянов П. В., Чернышов Ю. Г. Россия в амбивалентном «образе медведя» (на примере европейских карикатур периода Первой мировой войны) // Известия Алтайского государственного университета. 2015. № 4 (1). С. 259–265.

29. Фергюсон Н. Горечь войны. Новый взгляд на Первую мировую. Москва: АСТ, 2019. 400 с.

30. Фролов В. В. Образ Австро-Венгрии на страницах российского дореволюционного издания «Летопись войны 1914–1917 гг.» // Вестник Воронежского государственного университета. 2018. № 1. С. 143–146.

References

1. Varfolomeev Yu. V. (2010) Sluhi o tsarskoy izmene v kontekste «politicheskoy pornografii» Rossii nakanune Fevralskoy revolyutsii [Rumors of treason in the context of “political pornography” in Russia on the eve of the February Revolution]. *Newsletter of Saratov University*, Vol. 1, pp. 73–79.

2. Gavrilova E. V. (2017) Pervaya mirovaya voyna i rossiyskoe obschestvo: rol sredstv massovoy informatsii v formirovanii obschestvennogo meneniya (na primere illyustrirovannogo hudozhestvenno-literaturnogo zhurnala s karikaturami «Iskryi» 1917 g.) [World War I and Russian society: the role of the media in shaping social change (using the illustrated art and literature magazine with caricatures of Iskra, 1917, as an example)]. *Modern problems of science and education.* Available at: https://www.science-education.ru/ru/article/ view ?id =2 0781 (accessed: 18.11.19).

3. Evdokimov A. V. (2015) «Delo Suhomlinova» kak orudie informatsionnoy voynyi protiv Nikolaya II v 1915–1917 gg. [The Sukhomlinov Case as a weapon of the information war against Nicholas II in 1915–1917]. *National Strategy Challenges,* No. 2, pp. 217–227.

4. *Istoriya informatsiyno-psihologichnogo protiborstva* (2012) [History of information-psychological warfare]. Kyiv, (in Ukrainian).

5. Kutsyk R. R. (2017) Karykatura yak osoblyvyi mekhanizm informatsiinoi propahandy na terytorii ukrainskykh hubernii Pivdenno-Zakhidnoho kraiu u 1914–1917 rr. [Caricature as a special mechanism of information propagation on the territories of the Ukrainian provinces of the Southwestern region in 1914–1917]. *Scientific works of the History Department of Zaporizhzhya National University,* Vol. 47, pp. 86–91.

6. Medyakov A. S. (2013) Obraz Bismarka v rossiyskoy i nemetskoy propagande perioda Pervoy mirovoy voynyi [The image of Bismarck in Russian and German propaganda during the First World War]. Military History Journal. Available at: http://history.milportal.ru/obraz-bismarka-v-rossijskoj-i-nemeckoj-propagande-perioda-pervoj-mirovoj-vojny/ (accessed: 18.11.19).

7. Pitlevanaya L. (2016) Evolyutsiya obraza Rossii v karikature britanskogo zhurnala «Panch» vo vremya Pervoy mirovoy voynyi: «Chuzhoy sredi svoih» – «chuzhoy» [The evolution of the image of Russia in the cartoon of the British magazine “Punch” during the First World War]. *World wars in the history of mankind (on the 100th anniversary of the beginning of the First and 75th anniversary of the beginning of the Second World War*, Kyiv, pp. 76–109.

8. Russkoe slovo [Russian word]. July 26, 1914. (in Russian).

9. Russkoe slovo [Russian word]. July 29, 1914. (in Russian).

10. Russkoe slovo [Russian word]. July 30, 1914. (in Russian).

11. Russkoe slovo [Russian word]. August 2, 1914. (in Russian).

12. Russkoe slovo [Russian word]. August 10, 1914. (in Russian).

13. Russkoe slovo [Russian word]. August 13, 1914. (in Russian).

14. Russkoe slovo [Russian word]. August 15, 1914. (in Russian).

15. Russkoe slovo [Russian word]. August 17, 1914. (in Russian).

16. Russkoe slovo [Russian word]. August 30, 1914. (in Russian).

17. Russkoe slovo [Russian word]. September 2, 1914. (in Russian).

18. Russkoe slovo [Russian word]. September 4, 1914. (in Russian).

19. Russkoe slovo [Russian word]. September 5, 1914. (in Russian).
20. Russkoe slovo [Russian word]. September 10, 1914. (in Russian).
21. Russkoe slovo [Russian word]. September 11, 1914. (in Russian).
22. Russkoe slovo [Russian word]. September 13, 1914. (in Russian).
23. Russkoe slovo [Russian word]. September 14, 1914. (in Russian).
24. Russkoe slovo [Russian word]. April 18, 1915. (in Russian).
25. Russkoe slovo [Russian word]. April 29, 1915. (in Russian).
26. Russkoe slovo [Russian word]. December 20, 1916. (in Russian).
27. Russkoe slovo [Russian word]. December 21, 1916. (in Russian).
28. Ulyanov P. V., Chernyishov Yu. G. (2015) Rossiya v ambivalentnom «obraze medvedya» (na primere evropeyskih karikatur perioda Pervoy mirovoy voynyi) [Russia in the ambivalent "image of a bear" (on the example of European cartoons during the First World War)]. *Newsletter of Altai State University*, No. 4 (1), pp. 259–265.
29. Fergyuson N. (2019) *Gorech voynyi. Novyiy vzglyad na Pervuyu mirovuyu* [The bitterness of war. A new look at the First World War]. Moscow, (in Russian).
30. Frolov V. V. (2018) Obraz Avstro-Vengrii na stranitsah rossiyskogo dorevolyutsionnogo izdaniya «Letopis voynyi 1914–1917 gg.» [The image of Austria-Hungary on the pages of the Russian pre-revolutionary publication «Annals of the War of 1914–1917.»]. *Bulletin of Voronezh State University*, No. 1, pp. 143–146.

Надійшла до редколегії 24.09.19

УДК 94(477.82)(430)*1915/1916*
DOI 10.15421/311904

М. П. Костюк
Луцкий национальный технический университет

ОРГАНИЗАЦИЯ ПИТАНИЯ ВОЛЫНСКИХ НЕМЦЕВ-КОЛОНИСТОВ ВО ВРЕМЯ ДЕПОРТАЦИИ ЗИМОЙ 1915–1916 ГГ.

Костюк М. П. Організація харчування волинських німців-колоністів під час депортації взимку 1915–1916 рр.

На підставі звітів агентів-провідників, які супроводжували ешелони з депортованими німцями-колоністами Волинської губернії взимку 1915–1916 рр., аналізується організація процесу їх харчування під час переїзду від станцій посадки до станцій висадки. Показано роль харчових пунктів як основних джерел харчування колоністів, підтримки їхніх життєвих сил та здоров'я на шляху до місць нового поселення.

Ключові слова: німці-колоністи, висилка, агенти-провідники, харчування, продукти, пункт харчування, залізнична станція, ешелон.

Костюк М. П. Организация питания волынских немцев-колонистов во время депортации зимой 1915–1916 гг.

На основании отчётов агентов-проводников, сопровождавших эшелоны с депортированными немцами-колонистами Волынской губернии зимой 1915–1916 гг., анализируется организация процесса их питания во время переезда от станций посадки до станций высадки. Показана роль питательных пунктов как основных источников питания колонистов, поддержания их жизненных сил и здоровья на пути к местам нового водворения.

Ключевые слова: немцы-колонисты, высылка, агенты-проводники, питание, продукты, питательный пункт, железнодорожная станция, эшелон.

Kostjuk M. P. Die Organisation der Verpflegung für die deutschen Kolonisten aus Wolhynien während ihrer Deportation im Winter 1915–1916.

Anhand von Berichten der Betreuer, die im Winter 1915/16 die Züge mit den deutschen Kolonisten aus dem Gouvernement Wolhynien begleiteten, wird die Organisation der Verpflegung auf der Fahrt von den Abfahrtspunkten bis zu den Zielbahnhöfen analysiert. Es wird dargestellt, welche Rolle die Verpflegungsstellen als entscheidende Versorgungsquellen bzw. für die Lebens- und Gesunderhaltung der Kolonisten auf dem Weg zu den neuen Unterbringungsorten spielten.

Schlüsselwörter: deutsche Kolonisten, Verbannung, Betreuer, Versorgung, Lebensmittel, Verpflegungsstelle, Bahnstation, Zug.

Kostyuk M.P. Catering service for Volyn Germans-colonists during their deportation in winter 1915–1916.

The organization of the catering process for deported German colonists from Volyn province (in winter 1915–1916) is analyzed. It is done according to the reports by agents-escorts who accompanied the trains during their way from departure place to the very destination.

Catering service was one of the agents-conductors` duties. Archival sources indicate that there were three main sources of getting food during the rout: 1) food centers at railway stations; 2) food which were being received by agents-conductors at food centers or purchased by them at various retail outlets. The last was financed by "Jugobezhenets" ("South Refugee") funds; 3) food that had been taken by the colonists themselves for the travel.

Feeding centers were the main source of hot meal for the colonists. Often, they got dry rations there. The conductors also received the particularly amount food for a certain part of the route at those places.

The way of receiving food at feeding centers, as well as the rule of spending the money for the purchase of food by the agents, were determined by the special instructions that had been worked out by "South Refugee" in order to prevent hunger strikes among the evicted.

In most cases, the quality of food prepared at feeding centers was satisfactory. The most negative features in the work of agents were as follows: absence or little amount of food, small size of portions and its poor quality. The lack of food for children, who amounted to almost half of all the deported, was particularly strong.

© М. П. Костюк, 2019

A small part of the colonists had some dry food having taken by them to the way. However, those supplies, as well as the food purchased by agents-guides, could not significantly affect the critical situations with catering process which occurred periodically. Feeding centers played a decisive role in maintaining of the vitality and health of all deported Volyn colonists. They became the main factor that prevented mass starvation, spreading of gastrointestinal diseases and the sanitary-hygienic situation complication among the Germans.

Key words: the German colonists, expulsion, agents-guides, feeding, food, feeding centers, railway station, train.

Тема депортации немецких колонистов Волынской губернии в годы Первой мировой войны нашла своё частичное отображение в украинской историографии. Отдельные её аспекты были проанализированы автором данной статьи в ряде предыдущих отечественных [2–4] и зарубежных публикаций [7; 8]. Затрагивали эту тему и другие украинские исследователи. Так, о проблемах, с которыми столкнулись некоторые национальные группы беженцев с территории Украины, шла речь в статье Л. М. Жванко [1]. Немцам-выселенцам из украинских губерний была посвящена отдельная статья Т. И. Лазанской [5]. Но для полного и всеобъемлющего её освещения нужны дальнейшие исследования источниковедческого и аналитического характера.

Учитывая то, что акция принудительного выселения волынских немцев-колонистов проводилась в несколько этапов в течении 1915–1916 гг., то каждый из них имел свои особенности и специфические черты.

Отличительной чертой зимней волны выселения 1915–1916 гг. было то, что совершалась она в условиях холодной погоды и исключительно железнодорожным транспортом. Эти обстоятельства требовали особого подхода к решению проблемы организации питания большого количества людей, находящихся в пути на протяжении двух-трёх недель. Анализу этого вопроса и будет посвящена данная статья.

Источниковедческой базой для анализа поставленной проблемы стали отчёты агентов-проводников, сопровождавших эшелоны с депортированными немцами-колонистами Волыни. Они хранятся в фондах Центрального государственного исторического архива Украины в г. Киеве [6].

Анализ содержания этих отчётов даёт все основания утверждать, что одной из важнейших обязанностей агентов-проводников было обеспечение более-менее регулярного питания для выселяемых. А особое значение имело наличие горячей еды и пищи для детей. Для получения пищи выселяемым колонистам по пути следования были задействованы три источника: 1) питательные пункты на железнодорожных станциях; 2) продукты, получаемые агентами-проводниками на питательных пунктах или же приобретённые ими в разных торговых точках за деньги, полученные из фондов «Югобеженца»*; 3) продукты, заготовленные самими колонистами в дорогу.

Питательные пункты были основным источником питания колонистов на пути к местам их нового водворения. Это касалось, в первую очередь, горячей пищи, хотя часто колонисты получали здесь и сухие пайки, а проводники – необходимые её запасы на определённый отрезок пути.

С началом войны на многих железнодорожных станциях в большинстве европейских губерний России питательные пункты были организованы военным ведомством с целью обеспечения горячим питанием и сухими пайками войсковых частей российской армии, передвижение которых происходило тогда практически непрерывно, хотя и с разной интенсивностью. Но с августа 1915 г. началось массовое передвижение беженцев из Галиции, Царства Польского, юго-западных и западных губерний вглубь России. Уже созданные войсковые питательные пункты не успевали накормить всю эту многотысячную массу военных и гражданских лиц. Во многих регионах стали появляться вновь образованные питательные пункты, принадлежащие уже гражданским организациям – Фребелевским обществам**, Татьянинскому комитету***, земствам и т.п. К концу осени 1915 г. поток беженцев значительно сократился и необходимость во многих питательных пунктах отпала. Одни из них прекратили работу совсем, часть работала по необходимости. Но оставшиеся пункты, в основном, удовлетворяли

*«Югобеженец» – организация, образованная Всероссийским земским союзом, с целью помощи беженцам в районе Юго-Западного фронта.

** Фребелевские общества – объединения деятелей дошкольного воспитания, существовавшие в разных городах дореволюционной России. В годы Первой мировой войны в разных формах содействовали гражданскому населению, пострадавшему от войны, в первую очередь, детям.

*** Татьянинский комитет – Комитет её Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию помощи пострадавшим от военных действий.

потребности в питании военных и гражданских лиц, организовано передвигавшихся по железным дорогам. На их услуги и рассчитывало руководство Всероссийского Земского Союза во время депортации волынских немцев зимой 1915–1916 гг.

Порядок получения пищи на питательных пунктах определялся специальными инструкциями «Югобеженца». Согласно им проводник с целью содействия в организации снабжения горячей пищей своих колонистов обязан был за три дня сообщать телеграфом губернатору той губернии, по которой должен был следовать эшелон, указав станции, количество людей, номер поезда и число, в которое предполагалось прибытие на станцию. Многие проводники в первые дни путешествия так и поступали. Но очень скоро отказывались от этой практики, потому что их эшелоны оставались без еды. Дело в том, что пока телеграмма доходила до губернатора, пока из его канцелярии отдавались соответствующие распоряжения станционному начальству, пока последнее доводило их до заведующих питательными пунктами, то эшелоны с выселенцами часто уже миновали эти станции и, конечно же, горячей пищи не получали. Кроме того, предположить, где будет поезд через три дня, практически было невозможно. Для этого надо было знать, с какой скоростью будет идти поезд, сколько времени займут остановки, и учитывать другие особенности движения поездов в условиях военного времени. А так как проводники этого знать не могли, то большинство из них сознательно нарушали выданные им инструкции и примерно за сутки телеграфировали о прибытии своих эшелонов прямо на питательные пункты железнодорожных станций, расположенных по маршруту. Это было намного эффективнее, и в большинстве таких случаев переселенцев здесь ждала хоть какая-то пища [6, л. 2 об., 36 об., 70].

Меню этих заведений было очень скудным. Обычно пассажирам поездов здесь предлагали одно горячее блюдо, хлеб и чай. Чаще всего готовили первое блюдо. Преимущественно это были супы из рыбы, реже с мясом, но бывали щи и борщи, заправленные салом, а иногда даже с мясом. Иногда встречались пункты, где готовили и первое, и второе блюдо. Вторым горячим блюдом повсюду были каши. Разнообразие их зависело от вида крупы, имевшейся в наличии у поваров. В большинстве случаев каши были заправлены салом, изредка подавались с мясом. Мясные блюда были большой редкостью. Ну и практически везде был хлеб и горячий чай с сахаром. Хлеб преимущественно был чёрным, реже белый и совсем редко – булки. Если же горячая пища была не приготовлена, то питательные пункты, как правило, выдавали хлеб, сало, очень редко колбасу или солёную рыбу. Горячий чай и сахар были на большинстве станций, но встречались и такие, где выдавали сухой чай и кипяток для его заварки. Единожды в отчётах был даже зафиксирован факт выдачи на питательном пункте табака для курящих [6, л. 67].

Учитывая тот факт, что почти половину из выселяемых немцев составляли дети, причём разного возраста, начиная от младенцев, и пища для взрослых не всегда подходила детскому организму, многие проводники пытались уделить им в плане питания особое внимание. Но возможности их были очень ограниченными. Они действительно часто просили, а то и требовали от сотрудников питательных пунктов выдавать детям молоко, белый хлеб или же булки. Получить эти продукты удавалось редко. Ещё реже встречались факты, когда дети получали бульон, кофе, галеты, пряники, калачи или сгущенное молоко. Проводник Г. Сидоров утверждал, что дети в его поезде молока не получили ни разу за всю поездку [6, л. 48]. Отсутствие молока на питательных пунктах чаще всего объясняли невозможностью его приобрести. Это не всегда было правдой. Чаще всего работники питательных пунктов не прилагали для этого нужных усилий. Проводник И. Беляев по этому поводу отмечал, что в Саратове на питательном пункте, где кормили его партию, молока детям не дали и *«объясняли, как и везде, невозможностью достать, тогда как другая столовая Татьянинского Комитета для студентов молоко приобретала вёдрами»* [6, л. 30, 65 об.–66]. Многие из проводников пытались сами приобретать продукты для детей. Но сделать это было очень трудно по причине их отсутствия на станциях. Молоко, если и встречалось у местных торговок, то покупать его у случайных людей они не решались из соображений безопасности. В конечном результате единственной реальной помощью детям со стороны проводников стали лишь дополнительные порции белого хлеба и сахара. В целом же на отсутствие достаточного количества детской пищи указывало большинство проводников, что нередко ставало причиной детских желудочных расстройств и болезней.

Что касается оценки качества приготовленных блюд, то в большинстве случаев оно было удовлетворительным. Встречались изредка даже восторженные оценки приготовленной еды. Проводник М. Бучнев по это-

му поводу отметил в своём отчёте: *«О Пензе следует упомянуть потому, что от обильной порции мяса и хорошего борща немцы остались здесь в восхищении. То же и Сызрань, хотя здесь мяса выдавалось меньше, но зато всем без исключения дали белый хлеб»*, а Н. Качалов с определённой долей юмора описал восторг колонистов таким образом: *«Относительно обеда в Полтаве немцы всю дорогу говорили, что такого обеда они и дома не имели и на каждом питательном пункте они ставили на вид, что хорошо бы было, дескать, и у Вас получить такой обед, как в Полтаве»* [6, л. 10, 66].

Но все же проблемы с организацией питания на некоторых питательных пунктах были. Они заключались чаще всего в нехватке еды для всех обитателей того или иного эшелона, в маленьких порциях, плохом качестве пищи и даже её отсутствии. Агент-проводник И. Беляев вспоминал, что на Саратовском питательном пункте колонистам не хотели даже давать кипятка, аргументируя тем, что они используют его для стирки детского белья. Причины таких ситуаций были самыми разными. Иногда сами же проводники в суматохе забывали дать телеграмму на очередной питательный пункт или же отправляли её с опозданием, иногда горячая пища не была приготовлена или же приготовлена в недостаточном количестве и плохого качества через недобросовестность и даже халатность работников этих учреждений. Случалось, что на станцию прибывало сразу два эшелона, а еда была приготовлена только для одной партии выселенцев. В таких случаях порции разделяли наполовину, а бывало, что одна из партий и вовсе оставалась без горячей еды. Иногда один эшелон опережал другой, и заказанная пища для отставшего эшелона отдавалась едущим в опередившем его. Изредка встречались и злоупотребления со стороны самих же колонистов, когда они, пользуясь невнимательностью или бесконтрольностью проводников и поваров, пытались дважды получить еду на одном и том же пункте. Были и редкие случаи, когда немцев неплохо кормили на питательном пункте, причём с чаем и сахаром, но они всё равно требовали от проводника выдать им из его запаса, как они выражались, *«нашу порцию сахару и чаю»*. Проводник Г. Сидоров расценил это как нахальство [6, л. 48 об.]. К неудобствам в организации питания относились и отдалённость питательных пунктов от мест остановок поездов. Всё тот же И. Беляев указывал, что его эшелон в Киеве остановили за две версты. А на больших станциях, чтобы добраться к питательному пункту, приходилось пролазить под стоящими поездами, что было опасно для жизни [6, л. 2–2 об., 10, 19 об., 20, 30, 48 об., 52, 66, 67, 70, 79, 86–86 об.]. По этим и другим причинам колонистов иногда на одном и том же пункте могли накормить вовремя и качественно, а бывало, что кормили плохо или не кормили совсем, и им приходилось ехать без горячей пищи иногда по 2–3 суток. Вот поэтому в отчётах разных агентов-проводников можно встретить абсолютно противоположные отзывы об одних и тех же питательных пунктах.

Но наиболее негативным явлением в работе питательных пунктов были случаи совершенно некачественного приготовления пищи и даже выдачи испорченных продуктов. Нельзя сказать, что эти случаи были очень частыми, но всё же отмечались несколькими проводниками. На станции Ртищево такие факты зафиксировали В. Кудрявцев и М. Бучнев. Вот характеристика супа из плохой рыбы, приготовленного здесь, первого из проводников: *«По-моему, это нельзя назвать супом, хотя там и плавали какие-то подозрительные обгрызки, просто вода. Судя по вкусу и цвету можно было подумать, что это вода, в которой мыта посуда после обеда»* [6, л. 2 об.]. Мало чем отличалась оценка и второго проводника: *«полученная здесь рыбная пища была вылита за вагоны…, щи были безобразно густы, к тому же, капуста плохо промыта»* [6, л. 10 об.]. Подобные случаи фиксировались и в других местах. В отчёте проводника К. Жука указывалось, что на питательном пункте Коренево *«выдали скверный хлеб, который оказался сырым, то есть недопечённым, вследствие чего были желудочные заболевания среди немцев»* [6, л. 24–24 об.]. А вот А. Фрид приводит и вовсе вопиющий факт, случившийся на станции Палласовке: *«В мой вагон принесли оставшиеся 19 порций мяса и хлеба. Утром я увидел, что мясо было гнилое. Это мясо, повторяю, было подано ко мне в вагон. Какое же мясо было подано немцам? Утром я спросил немцев, довольны ли они были пищей? И узнав, что многие и не дотрагивались до мяса, я думал составить протокол. Но остановки были незначительны, и мне пришлось выбросить мясо»* [6, л. 84]. Очевидно, что те питательные пункты, где выдавалась подобная пища, не отвечали своему назначению. Факты, приведённые выше, следует квалифицировать не просто как халатные, а как преступные. Они, к счастью, не были массовыми, но их последствия всегда были плачевными – колонисты начинали болеть разного рода кишечно-желудочными заболеваниями, что ставало в пути большой проблемой.

Руководство Всероссийского земского союза и «Югобеженца» знало, что с ноября 1915 г., в связи с резким уменьшением количества беженцев, переселяемых в центральные губернии России, многие питательные пункты прекратили свою работу и были упразднены. Было понятно, что количество их сократилось и при таком состоянии дел система питательных пунктов может давать сбои в работе. А это чревато более или менее длительным голоданием среди выселяемых. Поэтому полностью положиться на них теперь было рискованно.

С целью предотвращения вынужденных голодовок в среде выселяемых волынских немцев в пути проводникам выдавались специальные денежные авансы на приобретение сухой пищи. Суммы их были разными и зависели от количества людей в сопровождаемой партии. Механизм их использования опять же регламентировался инструкцией «Югобеженца». Въехав в ту или иную губернию, проводник должен был дать телеграмму губернатору и спросить о возможности получения пищи для своих подопечных на питательных пунктах. И если ответ губернатора был отрицательным, то только тогда он имел право покупать провизию [6, л. 38–39].

В реальности придерживаться этой инструкции было невозможно по многим и самым разным причинам. Поэтому большинство агентов-проводников игнорировали её, запасались продуктами впрок и при первой же возможности, но в небольших количествах. Перечень их был очень кратким: хлеб, сало, чай и сахар. Именно эти продукты можно было безбоязненно хранить по нескольку дней и не бояться, что они испортятся или нанесут вред здоровью едущих колонистов. Выдавались они лишь в тех случаях, когда на питательных пунктах по разным причинам горячая пища не была приготовлена или её не хватало всем, или же в случаях отсутствия этих пунктов на длительных отрезках пути. Наличие этих запасов довольно часто выручало колонистов в пути. Но нередко возникали ситуации, когда проводникам не удавалось их приобрести. Чаще всего это случалось, когда эшелоны останавливались поздно вечером или ночью, или же на товарных станциях далеко за городом, или на маленьких станциях, где вообще не было магазинов или же в них не было необходимых продуктов, когда дежурные по станциям не давали достаточно времени на остановку поезда и проводник рисковал отстать от него. Но бывали и другие причины. Так, проводник В. Стаховский сознательно не приобрёл продуктов на станции посадки Коростене, не рискуя держать их в грязной теплушке, хотя позже пожалел об этом, потому что на всех последующих станциях они были дороже на 30 – 40 %. Кроме того он отмечал, что *«закупать же самому молоко на станциях у торговок я опасался ввиду того, что это молоко было по большей части недоброкачественное»* [6, л. 79]. Проводники И. Беляев и М. Хухунайшвили не смогли купить продукты в Саратове, так как все магазины здесь были закрыты по случаю празднования Масленицы, А. Фрид не решился покупать сало на станциях Анисовка и Урбаха по причине сознательно чрезмерного завышения цен местными торговцами [6, л. 78 об.–79, 30, 70, 83]. Справедливости ради надо сказать, что и среди проводников встречались редкостные факты злоупотреблений в распределении продуктов среди немцев. Так, агент Е. Габиани писал в своём отчёте, что его товарищи на обратном пути, проезжая Саратов, видели, как один из проводников дёшево продавал местным перекупщикам сахар и свечи извозчикам. Очевидно, это был сахар и свечи, не выданные колонистам в пути [6, л. 52 об.] Но в подавляющем большинстве агенты-проводники честно и добросовестно использовали полученные ими денежные авансы, при первой же необходимости и возможности покупая продукты и тем самым сглаживая недостатки в работе питательных пунктов. Благодаря их заботе вынужденные и недлительные голодовки среди выселенцев случались нечасто.

В ряде эшелонов сами выселенцы имели определённые запасы сухой пищи, специально заготовленной ими в дорогу. Чаще всего это было сало, солонина и колбаса. Конечно же, это было хорошим подспорьем в пути. Но питаться длительное время только всухомятку было довольно непросто, а то и опасно для здоровья. Особенно это касалось детей. Были также эшелоны, в которых провизии, заготовленной колонистами в дорогу, практически не было. Такое явление наблюдалось в двух случаях: 1) когда в поезде ехали выселенцы из бедных или обедневших семей; 2) когда партии колонистов длительное время ждали вагонов на станциях отправки, где не было питательных пунктов, и вынуждены были использовать пищу, заготовленную в дорогу. Для колонистов таких эшелонов питательные пункты становились важнейшим источником получения и горячей, и холодной пищи.

Выше мы указывали, что горячую пищу можно было получить только на питательных пунктах. Но некоторые проводники указывали на редкие случаи, когда колонисты *«довольно остроумно пользовались своими*

запасами, аппетитно зажарив на сковороде колбасу с салом и ломтями хлеба. В некоторых вагонах печи были с отверстиями и крышками наверху, как в кухонных плитах, в других сами немцы пристроили к печам маленькие кухонные плиты, которые они везли с собой» [6, л. 60 об.–61]. Конечно же, приготовить в таких условиях пищу для большого количества людей было практически невозможно. Но иногда даже небольшое количество приготовленной таким способом горячей еды было лучшим выходом из ситуации, когда на питательном пункте она отсутствовала совсем или же на длительном отрезке пути не было самих питательных пунктов. В крайнем случае, можно было приготовить хотя бы немного горячей пищи для детей или же согреть воду для чая.

Но ни наличие у некоторых колонистов собственных продовольственных запасов, ни приобретение продуктов агентами-проводниками не могли заменить питательных пунктов, несмотря на все приведённые нами выше негативные факты в их работе. Они сыграли решающую роль в поддержании жизненных сил и здоровья всех депортируемых волынских колонистов. Их деятельность была основным фактором, предотвратившим в среде немцев массовое голодание и распространение желудочно-кишечных расстройств и болезней. Но с другой стороны, те из них, где к приготовлению пищи подходили халатно и безответственно, использовали некачественные и даже испорченные продукты, нередко ставали одной из главных, а иногда и единственной причиной резкого осложнения санитарно-гигиенической ситуации.

Библиографические ссылки

1. Жванко Л. М. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні // Київська старовина. 2005. № 3. С. 77–93.

2. Костюк М. П. Депортація волинських німців взимку 1915–1916 рр. Наукові записки : Збірник. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Серія «Політологія і етнологія». Вип. 29. С. 82–98.

3. Костюк М. П. Трагічна сторінка історії волинських німців: депортація 1915–1916 рр. // Німці в історії Волині: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. / за наук. ред. М. П. Костюка. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. С. 190–200.

4. Костюк М. П. Участь Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу у виселенні волинських німців-колоністів зимою 1915–1916 рр. // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылёва. Днепр: Лира, 2014. С. 278–295.

5. Лазанська Т. І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. IV. Киев, 2002. С. 84–110.

6. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. (далі – ЦДІАУ) Ф.715, Оп.1, Спр. 1617.

7. Kostjuk Michail P. Die Deportation von Wolhyniendeutschen im Winter 1915/1916 // Alfred Eisfeld (Hrsg.) / Deutsche im Schwarzmeergebiet, auf der Krim und im Kaukasus vom 19. Jahrhundert bis 1941. Hamburg, Verlag Dr. Kovač, 2016. S. 385–405.

8. Kostjuk Michail. Die sanitär-epidemiologische Situation während der Deportation von Wolhyniendeutschen in Winter 1915–1916. // Hungersnöte in Russland und in der Sowjetunion 1891–1947. Regionale, ethnische und konfessionelle Aspekte. Essen, 2017. S. 331–375.

References

1. Zhvanko L. M. (2005) Inozemni bizhentsi Pershoi svitovoi viiny v Ukraini [Foreign refugees of the First World War in Ukraine]. *Kyivska starovyna*, № 3, pp. 77–93.

2. Kostiuk M.P. (2006) Deportatsiia volynskykh nimtsiv vzymku 1915–1916 rr. [Deportation of Volyn Germans in the Winter of 1915–1916]. Naukovi zapysky *Zbirnyk,* Kiev, Vol. 29, pp. 82–98.

3. Kostiuk M. P. (2016) Trahichna storinka istorii volynskykh nimtsiv: deportatsiia 1915–1916 rr. [The tragic page of the history of the Volyn Germans: the deportation of 1915–1916.]. *Nimtsi v istorii Volyni: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. / za nauk. red. M. P. Kostiuka*, pp. 190–200.

4. Kostiuk M. P. (2014) Uchast Komitetu Pivdenno-Zakhidnoho frontu Vserosiiskoho Zemskoho Soiuzu u vyselenni volynskykh nimtsiv-kolonistiv zymoiu 1915–1916 rr. [Participation of the Committee of the Southwestern Front of the All-Russian Zemsky Union in the eviction of the Volyn German colonists in the winter of 1915–1916].*Voprosy hermanskoi istorii*, pp. 278–295.

5. Lazanska T. I. (2005) Nimtsi – vyselentsi ukrainskykh hubernii u roky Pershoi svitovoi viiny [Germans – expatriates of Ukrainian provinces during the First World War] *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*Vp. IV, pp. 84–110.

6. Central State Historical Archives (Kyiv) (CSHA). f.715, inventory 1, file 1617.

7. Kostjuk Michail P. (2016) Die Deportation von Wolhyniendeutschen im Winter 1915–1916. Deutsche im Schwarzmeergebiet, auf der Krim und im Kaukasus vom 19. Jahrhundert bis 1941, pp. 385–405.

8. Kostjuk Michail. (2017) Die sanitär-epidemiologische Situation während der Deportation von Wolhyniendeutschen in Winter 1915/1916. *Hungersnöte in Russland und in der Sowjetunion 1891–1947. Regionale, ethnische und konfessionelle Aspekte*, pp. 331–375.

Надійшла до редколегії 23.05.2019

УДК 94:355.415.6:286.12](47+57)»1914/1918»
DOI 10.15421/311905

Ходченко Е. Е.
Днепровский национальный университет
имени Олеся Гончара

СЛУЖБА МЕННОНИТОВ В МЕДИЦИНСКИХ ЧАСТЯХ РУССКОЙ АРМИИ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Ходченко О.Є. Служба менонітів в медичних частинах російської армії в період Першої світової війни.
Розглянуте питання служби менонітів під час Першої світової війни в медичних частинах, які виконували різні тактичні завдання на Західному, Кавказькому фронтах і в тилу. Висвітлені причини та обставини широкого добровільного залучення менонітів в якості медичних працівників, переважно санітарів. Наведені свідчення з мемуарів, щоденників та споминів службовців й лікарів, які характеризують ставлення менонітів до виконання обов'язків санітарів.
Ключові слова: меноніти, Перша світова війна, санітар, Всеросійський Земський союз, Червоний Хрест, санітарний потяг, польовий госпіталь, санітарний загін

Ходченко Е.Е. Служба меннонитов в медицинских частях русской армии в период Первой мировой войны.
Рассмотрен вопрос службы меннонитов в годы Первой мировой войны в медицинских частях, выполнявших различные тактические задачи на Западном, Кавказском фронтах и в тылу. Представлены выдержки из мемуаров, дневников и воспоминаний сослуживцев, характеризующие отношение меннонитов к выполнению обязанностей санитаров.
Ключевые слова: меннониты, Первая мировая война, санитар, Всероссийский Земской союз, Красный Крест, санитарный поезд, полевой госпиталь, санитарный отряд.

Khodchenko Ye.Ye. Der Dienst der Mennoniten in den medizinischen Einheiten der russischen Armee während des Ersten Weltkrieges.
Es wurde die Frage des Dienstes der Mennoniten in den medizinischen Einheiten während des Ersten Weltkrieges, die die verschiedenen taktischen Aufgaben an der Westfront, Kaukasusfront, sowie hinter der Front erfüllten, behandelt. Außerdem wurden es die Auszüge aus den Memoiren, Tagebüchern und Erinnerungen der Dienstgenossen, welche das Verhältnis der Mennoniten zur Leistung des Sanitätsdienstes charakterisieren, vorgestellt.
Schlüsselwörter: die Mennoniten, der Erste Weltkrieg, der Sanitär, die Allrussische Zemstvo-Union, das Rote Kreuz, der Spitalzug, das Feldlazarett, die Sanitätstruppe.

Khodchenko E. E. Mennonite service in the medical units of the Russian army during the World War I.
With the outbreak of WWI the Mennonites, as a German-speaking ethnic group, found themselves in a difficult situation of political, social and economic pressure. With the growth of germanophoby in the society, the Mennonites had to prove their loyalty to the Russian Empire. As serving in the military combatant units was impossible for the religious believers, they went to alternative military service in medical divisions. In the article some issues of medical support for troops, which was organized and conducted by public organizations, are disclosed. The plots of the Mennonite service during WWI in the medical units, which provided various tactical tasks on the Western, Caucasian Fronts and in the rear, are shown. The causes and circumstances of widespread voluntary involvement of the Mennonites (mainly corpsmen) into healthcare are highlighted. Testimonials from memoirs, diaries, and records of colleagues and physicians, who give characteristic of the Mennonites` diligence to their duties, were picked up. Significant part of the medical service stuff was corpsmen. The Mennonites were among them. About 7200 Mennonites were called up as a corpsman. They were respected by the doctors and got gratitude from the wounded and the sick due to their working capacity, and responsible attitude to the service. They served in the field hospitals, hospital trains and sanitary squads. About 100 – 120 of them died during the war. The Mennonite corpsmen were often at risk during the battles and were most at risk of being infected. In general, 12,400 Mennonites were involved into alternative military service (taking in to account the numbers of draftees in the Forestry and Road Teams). Being involved into alternative service, the Mennonites protected their families and congregations from the implementation of so called "Liquidation Laws", preserved private land and other property.
Key words: the Mennonites, WWI, corpsman, All-Russian Zemstvo Union, Red Cross, ambulance train, field hospital, corpsman squad.

© Ходченко Е. Е., 2019

Актуальность темы. Одним из важных исторических этапов в развитии сообщества меннонитов России в XX ст. стала их служба в период Первой мировой войны.

С началом войны меннониты, как немецкоязычная этническая группа, оказались в сложном положении политического, социального и экономического давления. С ростом германофобских настроений в обществе меннонитам приходилось доказывать свою лояльность Российской империи. Учитывая невозможность служить в боевых частях по религиозным убеждениям, они массово в добровольном порядке шли на альтернативную воинскую службу. Широко известно о службе меннонитов в лесных командах, в то время как вопрос об их деятельности в медицинских частях малоизучен и требует детального рассмотрения. В предлагаемой работе мы более подробно остановимся на особенностях службы меннонитов в различных медицинских частях, приведём примеры некоторых типичных ситуаций, а также оценку их службы сослуживцами и очевидцами тех событий.

Цель данного исследования состоит в том, чтобы выявить причины широкого добровольного вступления менонитов в медицинскую службу русской армии; определить их роль и место в составе медицинских частей в период Первой мировой войны.

Материалы и методы. Вопросу службы меннонитов в медицинских частях русской армии посвящено ограниченное количество работ. Это совместная статья Девида Ремпеля и Эба Дьюика «Медики-меннониты в России в период Первой мировой войны» [7], повествующая о возвращении меннонитов-санитаров из немецкого плена; работа Эла Раймера «Медицинская служба и самозащита: непротивление российских меннонитов в годы Первой мировой войны и ее последствия» [6], раскрывающая проблему изменения мировоззрения меннонитов за период военной службы. Интерес представляют исследование С. Г. Нелиповича о призыве меннонитов в армию военным ведомством в течение войны [14, с. 85–103] и статья Ю. Берестеня, в которой изложены организационные действия лидеров меннонитов по привлечению к службе санитарами на начальном этапе войны [8, с. 208–215].

Учитывая данные, собранные в этих исследованиях, нами дополнительно был проведён анализ большого массива исторических источников: официальные документы, периодические издания тех лет, нарративные источники. Проведенные исследования позволили более целостно взглянуть на службу меннонитов в медицинских частях и оценить их вклад в оказание помощи раненым на войне не только с функциональной, но и с морально-психологической точки зрения.

Изложение материалов исследования. Еще накануне войны лидеры сообщества меннонитов понимали, что в условиях российской действительности, когда отношение широких слоев общества к немцам (а его большая часть воспринимала меннонитов как немцев) было весьма недоброжелательным, война с Германией может стать катализатором всплеска национализма и ненависти*. Поэтому после начала военных действий, уже 22 июля 1914 г., в Гальбштадте, с участием лидеров Хортицы, состоялось заседание Церковного конвента, на котором была выработана общая стратегия совместных действий, которая состояла в том, чтобы: во-первых, показать патриотизм меннонитов, активно включившись в военную кампанию; во-вторых, не потерять статус и привилегии пацифистской конгрегации. В этой ситуации служба санитарами в воинских подразделениях являлась наиболее приемлемой формой демонстрации патриотизма, не противоречащей мировоззрению сообщества.

Некоторый опыт службы санитарами меннониты приобрели в годы русско-японской войны. Учитывая, что в начавшейся войне врагом являлась Германия (которая воспринималась как прародина менонитов), требовалось *массовое* проявление лояльности и патриотизма. Члены Конвента обратились через прессу ко всем единоверцам с заявлением, в котором служба санитарами в медицинских частях провозглашалась богоугодной миссией [2; 3]. Эту концепцию поддержал и Молочанский церковный конвент, и большинство других общин**. Лидеры меннонитов повсеместно начали проводить широкую агитацию за вступление молодых людей в ряды добровольцев. В проповедях старшин поднималась тема о проявлении милосердия к страждущим. Уже в августе 1914 г. 400 меннонитов изъявили желание стать волонтерами, более сотни из членов крымских, хортицких и молочанских колоний выехали в Москву и Симферополь с целью получения назначения санитарами в медицинские части.

* Это общее для воюющих государств явление проявилось в США, Англии, Канаде и других государствах.

** В сентябре 1914 г. член Государственной Думы от меннонитов Герман Бергман сообщил главноуправляющему Землеустройства и земледелия А. В. Кривошеину, что не все меннонитские общины одобрили изменения в порядке несения воинской службы.

В это же время в Москве были сформированы общегосударственные общественные организации, оказывающие содействие правительству в организации медицинской помощи больным и раненым: Всероссийский земской союз (ВЗС) и Всероссийский союз городов (ВСГ).

Чтобы упорядочить процесс назначения добровольцев на службу, член Государственной Думы Г. А. Бергман встретился с главноуполномоченным ВЗС князем Г. Е. Львовым, который в то время занимался формированием медицинских мобильных частей от ВЗС. Депутат предложил привлечь волонтеров-меннонитов в качестве санитаров. Вопрос был решен положительно.

В то же время в связи с мобилизацией большого количества мужчин правительство России решило пересмотреть правила службы и для меннонитов. 29 июля 1914 г. уполномоченный по лесной службе меннонитских конгрегаций в Российской империи Д. И. Классен получил телеграмму с предписанием прибыть 31 июля к директору Лесного департамента, где состоялось совещание, которое постановило срочно созвать уполномоченных меннонитских общин (духовных старшин Г. Плетта, И. Классена и проповедника Д. Эппа) в Петроград для обсуждения вопроса о службе запасных меннонитов на период войны. На состоявшейся 1 августа встрече было решено, что запасные рабочие меннониты должны быть призваны на службу не только для участия в подведомственных Лесному департаменту лесной страже и лесных работах, но и в качестве санитаров в медицинские службы [1]. Уже 13 августа Совет министров Российской империи принял постановление призвать меннонитов из запаса в действующую армию, в том числе для несения санитарной службы* [23].

После вступления в силу данного указа призыву подлежали все военнообязанные призывного возраста. С целью поддержать патриотические настроения меннонитов и их желание служить лидеры общин прилюдно обещали «позаботиться о семьях призванных» [4, с. 9].

2 сентября 1914 г. первые группы меннонитов прибыли в Екатеринослав, где их в течение нескольких дней обучали в госпитале Красного Креста по 40-часовой программе подготовки санитаров. После этого большинство призывников направляли в Москву. Там меннонитов распределяли по бригадам санитарных поездов, полевым и тыловым госпиталям, в персонал подвижных санитарных отрядов (перевязочно-питательных), госпитальных пароходов и по другим более мелким подразделениям, подведомственным ВЗС, Красному Кресту, ВСГ и Объединенному совету дворянства (ОСД).

Санитар первого призыва Г. Крегер в своих воспоминаниях пишет: «23 сентября команду из 283 человек погрузили на поезд и отправили в Москву. Там мы получили назначение. Первое задание было переоборудовать старые грузовые вагоны в санитарные. Вагоны вычищали, мыли, устанавливали двухъярусные кровати. Каждый поезд состоял из 30-40 теплушек, имевших по 12 коек» [5, с. 38].

Большая часть меннонитов была распределена в части, подведомственные ВЗС, где уже к 1 августа 1915 г. было сформировано 50 *санитарных поездов*, выполнивших 814 рейсов на фронт. На 48 поездах, обслуживающих Западный фронт, служили меннониты. На так называемых дворянских поездах (всего 21 состав)** 312 санитаров из 668 являлись меннонитами [13, с. 11]. Остальные 27 поездов почти полностью были укомплектованы меннонитами (по одному на каждый вагон) [5, с. 39]. ВСГ на 1 августа 1915 г. располагало 12 поездами (81 санитар, преимущественно из меннонитов).

Санитарные поезда предназначались для транспортировки раненых с оказанием в пути необходимых врачебно-хирургических вмешательств из прифронтовых лазаретов в тыловые специализированные госпитали. В функции санитаров входило: погрузка и выгрузка раненых и больных, все хозяйственные работы, включая санитарную уборку в вагонах и их дезинфекцию после рейсов. В пути они кормили и поили раненых, были их сиделками, круглосуточно следили за состоянием воинов и должны были незамедлительно докладывать врачам об ухудшении здоровья.

На практике погрузка раненых нередко производилась не из лазаретов и больниц в спокойной обстановке, а с линии боевых действий. К. Паустовский, служивший санитаром на поезде № 217, описывает один из дней погрузки следующим образом: «Наш поезд продвинули немного вперед, к разрушенной железнодорожной будке. Около нее лежали на пыльной траве десятки кое-как перевязанных раненых. Мы тотчас начали грузить

* В дальнейшем все призывы меннонитов производились отдельными указами Николая II.

** Эти поезда патронировались высокопоставленными особами, например, поезд «Имени Императрицы Марии Федоровны», «Имени Принца Ольденбургского» и др.

их в вагоны. Поезд был уже полон, но раненые не убывали. Мы клали их в проходах и в тамбурах. Весь поезд уже стонал тягучим разноголосым стоном. Бой, очевидно, приближался, но мы не видели этого. Я только мельком замечал то выбитое стекло в окне вагона, то слышал хлесткие удары шальных пуль по рельсам. Один из наших санитаров был ранен в плечо, другого сбило с ног горячим воздухом от разрыва.

Но это шло мимо сознания. Все были поглощены одной мыслью: "Скорее грузить раненых! Скорее!"

Потный офицер подскакал к поезду и вызвал Покровского…

– Скорей! – закричал офицер сорванным голосом. – Убирайте к чертовой матери ваш поезд! Через четверть часа будет поздно. У вас двойная тяга! Немедленно!..

– Мы еще можем брать раненых на крыши! – прокричал в ответ Покровский.

– Берите на ходу! – крикнул офицер, рванул коня и поскакал к паровозу. Поезд тотчас тронулся. Некоторые раненые успевали уцепиться за поручни, и санитары втаскивали их на площадки.

Только сейчас я заметил, что уже наступили сумерки – яснее стал виден огонь разрывов, и пыль на горизонте окрасилась в зловещий багряный цвет.

Потом пули начали щелкать в стены вагонов, но это длилось всего несколько минут. Поезд шел с огромной скоростью. Когда наконец он сбавил ход, мы сообразили, что вырвались из "мешка" [16].

В аналогичных обстоятельствах был захвачен немцами поезд № 189, а его медперсонал вместе с ранеными попал в плен. Находясь в Германии, в лагере для военнопленных, санитары продолжали свою работу по оказанию помощи раненым. От сотрудничества с немцами они отказались. Два санитара бежали из плена и добрались до Петербурга через Данию. Остальной медперсонал поезда, в том числе и 36 санитаров-меннонитов, в 1917 г. обменяли на медработников-немцев, что позволило бывшим пленникам вернуться в Россию [6].

В 1915–1916 гг. армейское руководство оказало давление на ВЗС, чтобы выздоровевших, но не пригодных к строевой службе слабосильных солдат определять санитарами в санпоезда*. В итоге относительное количество меннонитов в санпоездах уменьшилось.

Следует отметить, что врачи ценили меннонитов и решительно заступались за них, когда у санитаров возникали конфликты из-за разговорного языка с русскими офицерами-германофобами: «…Врач накинулась на офицера. Они добровольно пошли на войну. Много работали, а вы кричите на них, только за то, что они говорят по-немецки. Они голландцы, а не немцы» (из полевого дневника военного врача Тихона Ткачева. 17 ноября 1914 г.) [24].

К концу войны было сформировано 75 санитарных поездов ВЗС, которые эвакуировали в тыл более 2 256 000 раненых и больных [17, с. 263]. В санитарных поездах служили санитарами более 1,5 тыс. меннонитов. Эл Раймер упоминает, что среди бригад санпоездов также находилось некоторое количество врачей и медсестер из меннонитов [6].

Санпоезда доставляли раненых преимущественно в Петербург, Москву и крупные губернские города – Киев, Орел, Курск, Харьков. Хотя ближе всех из указанных городов к театру военных действий Юго-Западного фронта был Киев, его многочисленные медицинские учреждения не могли справиться с потоком раненых [9, с. 275, 341], и их перенаправляли в другие города, в том числе в Екатеринослав, где был организован мощный медицинский опорный пункт. В него входили: двенадцать госпиталей и лазаретов ВЗС**, пять госпиталей и лазаретов ВСГ, два госпиталя Красного Креста и два госпиталя Екатеринославского дворянства, а также 102-й и 129-й сводные распределительные госпитали [10, с. 300]. Один из лазаретов на сто коек был полностью оснащен на средства меннонитских общин. В городских медицинских частях ВЗС к 1 января 1915 г. служило 65 санитаров-меннонитов [20, с. 4], в Дворянском лазарете – 25 [19, с. 5], всего по городу – 96 человек [15, с. 261]. В город раненых доставляли санитарными поездами, а с июля 1915 г. – госпитальными пароходами [18; 22]. С вокзала их перевозили на специально оборудованном трамвае в сопровождении санитаров [21, с. 4]. В Екатеринославе раненых после осмотра, в зависимости от тяжести ранения или болезни, распределяли по городским госпиталям или же направляли в больницы других

* Это решение спровоцировало трения между меннонитами и слабосильными, назначенными в одну поездную бригаду. Последние обвиняли меннонитов в уклонении от окопов и трусости в отличие от них, проливавших кровь. Из-за растущего конфликта врачи при пополнении состава санитаров, просили либо полный комплект меннонитов (предпочтительно), либо слабосильных.

** Медучреждения ВЗС в Екатеринославе на 1 марта 1916 г. имели 4 976 койко-мест. По губернии в ведении ВЗС было 24 госпиталя.

городов губернии. Обязанности санитаров в стационарных госпиталях были строго регламентированы и исполнялись дисциплинированно и исправно. Меннониты служили также в тыловых госпиталях Симферополя, Херсона, Кременчуга и ряда других городов, а также в составе *мобильных полевых госпиталей*.

Полевые госпитали разворачивались в прифронтовой зоне и при необходимости могли быстро передислоцироваться. Главной задачей таких госпиталей было оказание срочной врачебно-хирургической помощи раненым, доставляемым с передовой. Для этой цели в их составе имелись летучие отряды с медицинскими конными повозками. Доставка была возложена на санитаров. В госпитале раненых размещали в палатках (палатах). В каждую палату назначался один санитар. В период интенсивных боев на его попечении находилось по 40–50 раненых.

Меннониты назначались преимущественно в полевые госпитали, направляемые на Кавказский фронт. На Западном фронте их было мало. Политическое и особенно армейское руководство подозревало меннонитов в симпатии к Германии. В полевые подразделения Западного фронта их допускали в очень небольших количествах. Например, в полевом госпитале, сформированном в Екатеринославе и направленном на Западный фронт в Галицию 7 марта 1915 г., было всего 3 меннонита-санитара из общего состава в 252 человека*. Полевые госпитали часто попадали под обстрелы, авиаудары и несли потери. Многочисленные случаи таких внештатных ситуаций описывает уполномоченная полевого госпиталя А. Л. Толстая в своих мемуарах [25, с. 6, 42–49].

Еще большей опасности подвергались санитары *подвижных санитарных отрядов (перевязочно-питательных).* В задачу санотрядов входило оказание первой медицинской помощи раненым на передовой позиции, перевязка и эвакуация с линии боя в ближайший лазарет или госпиталь. Во время войны было сформировано тридцать таких отрядов ВЗС [17, с. 263]. Численность медперсонала отрядов при формировании не была регламентирована. Самый большой отряд № 7 (400 человек) был направлен на Кавказский фронт. Большая половина его персонала являлись санитарами из меннонитов [17, с. 279]. На Кавказском фронте им приходилось эвакуировать раненых и больных на носилках по горным тропам на большие расстояния. Меннонитам (отряд № 25) также вменялось совмещать обязанности санитаров и шоферов. А. Г. Емельянов [11] свидетельствует, как меннониты эвакуировали раненых при отступлении дивизии генерала Н. Н. Баратова: «5-6 фордов мечутся, как безумные, между Куриджаном и Серабом. Форды нагружают по 3-4 человека и везут их в Сераб, потом возвращаются пустые и так без конца... Уже несколько бессонных ночей, но они и под свистом пуль на перевале, и на песчаных дорогах плато одинаково молча выполняют свой долг» [11]. Их работоспособность и самоотверженность отмечались неоднократно Б. Н. Салтыковым (заведующим отдела санпоездов ВЗС) [6], Т. И. Полнером (уполномоченным санитарного отряда № 7) [17, с. 279], С. Е. Трубецким (начальником поезда им. принца Ольденбургского) [26, с. 97] и другими. Даже националист, яростный поборник православия, враждебно настроенный против «лютеран и протестантских сектантов», Павел Флоренский воспринял добросовестность меннонитов, назвав их «олицетворением закона» [27].

На Кавказском фронте врачам и медперсоналу приходилось лечить не только раненых, но и массу инфекционных больных. Здесь свирепствовала малярия. Как свидетельствовал А. Г. Емельянов, «редко кто ушел с фронта здоровым. Малярия – обязательный подарок. Малярией болели почти поголовно. И если малярик заболевал другой серьезной болезнью, то он обречен». Такими серьезными болезнями были тиф трех форм и неизвестное заболевание, по своим клиническим проявлениям схожее на холеру. Санитары ежедневно были в контакте с инфицированными, сами болели. Поэтому потери среди них по этой причине были существенными.

В периоды стабилизации фронтов в функцию санитарных отрядов также входили организация и обслуживание питательных пунктов, бань, прачечных, дезинфекционных, прививочных, фельдшерских пунктов, ночлежных общежитий и другой жизнеобеспечивающей инфраструктуры в ближнем к фронту тылу. Все эти работы, в том числе организационные, выполнялись силами санитаров.

Меннониты служили также на *госпитальных суднах* Красного креста: «Тиссен», «Португаль» и других. «Тиссен», как и два других парохода**, курсировал, перевозя раненых,

* Служивший в первом летучем отряде меннонит Герард Нейфельд за заслуги был награжден серебряной медалью.

** Товаропассажирские пароходы «Славянин», «Наталия» и «Тиссен» были переоборудованы в плавучие госпитали. Проект выполнили и руководили перестройкой инженеры И. Я. Эзау и В. А. Игнатьев. Госпитали имели вместимость соответственно 460, 260 и 220 койко-мест. В каждом имелось инфекционное отделение.

между Киевом и Екатеринославом. «Портюгаль», который эвакуировал раненых с Кавказского фронта по Черному морю в Батум, совершил всего четыре рейса. Судно перевезло более 2 000 раненых. 17 марта 1915 г. «Портюгаль» был торпедирован немецкой подводной лодкой и затонул. В числе 105 погибших членов экипажа и медперсонала находились санитары Петр Классен и Петр Кун [12].

Меннониты призывались и в более мелкие подразделения. Например, по поручению главноуполномоченного Красного Креста 7-й армии князя М.П. Урусова, была создана группа, которая под руководством И. Я. Эзау занималась доставкой и распределением по медучреждениям Красного Креста аптекарских (фармацевтических) принадлежностей. В отличие от армейских интендантских служб, группа (состояла из 16 человек) работала быстро, четко и не допускала пересортицы и воровства [18; 29, с. 15].

При штаб-квартире ВЗС в Москве санитары-меннониты служили в трех отделах: *ремонта санпоездов, конно-транспортном и снабжения* [7]. Наиболее образованные занимали административные и служебные должности в крупных городских центрах, в том числе в Москве, Петербурге, Екатеринославе.

В заключение приведем характеристику санитаров-меннонитов, представленную их сослуживцем по санитарному поезду Дмитрием Фурмановым: «Лучших санитаров, чем меннониты, не найти. Они – прирождённая доброта, спокойная, заботливая исполнительность – качества неоценимые для санитара. Работа санитара – трудная работа. Кроме того, что приходится иногда переносить десятки и сотни тяжелораненых, надо еще неотрывно ухаживать и следить за их состоянием до момента сдачи. Когда нам приходилось делать рейсы из Сарыкамыша в Баку, то в пути мы были 4–5 дней, и все это время санитар должен был находиться в теплушке…у них чередований устроить невозможно. И эти 3–4 ночи проходили почти без сна. А за больными они ухаживают словно за родными. Не было случая, чтобы санитар не только отказался, но даже замедлил исполнить какую-нибудь просьбу больного, летел по первому зову, несмотря на усталость бессонной ночи. И я никогда не слышал ни единого слова ропота или недовольства. Молчание – их отличительная черта. Если им уж что-нибудь поручил, то будь спокоен, сделают в самом лучшем виде… Никогда не уклоняются от работы, не пытаются спрятаться за чужую спину». Но самой объективной характеристикой меннонитам являлось отношение к ним самих раненых. «Солдаты их любили, благодарили без конца и называли не иначе как “господин санитар”… и расставались как-то особенно дружественно и тепло говорили на прощание много про хорошее житье в поезде, про заботу, жали руки» [28].

Выводы. Медицинская служба царской армии с первых дней войны показала свою неготовность справиться с огромным количеством раненых. В связи с этим были созданы общественные организации – ВЗС, ВСГ, которые совместно с Красным Крестом и ОСД взяли на себя большую часть функций медицинского обеспечения войск на фронте и в тылу. Основная масса личного состава медицинской службы была представлена санитарами, немалую долю среди них составляли меннониты, которые, благодаря работоспособности и отношению к службе, заслужили уважение врачей, благодарность раненых и больных. В течение войны в санитары было призвано около 7 200 меннонитов. Они выполняли свой воинский долг вплоть до подписания Брест-Литовского мира. Исходя из приведенного выше материала следует, что служившие в полевых госпиталях, санитарных поездах и особенно в санитарных отрядах меннониты часто подвергались непосредственной опасности, находясь под огнем врага. Они более других пребывали в зоне риска заразиться инфекционными заболеваниями, но с верою в Бога выполняли свой долг. По разным источникам, за годы войны погибли от 100 до 120 человек. Принимая во внимание численность призывников в лесные и дорожные команды, альтернативную воинскую повинность отбывали примерно 12 400 меннонитов. Благодаря проявленному ими патриотизму, они оградили свои семьи от применения «ликвидационных законов», сохранив земли и имущество.

Библиографические ссылки

1. Beratung der Mennonitischen Kirchenaltersten wegen der Krieges // Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 89, Оп. 1, Спр. 3569, арк. 2.
2. Friedenstimme. – № 57. 1914.
3. Friedenstimme. – № 58. 1914.
4. Friedenstimme. – № 64. 1914.
5. Kroeger Arthur. Hard Passage: A Mennonite Family’s Long Journey from Russia to Canada. University of Alberta, 2007. 269 p.
6. Reimer Al. Sanitätsdienst and Selbstschutz: Rnssian-Mennonlte Nonresistance in World War I and its Aftermath // Journal of Mennonite Studies. Vol. II, 1993. P.140.

7. Rempel D. G., Dueck A. Mennonite Medics in Russia during World War I // Journal of Mennonite Studies. Vol. 11, 1993, p. 151.

8. Берестень Ю. В. Організація санітарної служби менонітів на початку Першої світової війни (липень – грудень 1914 року) // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини / за загал. ред. В.В. Карпова. Дніпропетровськ, 2011. С. 208–215.

9. Бойчак М. П. История Киевского военного госпиталя: в 2 кн. Киев, 2006. Книга 2. 341 с.

10. Весь Екатеринослав: Справочная книга. XVII год издания. Екатеринослав: Изд. Л.И. Сатановского, 1915. 316 с.

11. Емельянов А. Г. Персидский фронт (1915–1918). Берлин: Гамаюн, 1923. 215 с.

12. Мейендорф А. Ф. «Портюгаль»: История гибели госпитального судна, атакованного немецкой подводной лодкой 17 марта 1916 г. Одесса: Тип. Акц. Южно-русского о-ва печ. дела, 1916.

13. Назин И. С. Санитарная служба русской армии в войне 1914–1917 гг.: (Сб. документов) / Центр. воен.-ист. архив СССР и Гл. воен.-сан. упр. Кр. Армии. Куйбышев: Куйб. воен.-мед. акад. Кр. Армии, 1942. 464 с.

14. Нелипович С. Г. Военное ведомство и меннониты России в Первой мировой войне (1914–1918 гг.) // Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути»: материалы XII международной научной конференции, Москва, 18–20 сентября 2008 г. / под ред. А. А. Германа. Москва, 2009. С. 85–103.

15. Организация госпиталей // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. Екатеринослав: Типография Губернского земства. 1916 г. № 1 (январь – октябрь 1916). 332 с.

16. Паустовский К. Г. Повесть о жизни: в 6 кн. Москва, 2007.

17. Полнер Т. И. Жизненный путь князя Георгия Евгеньевича Львова: личность, взгляды, условия деятельности. Москва: Русский путь, 2001. 464 с.

18. Приднепровский край. – № 5534 от 4 июля 1915 г., с. 4.

19. Приднепровский край. – № 5336 от 11 декабря 1914 г., с. 5.

20. Приднепровский край. – № 5337 от 12 декабря 1914 г., с. 4.

21. Приднепровский край. – № 5349 от 21 декабря 1914 г., с. 4.

22. Приднепровский край. – № 5531 от 1 июля 1915 г., с. 5.

23. Решение Совета Министров об использовании призванных в армию меннонитов утвержденное Николаем II 1914 г. // СУРП. 1914. Отд. Первый. Получ. № 239. С. 3379. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.alexanderyakovlev.org/fond/issues_doc/65552 (дата звернення 03.08.19).

24. Ткачев Т. Нет конца безумию, нет границы бедствию. Полевые дневники военного врача. 1914–1916 гг. Воронеж : Журнал «Подъем», 2014. 159 с.

25. Толстая А. Л. Дочь. Москва, 2001. 572 с.

26. Трубецкой С. Е. Минувшее. Москва: ДЭМ, 1991. 340 с.

27. Флоренский Павел. В санитарном поезде Черниговского дворянства. Заметки и впечатления. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nm1925.ru /Archive /Journal6_1997_5/Content/Publication6_5238/Default.aspx (дата звернення 02.07.19).

28. Фурманов Д. Дневник. 1914–1916. / под ред. А. Фурмановой. – Московский рабочий, 1930. 253 с.

29. Чабан Н. О городском голове и его булаве // Заря город. № 36. 2009. С. 15.

References

1. Beratung der Mennonitischen Kirchenaltersten wegen der Krieges // DAOO. f. 89, inventory 1, file 3569. 2 s.

2. Friedenstimme. – № 57. 1914.

3. Friedenstimme. – № 58. 1914.

4. Friedenstimme. – № 64. 1914.

5. Kroeger Arthur. *Hard Passage: A Mennonite Family's Long Journey from Russia to Canada*. University of Alberta, 2007. 269 p.

6. Reimer Al. Sanitätsdienst and Selbstschutz: Rnssian-Mennonlte Nonresistance in World War I and its Aftermath // *Journal of Mennonite Studies,* Vol. II, 1993, p. 140.

7. Rempel D.G., Dueck A. Mennonite Medics in Russia during World War I // *Journal of Mennonite Studies,* Vol. 11, 1993, p. 151.

8. Beresten Yu. V. (2011) Orhanizatsiia sanitarnoi sluzhby menonitiv na pochatku Pershoi svitovoi viiny (lypen – hruden 1914 roku) [Organization of the Mennonite Corpsman Service at the beginning of World War I (July – December 1914)] // Voienna istoriia Naddniprianshchyny ta Donshchyny / Za zahal. red. V.V. Karpova [Military History of the Dnieper and the Donetsk regions / ed. V.V. Karpova]. Dnipropetrovsk, pp. 208–215.

9. Boychak M. P. (2006) *Istoriya Kievskogo voennogo gospitalya* [History of the Kiev military hospital]. Book 2. Kiev, (in Russian).

10. Ves Ekaterinoslav: Spravochnaya kniga. XVII god izdaniya (1915) [All Ekaterinoslav: A Reference Book. XVII year of publication]. Ekaterinoslav: Ed. L.I. Satanovsky, (in Russian).

11. Emelyanov A. G. (1923) *Persidskiy front (1915–1918)* [Persian Front (1915-1918)]. Berlin: Gamayun, (in Russian).

12. Meyendorf A. F. *«Portyugal»: Istoriya gibeli gospitalnogo sudna, atakovannogo nemetskoy podvodnoy lodkoy 17 marta 1916 g.* [«Portugal»: History of a hospital ship loss due to attack by a German submarine on March 17, 1916.]. Odessa: a printing house of the Joint Stock Company of the South Russian Society of the Print Business, (in Russian).

13. Nazin I. S. (1942) *Sanitarnaya sluzhba russkoy armii v voyne 1914–1917 gg.:* [Corpsman service of the Russian army in the war of 1914–1917: (Collection of documents)] Tsentr. voen.-ist. arhiv SSSR i Gl. voen.-san. upr. Kr. Armii [The Central Military Historical Archive of the USSR and the Main Military Sanitary Administration of the Red Army]. *Kuibyshev: Kuib. military medical Acad. of the Red Army*, (in Russian).

14. Nelipovich S. G. (2009) Voennoe vedomstvo i mennonityi Rossii v Pervoy mirovoy voyne (1914–1918 gg.) [The military department and the Mennonites of Russia in the First World War (1914–1918)] Etnicheskie nemtsyi Rossii: istoricheskiy fenomen «naroda v puti»: materialyi XII mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, Moskva, 18–20 sentyabrya 2008 g. / pod red. A.A. Germana. [Ethnic Germans of Russia: The Historical Phenomenon of the "People on the Way": Materials of the XII International Scientific Conference, Moscow, September 18–20, 2008 / Ed. A.A. Germana]. Moscow, pp. 85–103.

15. *Organizatsiya gospitaley (1916)* [Hospital organization] Vrachebno-sanitarnaya hronika Ekaterinoslavskoy gubernii [Medical and sanitary chronicle of the Ekaterinoslav province] № I – X: January – Oct. 1916. Ekaterinoslav: Printing House of the Provincial Zemstvo, (in Russian).

16. Paustovsky K. G. (2007) *Povest o zhizni* [A Tale of Life]. in 6 Vol. Moscow, (in Russian).

17. Polner T. I. (2001) *Zhiznennyiy put knyazya Georgiya Evgenevicha Lvova: lichnost, vzglyadyi, usloviya deyatelnosti* [Life path of Prince George Evgenievich Lvov: personality, views, conditions of activity]. Moscow: Russkiy put, (in Russian).

18. Pridneprovskiy kray [Dnieper region]. – № 5534. July 4, 1915, P. 4.

19. Pridneprovskiy kray [Dnieper region]. – № 5336 December 11, 1914, P. 5.

20. Pridneprovskiy kray [Dnieper region]. – № 5337 December 12, 1914, P. 4.

21. Pridneprovskiy kray [Dnieper region]. – № 5349 December 12, 1914, P. 4.

22. Pridneprovskiy kray [Dnieper region]. – № 5531 July 1, 1915, P. 5.

23. Reshenie Soveta Ministrov ob ispolzovanii prizvannyih v armiyu mennonitov utverzhdennoe Nikolaem II 1914 g. (1914) [Decision of the Council of Ministers on the use of Mennonites drafted into the army approved by Nicholas II in 1914] // SURP. Division First. № 239. P. 3379. Available at: www.alexanderyakovlev .org/fond/issues_doc/65552 (accessed: 03.08.19).

24. Tkachev T. (2014) *Net kontsa bezumiyu, net granitsyi bedstviyu. Polevyie dnevniki voennogo vracha. 1914–1916 gg.* [There is no end to madness, there is no limit to disaster. Field diaries of a military doctor. 1914–1916]. Voronezh: Magazine «Pod'em», (in Russian).

25. Tolstaya A.L. (2001) *Doch* [Daughter]. Moscow, (in Russian).

26. Trubetskoy S.E. (1991) *Minuvshee* [The Past]. Moscow: DEM, (in Russian).

27. Florenskiy Pavel. V sanitarnom poezde Chernigovskogo dvoryanstva. Zametki i vpechatleniya [In the hospital train of the Chernigov nobility. Notes and impressions] V sanitarnom poezde Chernigovskogo dvoryanstva [In the hospital train of the Chernigov nobility]. Available at: http://www.nm1925.ru /Archive/Journal6_1997_5/Content/Publication6_5238/Default.aspx (accessed: 03.08.19).

28. Furmanov D. (1930) *Dnevnik 1914-1916* [The diary of 1914-1916]. / under the editorship of A. Furmanova. Moskovskiy rabochiy, (in Russian).

29. Chaban N. (2009) O gorodskom golove i ego bulave [About the mayor and his mace]. *Zarya gorod*, № 36, (in Russian).

Надійшла до редколегії 23.05.2019

УДК 94(4)«1914/1918»+94(477)«1914/1918»
DOI 10.15421/311906

Т. В. Малиновская
Днепровский национальный университет
имени Олеся Гончара
Б. В. Малиновский

ПОВСТАНЦЫ В ЗВЕНИГОРОДКЕ, 8–12 ИЮНЯ 1918 ГОДА

Малиновська Т. В., Малиновський Б. В. Повстанці у Звенигородці, 8–12 червня 1918 року.
Повстання у Звенигородському повіті влітку 1918 року – один з найбільших збройних виступів проти уряду гетьмана Української Держави П. Скоропадського. Мета дослідження – на основі свідчень очевидців і учасників повстання описати події, пов'язані із захопленням повстанцями повітового центру Звенигородки (8–12 червня 1918 року), встановити послідовність і дати цих подій.
Ключові слова: Звенигородка, Звенигородське повстання, Левко Шевченко, війська Центральних держав в Україні (1918), Українська Держава, гетьман Павло Скоропадський.

Малиновская Т. В., Малиновский Б. В. Повстанцы в Звенигородке, 8–12 июня 1918 года.
Восстание в Звенигородском уезде летом 1918 года – одно из самых крупных вооруженных выступлений против правительства гетмана Украинской Державы П. Скоропадского. Цель исследования – на основе свидетельств очевидцев и участников восстания описать события, связанные с занятием повстанцами уездного центра Звенигородки (8–12 июня 1918 года), установить последовательность и даты этих событий.
Ключевые слова: Звенигородка, Звенигородское восстание, Левко Шевченко, войска Центральных держав в Украине (1918), Украинская Держава, гетман Павел Скоропадский.

Malinovskaja T. V., Malinovskij B. V. Die Aufständischen in Swenigorodka am 8.–12. Juni 1918.
Der Aufstand im Bezirk (uesd) Swenigorodka im Sommer 1918 ist einer der größten bewaffneten Auftritte gegen die Regierung von Hetman des Ukrainischen Staates P. Skoropadskij. Das Ziel der Forschung ist es auf Grund der Aussagen von Zeugen und Teilnehmern des Aufstandes die Ereignisse zu beschreiben, die mit seinem Höhepunkt verbunden sind – mit der Ergreifung des Bezirkszentrums Swenigorodka durch die Aufständischen, die Folge und die Daten dieser Ereignisse festzustellen.
Der Aufstand begann am 3.–5. Juni 1918 in einigen Dörfern um Swenigorodka. Am 7. Juni haben die Trupps aus diesen Dörfern Swenigorodka umrungen und am nächsten Tag seinen Sturm begonnen. Die Stadt verteidigten die deutschen Militärabteilungen und die hetmanischen Rechtsschutzkräfte, insgesamt etwa 600 Menschen. Die Aufständischen waren in Überzahl (nach Angaben ihres Kommandos, ungefähr 15000 Menschen). Am 9. Juni hat die deutsche Garnison kapituliert, die Aufständischen haben die Stadt völlig erobert. Ihre Führer haben erwartet, dass die Ergreifung von Swenigorodka, eines großen Ortes, eines der Bezirkszentren, die Aufregungen in anderen Teilen des Landes provoziert und zum Anfang des gesamten Aufstandes gegen den Hetman wird. Als es klar wurde, dass es nicht geschieht und dass im Bezirk Swenigorodka die Mehrheit der Bevölkerung (80% nach Einschätzungen der Hetman-Behörden) gegen die Aufständischen ist, beschlossen ihre Führer auf den weiteren Kampf zu verzichten. Am 10. und 11. Juni haben die Aufständischen allmählich die Stadt verlassen. Am Morgen des 12. Juni haben die deutschen Truppen Swenigorodka besetzt.
Schlüsselwörter: Swenigorodka, der Aufstand, Levko Shevchenko, Truppen der Mittelmächte in der Ukraine (1918), Ukrainische Dershawa (Ukrainischer Staat), Hetman Pavlo Skoropadskij.

Malynovska T. V., Malynovsky B. V. The Rebels in Zvenyhorodka, June 8–12, 1918.
The uprising in Zvenigorodka district in the summer of 1918 is one of the largest armed uprisings against the power of hetman P. Skoropadskiy`s Ukrainian State. The purpose of the study is to describe the events associated with its culminating stage, the seizure of Zvenigorodka district center by the rebels, and to establish the sequence and dates of those events on the basis of witnesses' evidence and the uprising participants.
The uprising arose on June 3–5, 1918, in several villages of the area around Zvenigorodka. On June 7, detachments from these villages surrounded Zvenyhorodka and they began to attack it the following day. The

© Т. В. Малиновская, Б. В. Малиновский, 2019

city was defended by German military units and Hetmanate`s enforcement forces (about 600 people in total). The rebels were approximately 15000 people according to their command estimation. On June 9, the German garrison capitulated and the rebels completely captured the city. Their leaders expected that the seizure of Zvenigorodka (that was a large settlement and one of the county centers) would provoke unrest in other parts of Ukraine and it would be the beginning of a great uprising against the hetman. When it became clear that this would not happen and that in Zvenigorodka local population was against the rebel, the leaders decided to abandon their further struggle. On June 10 and 11, the rebels left the city. In the morning of June 12, German troops occupied Zvenigorodka again.

Key words: Zvenigorodka, uprising, Levko Shevchenko, Troops of the Central States in Ukraine (1918), the Ukrainian State, Hetman Pavlo Skoropadskiy.

Постановка проблемы. Анализ научных исследований и публикаций. Восстание в Звенигородском уезде летом 1918 года – одно из самых крупных вооруженных выступлений против правительства гетмана Украинской Державы Павла Скоропадского. В исторической науке этому восстанию уделено значительное внимание. Имеются специальные исследования – статьи О. Березовского, Л. Буза, П. Захарченко, С. Маркова, В. Щербатюка [1; 2; 7; 10; 16]. Вопрос о Звенигородском восстании также затронут в обобщающих трудах по истории антигетманского повстанческого движения (монографии Ю. Билана, Г. Заставенко, П. Захарченко, Е. Скляренко, В. Тычины и других историков [обзор публикаций см.: 17, с. 145–153, 163, 179, 258, 259, 264–267]). Хотя тема исследуется давно и активно, нельзя сказать, что в ней больше нет ничего неясного. Среди недостаточно изученных эпизодов восстания – захват повстанцами Звенигородки 8–12 июня 1918 года. В научных работах об этом говорится кратко, с расхождениями в фактах и хронологии.

Цель исследования – на основе свидетельств очевидцев и участников восстания описать события, связанные с занятием повстанцами Звенигородки, установить последовательность и даты этих событий.

Изложение основного материала. 3–5 июня 1918 года в селах и местечках Звенигородского уезда – в Орлах, Лысянке, Катеринополе, Кирилловке и других населенных пунктах – произошли антиправительственные вооруженные выступления (прил. 1) [16]. Жители этих сел и поселков оказали сопротивление «кадетам», как их называли крестьяне, – представителям гетманских правоохранительных служб и частных охранных формирований (из бывших офицеров и чинов полиции), которые проводили карательные акции против участников аграрных беспорядков 1917 – начала 1918 года. Ядро восставших составляли вольные казаки – служащие распущенной к тому времени милиционной армии УНР. Кроме «кадетов» повстанцам противостояли подразделения размещенного в Киевской губернии германского 27-го резервного корпуса.

7 июня отряды из охваченных восстанием сел и местечек окружили административный центр уезда – город Звенигородку. Под контроль восставших перешли расположенное вблизи Звенигородки село Озерная (Озирна) и пригородный поселок Пески [11, с. 116; 14, с. 1]. Повстанцы разрушили железнодорожный путь возле станции Звенигородка, прервали телефонную и телеграфную связь (прил. 2) [3, с. 284]. В бою у сел Ольховец и Гусаково было разбито германское подразделение, двигавшееся к Звенигородке со стороны местечка Тального, в руки повстанцев попали два артиллерийских орудия и 60 снарядов (прил. 1) [2, с. 82; 10, с. 75].

В Звенигородке в это время находились германский гарнизон (батальон ландштурма Готы, около 400 человек) [11, с. 117; 12, с. 218; 20, с. 231] и гетманская уездная администрация, которую возглавляли уездный староста Иван Машир (Машира), помощник уездного старосты Яхья Солтык (Солтик), уездный комендант Александр (?) Зумберов. Власти ввели в городе военное положение, «около девяти часов вечера отдано было распоряжение, чтобы все жители разошлись по домам» (прил. 2).

Утром 8 июня к Звенигородке подошел отряд правительственных войск, которому ночью 7 июня удалось вырваться из окружения в Лысянке (прил. 1) [10, с. 74; 16]. В отряде было примерно 150 германских военнослужащих и несколько десятков «кадетов» [15, с. 239]. Навстречу ему выступили подразделения из состава германского гарнизона Звенигородки [16]. Соединившись в нескольких километрах от города, две эти военные группы – подразделения звенигородского гарнизона и отряд из Лысянки – выдержали бой с повстанцами и около двух часов дня 8 июня отступили в Звенигородку. Преследуя их, в город вошли восставшие (прил. 1, 2) [3, с. 284; 16].

В начале штурма Звенигородки повстанческий штаб находился в селе Гудзовка [18,

с. 370]. Командование восставших возглавлял военный летчик, офицер бывшей российской армии Левко (Леонтий) Шевченко. Все важные решения, связанные со штурмом Звенигородки, Шевченко принимал после обсуждения с Юрием Тютюнником, бывшим атаманом Звенигородского коша вольного казачества. В первые дни восстания Тютюнник находился в Киеве и вернулся в Звенигородский уезд во время осады Звенигородки. Совещания между Шевченко и Тютюнником проходили тайно, поскольку Тютюнник занимал должность в гетманской администрации и открыто на сторону восставших не перешел [18, с. 370–377].

В Звенигородке германские военнослужащие и «кадеты» закрепились в кирпичных строениях, образовывавших треугольник, – в зданиях казенного винного склада, коммерческой школы и ремесленного училища (прил. 2) [3, с. 284; 18, с. 373]. Остальная часть города оказалась во власти восставших. Были разгромлены управления уездной и городской милиции (прил. 2) [14, с. 1]. Также подверглась нападению городская тюрьма. Повстанцы разграбили тюремную кассу и цейхгауз, избили охранников, выпустили арестантов. Один из них был объявлен новым начальником тюрьмы вместо прежнего, которому нападавшие нанесли тяжелые увечья (прил. 1, 2) [15, с. 240].

Позиции в зданиях винного склада и коммерческого училища защищали примерно 600 человек [15, с. 240]. Это были германские военнослужащие и около 80 гетманцев (40 человек из состава частных охранных формирований и столько же государственных должностных лиц – сотрудников Державной варты, служащих гетманской армии, чиновников уездной администрации) (прил. 1) [6, с. 76; 9, с. 74].

Счет действовавших против них повстанцев шел на тысячи. По оценкам Ю. Тютюнника, вокруг Звенигородки в эти дни собралось около 15 тысяч вооруженных людей [18, с. 371]. Согласно рапорту главного командования германских войск в Украине 10 июня, общее количество участников Звенигородского восстания превышало 5 тысяч человек [12, с. 218]. По сведениям командования 27-го резервного корпуса, силы восставших в Звенигородском уезде достигали 20 тысяч человек, среди которых ведущую роль играли примерно 5 тысяч опытных бойцов – «служивших ранее, имевших хорошее руководство и хорошо вооруженных» [20, с. 91].

Германское командование в Звенигородке попыталось решить дело путем переговоров – предложило восставшим на два дня заключить перемирие [10, с. 75], дать возможность германскому гарнизону уйти в Умань [18, с. 371]. Участники восстания соглашались выпустить германских военнослужащих из Звенигородки при условии, что те выдадут «кадетов» и впредь «не будут вмешиваться во внутренние дела Украины» [18, с. 371]. Получив отказ, повстанцы продолжили обстрел зданий, занятых германским гарнизоном и гетманцами.

Стрельба длилась 8 июня, ночь и первую половину дня 9 июня (прил. 2) [3, с. 284]. Повстанцы несколько раз предпринимали атаки [18, с. 371–373]. Обе стороны несли потери. По утверждению Ю. Тютюнника, речь шла о сотнях погибших [18, с. 371].

Пока происходили эти события, руководители повстанцев решали, как действовать дальше. Приехавший из Киева Тютюнник сообщил Л. Шевченко неутешительные новости: восставшие звенигородцы были сами по себе, в других регионах Украины их выступление никто не поддержал, общенационального центра сопротивления гетманскому режиму не существовало [18, с. 371].

После колебаний Шевченко решил продолжить штурм Звенигородки. Он надеялся, что такой значительный успех повстанцев, как овладение крупным населенным пунктом, одним из уездных центров, вдохновит противников гетмана в других местах, и всеукраинское восстание все же произойдет [18, с. 371, 372].

К утру 9 июня штаб повстанцев во главе с Шевченко переместился в Озерную, откуда было видно всю Звенигородку [16]. После полудня стало известно, что к Звенигородке со стороны Тального приближается германский отряд [18, с. 372]. Командование повстанцев отправило на перехват четыре повстанческие сотни во главе с Федотом Бондарем. Атакованный из засады у села Гусаково германский отряд был разгромлен, более 300 солдат и 3 офицера попали в плен [6, с. 76; 9, с. 74; 16; 18, с. 372, 373]. Захваченные в бою под Гусаковым пушки (в составе разгромленного отряда была артиллерийская батарея) повстанцы использовали для усиления обстрела неприятельских позиций в Звенигородке [18, с. 373].

Около двух часов дня 9 июня германский гарнизон Звенигородки прекратил сопротивление (прил. 2) [3, с. 284]. Сначала сдались солдаты, оборонявшиеся в здании винного склада, затем белые флаги появились над ремесленной школой и коммерческим училищем [18, с. 373].

Среди солдат гарнизона, возможно, было несколько немецких коммунистов, членов группы «Спартак» – леворадикального крыла германской социал-демократической партии. По утверждению участника восстания Исаака Чижова, именно они склонили германские подразделения в Звенигородке к капитуляции. Чижов писал в воспоминаниях: «Несколько позже со слов солдат-спартаковцев мы узнали подробности о том, как было принято решение о сдаче. Большинство солдат гарнизона, происходивших из баварских крестьян, оказались распропагандированными спартаковцами. Спартаковцы агитировали за прекращение войны против украинских крестьян, борющихся за свободу, за землю, против помещиков и гетманских карателей, за возвращение на родину. Солдаты вынудили своих офицеров ускорить решение сложить оружие. Веским аргументом являлось также отсутствие у окруженных солдат запасов продуктов» [15, с. 240].

По данным гетманских властей, проводивших расследование после подавления восстания, немецкие солдаты в Звенигородке, «осведомившись о том, что причиной вооруженного восстания крестьян является неудовлетворение их земельных нужд», устроили митинг и на нем постановили «сопротивления восставшим не оказывать и имеющееся оружие предоставить последним». «По окончании митинга немецкие солдаты призвали своих офицеров и объявили им состоявшееся постановление, предложив им оказывать сопротивление мятежникам самостоятельно, если они этого желают. Офицеры вынуждены были подчиниться этому решению солдат и выговорили себе лишь неприкосновенность» [11, с. 117].

Лишившись поддержки германских военных, гетманцы некоторое время продолжали бой, но затем также капитулировали [15, с. 240].

Свое оружие германские военнослужащие отдали повстанцам. 9 июня это сделали солдаты, находившиеся в здании винного склада, на следующий день – те, кто был в коммерческом училище [11, с. 117].

Повстанческое командование не позволило расправиться с взятыми в плен германскими военными (Тютюнник в записках о восстании ставил это в заслугу лично Л. Шевченко), но о том, чтобы отпустить их, не могло и подумать. Ю. Тютюнник отмечал в воспоминаниях: «Если в предыдущих переговорах от немцев требовалось только невмешательство в украинские дела, то теперь дело выглядело совсем иначе. Дядькѝ чувствовали себя победителями; осознавали, что немцы не приняли предшествовавших условий и потому вина за жертвы, понесенные в последний день, была на них» [18, с. 374].

Было решено взятых в плен солдат и офицеров поделить на группы и отправить в окрестные села (прил. 1). Предполагали обойтись с ними так, как поступали с пленными в Германии – использовать на хозяйственных работах: «будете нам бураки полоть и на сахарных заводах трудится […] – так формулировали свои требования дядькѝ» [18, с. 374].

10 июня германских военных построили в колонну и повели из города [18, с. 374]. По описанию Тютюнника, это было колоритное зрелище. «Впереди шел сорок один офицер, а за ними более тысячи «камрадов». Эскортом командовал дед Нечитайло (бывший член II Государственной Думы, из волостных писарей); на плечах у него было ружье, на боку сабля. Дед вошел в свою роль и покрикивал на немцев: «Ногу, немчура! Ногу! Знай нашу повстанческую команду… Ногу! Раз… два… три! Раз… два… три!» И немцы выполняли «повстанческую команду». Некоторые усмехались, некоторые краснели, однако большинство шло вполне спокойно» [18, с. 374]. Гетманские чиновники позже с возмущением отмечали, что среди германских солдат были и такие, которые отлично поладили с повстанцами, имели место даже случаи братания [19, с. 132].

10 июня тот же бывший думский депутат Семен Нечитайло доставил в городскую тюрьму представителей гетманской администрации, в том числе Машира, Солтыка и Зумберова (прил. 1–3). Нескольких «кадетов» отправили в те села, где они ранее проводили экзекуции (прил. 2) или в те, где проживали («там они должны были держать ответ перед односельчанами за все злодеяния, совершенные за время пребывания в карательных отрядах») [15, с. 240]. По выражению автора одного из описаний восстания, этих людей послали «на растерзание» (прил. 1) – по дороге или уже в самих селах многие из них были убиты [11, с. 117].

В Звенигородке с 8 июня, когда повстанцы появились в городе, тоже совершались бесчинства – «обыски в жилищах населения с целью изъятия оружия, грабежи, убийства» (прил. 1). С вечера 9 июня и до утра следующего дня в разных частях города были слышны выстрелы. Горожане передавали слухи, что это повстанцы разыскивали пытавшихся скрыться «кадетов» и чинили самосуд (прил. 2) [3, с. 285]. После капитуляции немецкого гарнизона повстанческое командование

попыталось пресечь беспорядки. На собрании горожан у городского собора вечером 10 июня Л. Шевченко объявил, что нарушителей будут подвергать порке – «наказывать шомполами, как это делали […] «гетманские кадеты» (прил. 2) [3, с. 285].

Руководители восстания сделали все возможное, чтобы расширить его территорию и увеличить число участников. В типографии напечатали воззвание с разъяснением целей выступления («они воюют не против германцев, а лишь против русификаторского правительства гетмана») [3, с. 191]. В соседние уезды разослали призывы к крестьянам браться за оружие и присоединятся к повстанцам в Звенигородке [18, с. 375]. Также была предпринята попытка провести военный призыв [3, с. 191; 20, с. 91]. Чиновник, собиравший позже сведения о восстании для штаба гетмана, сообщал об этом: «дерзость мятежников по занятии ими города Звенигородки дошла до того, что они стали насильственно принуждать к участию в боевых действиях всех могущих быть им полезными, в том числе и городского голову г[осподина] Телиженко, как бывшего офицера, а кроме того предполагали объявить всеобщую мобилизацию мужского населения, начиная с 18-летнего возраста» [11, с. 118].

Однако вопреки всем стараниям движение постепенно теряло размах. Еще утром 10 июня Звенигородка была полна вооруженных людей, а уже к вечеру в городе почти никого из них не осталось (прил. 2) [3, с. 285]. Повстанцы возвращались в свои села [18, с. 375]. Стало ясно, что большая часть населения Звенигородского уезда – 80 %, по оценкам гетманских властей [11, с. 118] – не только не сочувствовала восставшим, но решительно их осуждала. Не было сведений о восстаниях в других губерниях [18, с. 375]. Среди оставшихся в Звенигородке повстанцев далеко не все годились для участия в боях – очевидец отмечал, что многие из участников восстания не знали команд и даже не умели ходить строем, из оружия имели только винтовки без затворов (прил. 2) [2, с. 285]. Учитывая все это, приходилось признать, что продолжение борьбы – дело безнадежное.

11 июня, узнав о приближении к Звенигородке германских войск, Л. Шевченко принял решение сдать город без боя. Тем повстанцам, которые еще не покинули Звенигородку, было приказано разойтись по домам [18, с. 375]. Чтобы скрыть причастность Тютюнника к руководству восстанием, имитировали его арест. Тютюнника, якобы обвиненного в пособничестве «кадетам», на глазах у многочисленных свидетелей под конвоем отвели в штаб повстанцев «для допроса» и затем отпустили, взяв обязательство «служить народу» [18, с. 375].

Шевченко решил остаться в Звенигородке и сдаться властям. Он был намерен взять на себя всю ответственность за действия повстанцев и тем самым смягчить ожидавшие их репрессии. Тютюнник писал в воспоминаниях: «Решению, возможно, нельзя было отказать в самом высоком благородстве, но ни рассудок, ни совесть мои не соглашались с таким финалом. Если вообще можно говорить о персональной вине в возникновении массовых движений, то вина Левка Шевченко была разве что в том, что своим авторитетом [он] не допустил уничтожения пленных [германских солдат]» [18, с. 376].

Последним действием повстанцев в Звенигородке стала расправа с попавшими в плен руководителями уездной администрации. Вечером 11 июня уездного старосту И. Машира и помощника уездного старосты Я. Солтыка закололи штыками во дворе тюрьмы (прил. 1–3). Среди участников убийства проведенное позже следствие установило жителей Звенигородки Котельника, Свестильника и Перикотея. По данным следствия, к расправе над гетманскими чиновниками также были причастны Л. Шевченко и его брат Митрофан (прил. 3).

Тем временем германское командование стягивало к Звенигородке крупные силы. Для освобождения города были выделены пять батальонов пехоты, три артиллерийские батареи и кавалерийский полк [20, с. 91]. Продвигаясь к Звенигородке, немецкие войска громили отряды повстанцев. В донесении командования 27-го резервного корпуса 12 июня о бое за Звенигородку говорилось: «кто был застигнут с оружием в руках, по обычаю войны был расстрелян, число убитых оценивается во многие сотни» [20, с. 91]. Германские военные выполняли приказ главного командования в Киеве, требовавшего подавить восстание с помощью «жесточайших средств». Согласно этому приказу, виновных следовало «немедленно расстреливать по законам военного времени» [5, с. 112; 12, с. 219].

Один из очевидцев описывал наступление на Звенигородку так: «Когда мы взошли на гору от села Шаулиха Уманского уезда, то перед нами открылся весь Звенигородский уезд и вся картина восстания со всеми мерами борьбы с ним. Был ясный июньский день. Весь уезд [был] залит дымом от горевших сел. В разных концах уезда села были объяты огнем. Среди дыма и сплошного огня, то

в одном, то в другом месте слышались взрывы боевых и зажигательных снарядов легкой и тяжелой артиллерии. Встречающиеся нам крестьяне Уманского уезда советовали нам не идти в Звенигородский уезд, ибо там «настоящий ад». Немцы наступали [на Звенигородку] с трех сторон: с севера через м. Лысянку и м. Ольшану, где был продолжительный бой, с юго-востока через м. Екатеринополь (Кални-болото), с юго-запада через м. Тальное» [8, с. 100].

12 июня около шести часов утра германские войска вступили в Звенигородку (прил. 1, 2) [3, с. 183; 6, с. 77; 20, с. 91]. Повстанцев в городе в это время уже не было – последние из них ушли еще до полуночи [18, с. 375]. По свидетельству Ю. Тютюнника, германские военные, обескураженные тем, что упустили («не застукали») повстанцев, «наловили в окрестностях города каких-то голодранцев и расстреляли их» [18, с. 376]. Из тюрьмы были освобождены уцелевшие «кадеты». Старший из них по должности – уездный комендант Зумберов – временно принял обязанности уездного старосты [3, с. 183, 193].

Исполняя свой замысел, Левко Шевченко не стал скрываться и позволил себя задержать. Свой арест он обставил как сцену из пьесы о благородном разбойнике. Утром в гостиничном номере, в котором провел ночь, бывший главный командир повстанцев побрился, съел завтрак, выпил кофе и в резиновом пальто с сигаретой во рту вышел на крыльцо гостиницы, напротив здания германского штаба. Когда к нему бросились германские солдаты, Шевченко, по свидетельству очевидца, сильно побледнел, но в остальном, как и хотел, держался молодцом [18, с. 376, 377].

Из Звенигородки Шевченко был отправлен в Киев, где через некоторое время скрылся из-под стражи, избежав, таким образом, суда и наказания [18, с. 377]. Во время следствия Шевченко якобы утверждал, что причиной восстания в Звенигородском уезде являлось недовольство населения Скоропадским («панську клямку тягне») и стремление провозгласить гетманом Украины «Василя Вышиваного» – австрийского эрцгерцога Вильгельма. По меньшей мере, так о показаниях Шевченко рассказывал сам Вильгельм [4, с. 124, 125].

Сразу после освобождения Звенигородки гетманские власти и их германские союзники приступили к расследованию инцидента. 19 июня Совет министров Украинской Державы по предложению гетмана принял решение выплатить единовременное пособие и назначить ежегодную пенсию женам погибших в Звенигородке И. Маширы и Я. Солтыка, отметив, что они «пали жертвой служебного долга, мужественно и честно отстаивая на своем посту порученное им дело охраны правопорядка на Украине» [13, с. 89, 90].

20 июня командование германского контингента в Украине выпустило специальный приказ о борьбе с подрывной пропагандой в войсках. Чтобы не повторился опыт батальона ландштурма Готы, который под влиянием «ведущейся против наших войск революционной агитации» сдал противнику Звенигородку, командирам германских частей надлежало строго следить за настроениями личного состава, вовремя замечать угрожающие признаки и немедленно докладывать о них руководству, «с помощью занятий строевой подготовкой поддерживать на высоте дисциплину в подразделениях» [20, с. 231].

Итоги исследования. Анализ свидетельств очевидцев позволяет восстановить ход событий, связанных с одним из главных эпизодов вооруженной борьбы против власти гетмана Украины П. Скоропадского – нападением повстанцев на уездный город Звенигородку. Согласно этим данным, восстание возникло 3–5 июня 1918 года в нескольких селах вокруг Звенигородки. 7 июня отряды из этих сел окружили Звенигородку и на следующий день начали ее штурм. Город защищали германские военные подразделения и гетманские правоохранительные силы, всего около 600 человек. Повстанцев было намного больше (по данным их командования, приблизительно 15 тысяч человек). 9 июня германский гарнизон капитулировал, восставшие полностью овладели городом. Их руководители ожидали, что взятие Звенигородки – крупного населенного пункта, одного из уездных центров – спровоцирует волнения в других частях страны и станет началом всеобщего восстания против гетмана. Когда стало ясно, что этого не произойдет и что в самом Звенигородском уезде большинство населения настроено против восставших, их командиры решили отказаться от дальнейшей борьбы. 10 и 11 июня повстанцы постепенно покинули город. Утром 12 июня Звенигородку заняли германские войска.

Приложение 1
Рапорт исполняющего обязанности прокурора Киевской судебной палаты министру юстиции Украинской Державы, август 1918 года

Маю за честь донести Вам, Пане Міністре, що події в Звенигородському повіті розвивались в такому ряді: по зібраним прокуратурою офіціяльним відомостям хвилювання поміж селян на ґрунті невдоволення приходом на Вкраїну німецького війська і проводжуємою при їх

співучасти аграрною реформою почались з перших чисел Червня ц[ього] р[оку]. Повсталі селяни сконцентрувались в де-кілька пунктах повіту: в містечках Ольшані, Лисянці, Катеринополі та селах Кириловці, Ольхівці, Гусаковій та инш., при чому цими селянами були обеззброєні німецькі загони що йшли на допомогу Звенигородському гарнізонові з боку м[істечка] Тального. 8 Червня, зранку, повстанці, числом декілька тисяч чоловік, з гарматами й кулеметами підійшли до міста з боку с[ела] Озерної, і між ними й німецькими військами, в 3–4 верстах од міста зав'язався бій, в кінці котрого, наперекір чеканням місцевої людності, німецьке військо одступило до міста і засіло в помешканні комерційної школи, куди збігли також біля 40 чоловік карательного офіцерського загону, чини міліції та місцевої адміністрації: Староста Мошир, поміщник його Солтик, український комендант Зумберов, його значкові та инш.

В місто увірвались повстанці і наперше розбили в'язницю, визволивши з неї всіх арештантів, поранивши і змордувавши Начальника в'язниці і чинів тюремної варти, розбили касу, загарбавши з неї більш 5000 карб[ованців], і зруйнували, та попалили у в'язниці всі арештанські справи, книги, папери, архіву і все взагалі майно, а потім також розбили все в Управліннях Повітової та Міської міліції і в Управлінні коменданта. В місті почалась безладня гвинтовочна стрілянина, труси в помешканнях населення з метою одібрання зброї, грабунки, вбивства, а також обстріл комерційної школи. На другий день німці й офіцери, що засіли в комерційній школі здались повстанцям, причому німецькі частини були повстанцями обеззброєні і яко полонені розіслані по окремим селам повіту, а офіцерський загон та чини адміністрації були переведені до в'язниці, начальником котрої був призначений один з арештантів. На чолі влади в місті був обраний комендантом бувший офіцер Шевченко. В місті постійно скликались зібрання, на котрих було вирішене питання, щоб арештованих офіцерів розсилати партіями в села «на растерзание», що й виконувалось, причому таким чином в селах було покарано більш 20 чоловік офіцерів. 11-го Червня, вечером, у в'язниці, чекаючи кари, залишалось біля 20 чоловік й поміж ними староста Мошир, поміщник його Солтик та комендант Зумберов. Мошир та Солтик були тоді ж у дворі в'язниці звірські поколоті штиками й зарізані; останніх же повстанці покарати не встигли позаяк до міста надходили німецькі загони, котрі вранці 12 Червня вступили в місто, перестерегши призначену, по чуткам, на 12 Червня загальну різню інтелігенції – панів, урядовців, жидів та «гетьманців». Як вступили в місто німці, туди ж почали звозити з сел трупи покараних офіцерів; були знайдені також в окопах поза містом трупи Мошира й Солтика. Всі трупи були обглянуті начальником міліції через судового міського лікаря, зі складанням про те відповідного протоколу.

З роспорядження коменданта Зумберова про згадані події міліцією проводиться дознання, а Судовим Слідчим і [нерозбірливо].

До цього додаю, що ці відомості одержані мною тільки 7 цього Серпня через загальну розруху в Звенигородському повіті.

Т. в. о. Прокурора Судової Палати.

« » Серпня 1918 року.

№ …

(Центральний державний історичний архів України, Київ. Ф. 317, оп. 7, спр. 5144, арк. 13, 13 зв.)

Приложение 2
Представление прокурора Уманского окружного суда прокурору Киевской судебной палаты, август 1918 года

В дополнение к представлению от 20 Июля с[его]/г[ода] за № 2774 представляю при сем дословную передачу свидетельского показания Товарища Прокурора Силича, допрошенного на следствии по делу о преступных событиях, имевших место в г[ороде] Звенигородке 6–10 Июня с[его] г[ода]. 6 Июня около пяти часов вечера я по делам службы приехал в г[ород] Звенигородку и в этот день в общем в городе было спокойно, говорили лишь, что в некоторых окружных селениях собираются банды вооруженных крестьян, восставших против немецких войск и гетманской власти, водворявших в уезде порядок. 7-го Июня с утра по городу уже распространились слухи о том, что банды крестьян окружили город, а под вечер, кое-где за городом, слышны были выстрелы ружейные и пулеметные. Город был объявлен на военном положении и около девяти часов вечера отдано было распоряжение, чтобы все жители разошлись по домам, ввиду угрожающего городу положения. Еще днем вернувшиеся со станции Звенигородки люди, в числе коих был и уездный староста Машир, сообщили, что железнодорожное сообщение со станциями Цветково и Христиновкой прервано, так как взорван путь на полустанке

Стецовке и поврежден железнодорожный мост через реку Гнилой Тикич вблизи станции Звенигородки со стороны Христиновки, а также прервано телеграфное и телефонное сообщение. Утром 8 Июня вокруг города слышна была усиленная ружейная стрельба. Около часу дня я с судебным следователем Ярославцевым и другими лицами взобрались на пожарную каланчу в центре города и оттуда нам видно было, что на полях по обе стороны большой дороги ведущей на село Озирну и др. шла перестрелка и кое-где по полям и дороге появлялись пешие и конные немецкие солдаты. Около двух часов дня, когда мы находились в центре города на Проспектной улице вблизи здания Съезда Мировых Судей, на эту улицу со стороны Лысянской дороги вступили немецкие отряды и карательный отряд, прорвавшиеся, как потом оказалось, под обстрелом крестьян, из Лысянки, где они были окружены многочисленными бандами восставших. Преследовавшие их ружейным и пулеметным огнем крестьяне вошли в город, а немцы и карательный отряд присоединились к гарнизону, находившемуся в городе и занимавшему здания Коммерческого училища, Ремесленного училища и Казенный винный склад, каковые здания и подвергались обстрелу в течение целого дня 8 Июня, следующей ночи и половины дня 9-го Июня причем обстрел производился как со стороны полей, окружающих город так равно и с улиц города и его предместий, из-за углов домов, за которыми прятались повстанцы. Около двух часов дня 9 Июня обстрел города прекратился, и находясь в доме неподалеку от Коммерческого училища, я увидел, что по улице по направлению к училищу проскакали два немецких солдата с белыми флагами и вскоре проскакали обратно к окопам, в которых была часть немецкого отряда. Выйдя на улицу вслед за этим я увидел немецкого коменданта, шедшего по направлению к упомянутым окопам также с белым флагом и тотчас же по всем улицам забегали вооруженные люди, одетые в солдатские шинели, а иные просто по-крестьянски, направляясь к Коммерческому училищу, где, как говорили, происходила сдача немецкого отряда, находившегося там. Проходившие и проезжавшие верхом на лошадях повстанцы приказывали всем идти по домам и в этот день не представлялось возможности пройти в центр города. Перед камерой Судебного Следователя 6 участка, где находился и я, какое-то начальство повстанцев, по-видимому офицер, выстроил в две шеренги повстанцев и пытался придать им внешний вид обученного войска, но войско это, состоявшее из людей разного возраста, частью не слушало команды, частью же ее не понимало и неправильным маршем отправилось куда-то к центру города. Вооружение их состояло по преимуществу из винтовок с русскими и австрийскими штыками, но, кроме того у многих на плечах висели сабли, у некоторых даже по две, а за плечами у многих были австрийские сумки и немецкие фляги, у некоторых, впрочем, были винтовки без затворов, т[о] е[сть] не пригодные к стрельбе. В этот вечер и ночью кое-где в городе раздавались еще отдельные выстрелы, говорили, что это повстанцы разыскивали по домам скрывавшихся офицеров карательного отряда и убивали тут же на улице пытавшихся от них убежать. Утром 10 Июня уже свободно можно было ходить по улицам города, но лавки и магазины не открывались из-за опасения погрома, хотя я слышал, как вечером в этот день на сходке, созванной набатом к местному собору, офицер-летчик Шевченко говорил толпе, что им строго будут караться те, кто будет убивать или обижать мирных граждан и что виновных он будет наказывать шомполами, как это делали мол «гетманские кадеты» (так повстанцы называли офицеров карательного отряда). Тогда же Шевченко сказал, что, по его мнению, всех этих «кадетов» нужно будет отправить в те села, где они, издевались над крестьянами, и отдать их в распоряжение последних. Толпа одобрила эти слова своего коменданта возгласами «правильно», так как де городским жителям «кадеты» ничего дурного не сделали. Только утром в этот день ходили по городу толпы вооруженных крестьян и на площади вблизи здания Земской Управы и Коммерческого училища заметны были большие скопища народа, на вечернем же митинге, о котором я упомянул выше, уже было немного людей, среди которых были любопытные и даже подростки и дети. По-видимому крестьяне разъехались или разошлись по своим селениям, так как вооруженные группы их попадались все реже и реже, однако набат в течение этого дня и следующего извещал о созыве собрания (митинга), но что говорилось на этих собраниях, я не знаю. Кажется 10 Июня днем я вместе с судебным следователем Голосовым ходил по улицам города и встретившийся нам бывший начальник уездной милиции Сас предложил нам пойти посмотреть, что сделали повстанцы с Управлением Уездной милиции, причем ввел нас в здание управления милиции. Здесь мы увидели, что все шкафы были с открытыми дверями и на этих последних видны были следы взлома внутренних замков. Шкаф служивший, по словам Саса, хранилищем вещественных доказательств, был совершенно опустошен и на полу возле него валялись оторванные ярлыки с печатями судебных следователей, лежало и несколько вещественных доказательств с ярлыками, но это были старые испорчен-

ные замки и куски какого-то железа: Сас в ящике одного из столов стал рассматривать уцелевшие бумаги, кажется он сказал, что это ящик секретаря управления, и в это время в комнату вошел хорошо мне известный бывший член 2-й Государственной Думы Нечитайло, вооруженный винтовкой, в обществе нескольких, тоже вооруженных людей, и поздоровавшись с нами, сказал Сасу, что только что лично препроводил Машира в тюрьму с другими лицами, с кем именно не говорил. 11 Июня с утра набатом созвано было собрание и, проходя мимо Собора, я видел толпу народа, среди которой находился Шевченко и что-то такое говорил толпе, но что, именно я не расслышал. Вместе с судебным следователем Ярославцевым я зашел в управление коменданта Шевченко, чтобы взять разрешение на право держания в камере оружия, составляющего вещественные по делам доказательства. Повстанец расписавшийся впоследствии за коменданта фамилией «Боковский» долгое время не соглашался выдать просимое нами удостоверение, требуя выдачи ему всего оружия, имеющегося в камере, но нам удалось наконец убедить его выдать удостоверение на случай прихода «вильных козаков» для розыска оружия. В этот день (11 Июня) около пяти часов вечера в городе послышались два или три как бы громовых (как бы) раската, доносившихся со стороны вокзала и, как потом оказалось, это был грохот от взрыва орудийных снарядов в бакгаузах на вокзале в десяти верстах от города. Впоследствии кто-то мне сообщил, что бакгаузы были взорваны немцами орудийным снарядом во время расхищения снарядов повстанцами, которых много и погибло от взрывов снарядов, но насколько это справедливо, не знаю. Поздно ночью видны были за городом в нескольких местах вспышки огня, по-видимому от орудийных выстрелов на далеком от города расстоянии, а около пяти часов утра 12 Июня я был разбужен сильными орудийными выстрелами уже неподалеку от города и, часов в шесть утра, в город уже вступили немецкие войска со стороны вокзала. В этот же день и последующие дни к управлению украинского коменданта крестьяне стали свозить разного рода оружия и снаряды, а к коменданту начали являться депутации из разных сел с выражением покорности и уверениями, что в восстании участвовали только молодежь и то по подстрекательству «чужих людей». Я присутствовал при этих объяснениях депутаций с комендантом Зумберовым, который обещал крестьянам ходатайствовать перед немецкими властями о снисхождении для сел, выразивших покорность. В день прихода немецких войск стало известно, что в тюрьме зверски убиты староста Машир и его помощник Солтык, тела которых вывезены повстанцами за город и куда-то скрыты, а также убиты офицеры карательного отряда, изуродованные тела которых лежат за городом на поле вблизи питомника, в старых окопах, вырытых года два тому назад для защиты города. Я посетил это место и видел изуродованные трупы десяти офицеров, фамилии которых мне не известны: у некоторых были отрезаны уши, у других языки, а у третьих выколоты глаза, у одного была совершенно размозжена голова, а тела их были исколоты, по-видимому, штыками. Тела были в одном белье, без сапог и в разных позах лежали в окопах на небольшом расстоянии от проезжей дороги. В тот же день было найдено еще, кажется, шесть изуродованных трупов офицеров а на следующий день нашли где-то за городом трупы Машира и Солтыка, убитых в тюрьме. Последняя, по объяснению раненого повстанцами Начальника тюрьмы Мусцинского была разгромлена 8 Июня при вступлении повстанцев в город. Возле тюрьмы на улице, лежали две кучи пепла от сожженных бумаг, столы и другая мебель в канцелярии тюрьмы и кабинете ее Начальника были опрокинуты, ящики разломаны и всюду валялись разорванные дела и бумаги. Железная касса, вделанная в стену в кабинете Начальника тюрьмы, носила следы ударов лома, дверца ее была взломана и изогнута и самая касса пуста. Такой же вид, как и канцелярия, имело и помещение тюремной стражи, находящееся в ограде тюрьмы. Во дворе тюрьмы подле стены ограды, недалеко от деревянной вышки, на земле были лужи крови и кровяные пятна. В этом месте, по предположению осматривавших вместе со мной тюрьму бывшего начальника тюрьмы Калайды и брата нынешнего Начальника тюрьмы, имени которого не помню, были убиты Машир и Солтык, а также некоторые офицеры. В стене ограды в этом месте были углубления в штукатурке, по-видимому от пуль, а может быть и от штыковых ударов, а на земле я видел валявшиеся пуговицы оторванные от одежды и одну окровавленную летнюю шапку, похожую на ту, в которой я видел раньше Солтыка. Раненого Начальника тюрьмы Мусцинского я увидел спустя несколько дней после прихода немецких войск, когда Мусцинский уже находился в своей квартире. Он рассказал мне что в момент прихода в тюрьму повстанцев он находился в помещении надзирателей и ворвавшиеся в это помещение повстанцы потребовали от него ключи, когда же он сказал им, что он против освобождения уголовных арестантов, кто-то из окруживших его повстанцев ударил его штыком в спину и кажется прикладом ружья по голове, отчего он и свалился на землю там же возле помещения надзирателей, но, затем его

куда-то повели повстанцы и какие-то люди выпросили его у повстанцев и взяли к себе на квартиру, где и сделали ему перевязку, кажется он говорил, что это была семья одного из городских арестантов, но я не помню, как он называл этого арестанта по фамилии.

Прокурор [подпись]

№ 3244

Секретарь [подпись]

(Центральний державний історичний архів України, Київ. Ф. 317, оп. 7, спр. 5144, арк. 16–18)

Приложение 3

Копия письма прокурора Уманского окружного суда в Первый департамент Министерства юстиции, 30 августа 1918 года

№ 3484 г[ород] Умань

На запрос за № 12352 имею честь сообщить Первому Департаменту, что предварительное следствие по делу о восстании в Звенигородском уезде и нападении повстанцев 7 Июня 1918 года на г[ород] Звенигородку производится судебным следователем Уманского окружного суда по важнейшим делам. По установленным следствием данным, восстание это было подготовлено бывшим комендантом г[орода] Звенигородки Павловским, который до восстания раздавал селянам винтовки и издавал приказы о неповиновении Гетманской власти. По вступлении повстанцев в Звенигородку поручик Леонтий Шевченко объявил себя комендантом города и вместе со своим братом Митрофаном Шевченко руководил действиями повстанцев; они принимали участие в убийстве повитового старосты Машира и его помощника Солтыка и расправлялись с офицерами карательного отряда. Свидетель адъютант Звенигородского коменданта Бетхер удостоверил, что в разгроме тюрьмы и в убийстве Машира и Солтыка участвовали торговец г[орода] Звенигородки Иван Котельник и местные жители Свестильник и Перикотей. Сопровождал в тюрьму арестованных Машира и Солтыка, а также других лиц бывший член 2-ой Государственной Думы Нечитайло, житель с[ела] Грушковки. По постановлению судебного следователя от 16 Августа к следствию привлечены по 100 ст[атье]. уг[оловного] улож[ения] бывший комендант Павловский, поручик Леонтий Шевченко, его брат Митрофан Шевченко, житель села Грушковки Нечитайло, жители г[орода] Звенигородки Иван Котельник, Свестильник и Перикотей. Обвиняемые еще не допрошены, так как выясняется их настоящее местопребывание.

По удостоверению адъютанта повитового коменданта Бетхера многие из участников восстания задержаны немецким командованием и расстреляны по приговору немецкого военно-полевого суда.

С подлинным верно:

Секретарь при Прокуроре Уманского Окружного Суда [подпись]

(Центральний державний історичний архів України, Київ. Ф. 317, оп. 7, спр. 5144, арк. 21, 21 зв, 22)

Библиографические ссылки

1. Березовський О. В. Лисянщина і Звенигородське повстання 1918 року // Записки осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах. Праці історично-філософської, політологічної, філологічної та культурологічної секцій. Черкаси, 2002. Т. 1. С. 91–93.
2. Буз Л. В. Звенигородско-Таращанское восстание на Киевщине против германских оккупантов и гетманщины (лето 1918 г.) // Некоторые вопросы истории Великой Октябрьской социалистической революции (К 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции). Киев, 1957. С. 75–105.
3. Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов. Киев, 1967. Т. 1. Кн. 1. 876 с.
4. Думін О. Історія легіону Українських Січових Стрільців, 1914–1918. Продовження // Дзвін. 1992. № 11–12. С. 117–126.
5. Заставенко Г. Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. Київ, 1959. 155 с.
6. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ, 1997. 188 с.
7. Захарченко П. П. Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення // Історія України. 1998. № 7, 8. Лютий.
8. Капуловский И. Организация восстания против гетмана // Летопись революции. 1923. № 4. С. 95–103.
9. Коваленко А. А. Путь повстанцев в Таращанский полк // Нас вдохновляла революция. Воспоминания ветеранов гражданской войны. Киев, 1978. С. 72–84.
10. Марков С. Звенигородско-Таращанское восстание против германских интервентов в 1918 году // Исторический журнал. 1942. № 1–2. С. 72–82.
11. Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917–1920 рр. Збірник документів та матеріалів. Черкаси, 1957. 304 с.
12. Україна між самовизначенням і окупацією: 1917–1922 роки / В. Дорнік та ін. Київ, 2015. 512 с.

13. Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. Київ, 2015. Т. 1. XVIII. 790 с.

14. Центральний державний історичний архів (Київ). Ф. 317, Оп. 7, Спр. 5144, арк.1–2.

15. Чижов И. Я. Большевики Звенигородщины // Правда века (Воспоминания участников гражданской войны). Москва, 1970. С. 229–255.

16. Щербатюк В. М. Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. 2002. № 2. С. 43–53 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/3013/1/2002.%20Воєнна%20історія.%20№2.%20Звен.%20збройне%20повстання.pdf (дата звернення: 19.06.19).

17. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. Київ, 2012. 528 с.

18. Юртик Г. Стихія (Зі споминів) // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Тернопіль, 2014. С. 363–378.

19. Luschnat-Ziegler M. Deutsche Soldaten und ukrainische Bauern – der rurale Faktor der deutsch-ukrainischen Beziehungen 1918 / M. Luschnat-Ziegler // Україна та Німеччина: міждержавні відносини. Чернігів, 2018. С.127–135.

20. Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der ersten antisowjetischen Aggression des deutschen Militarismus. Berlin, 1967. 304 s.

References

1. Berezovskiy O. V. (2002) Lisyanschina i Zvenigorodske povstannya 1918 roku [Lysyanschyna and Zvenigorod uprising of 1918]. *T. Shevchenko Scientific Society Papers in Cherkasy. Proceedings of historical-philosophical, politological, philological and cultural sections*, Vol. 1, pp. 91–93.

2. Buz L. V. (1957) Zvenigorodsko-Tarashanskoe vosstanie na Kievshine protiv germanskih okkupantov i getmanshiny (leto 1918 g.) [Zvenigorod-Tarashchansk uprising in the Kiev region against the German occupiers and the Hetmanat (summer 1918)]. *Some questions of the history of the Great October Socialist Revolution (To the 40th anniversary of the Great October Socialist Revolution),* pp. 75–105.

3. Grazhdanskaya vojna na Ukraine 1918–1920: Sbornik dokumentov i materialov (1967) [Civil war in Ukraine 1918–1920: Collection of documents and materials]. Vol. 1, chap. 1, Kiev, (in Russian).

4. Dumin O. (1992) Istoriya legionu Ukrayinskih Sichovih Strilciv, 1914–1918 [The Legion of the Ukrainian Sich Riflemen, 1914–1918]. *Prodovzhennya. Bell*, N. 11–12, pp. 117–126.

5. Zastavenko H. F. (1959) *Krakh nimetskoi interventsii na Ukraini v 1918 r.* [The break-up of the German intervention in Ukraine in 1918 y.]. Kyiv, (in Ukrainian).

6. Zaharchenko P. P. (1997) *Selyanska vijna v Ukrayini: rik 1918* [Peasant War in Ukraine: Year 1918]. Kyiv, (in Ukrainian).

7. Zaharchenko P. P. (1998) Zvenigorodsko-Tarashanske povstannya na Kyivshini u 1918 roci: poglyad iz sogodennya [Zvenigorod-Tarashansk uprising in Kyiv in 1918: a view from today]. *History of Ukraine*, N. 7, 8, Lyutij, (in Ukrainian).

8. Kapulovskij I. (1923) Organizaciya vosstaniya protiv getmana [Organization of the uprising against the hetman]. *Chronicle of the revolution*, N. 4, pp. 95–103.

9. Kovalenko A. A. (1978) Put povstancev v Tarashanskij polk [The path of the rebels in Tarashchansk Regiment]. *We were inspired by the revolution. Memories of Civil War Veterans*, pp. 72–84.

10. Markov S. (1942) Zvenigorodsko-Tarashanskoe vosstanie protiv germanskih interventov v 1918 godu [Zvenigorod-Tarashchansk uprising against the German invaders in 1918]. *Historical Journal*, N. 1–2, pp. 72–82.

11. Trudyashi Cherkashini v borotbi za vladu Rad. 1917–1920 rr. Zbirnik dokumentiv ta materialiv (1957) [Workers of Cherkasy region in the struggle for the power of the Soviets in1917. Collection of documents and materials]. Cherkasi, (in Ukrainian).

12. Ukrayina mizh samovyznachennyam i okupatsiyeyu: 1917–1922 roky (2015) [Ukraine between the self-determination and occupation: 1917–1922 years]. Kyiv, (in Ukrainian).

13. Ukrayins'ka Derzhava (kviten'–hruden' 1918 roku). Dokumenty i materialy (2015) [Ukrainian State (April – December of 1918 year). Documents and materials], Vol. 1, Kyiv, (in Ukrainian).

14. Central State Historical Archives (Kyiv) (CSHA). F. 317, inventory 7, file 5144, s. 1–2.

15. Chizhov I. Ya. (1970) Bolsheviki Zvenigorodshiny [Bolsheviks of Zvenigorod]. *The True of the Century (Memories of civil war participants)*, pp. 229–255.

16. Sherbatyuk V. M. (2002) Zvenigorodske zbrojne povstannya [Zvenigorod armed uprising]. *War History*, N. 2, pp. 43–53. Available at: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/3013/1/2002.%20Воєнна%20історія.%20№2.%20Звен.%20збройне%20повстання.pdf (accessed: 19.06.19).

17. Sherbatyuk V. M. (2012) *Selyanskij povstanskij ruh v Ukrayini 1917–1921 rokiv: ukrayinska istoriografiya* [Peasant rebel movement in Ukraine 1917–1921: Ukrainian historiography]. Kyiv, (in Ukrainian).

18. Yurtik G. (2014) Stihiya (Zi spominiv) [The Element (from memories)]. *Mlinoveckij R. Essays on the history of Ukrainian liberation competitions in 1917–1918 (About what History is silent)*, pp. 363–378.

19. Luschnat-Ziegler M. (2018) Deutsche Soldaten und ukrainische Bauern – der rurale Faktor der deutsch-ukrainischen Beziehungen 1918 // *Ukraine and Germany: international relation. Chernigov, 2018.* Pp.127–135.

20. Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der ersten antisowjetischen Aggression des deutschen Militarismus. Berlin, 1967. 304 s.

Надійшло до редколегії 01.07.2019

УДК 94:276.](477) “1919”
DOI 10.15421/311907

Н. В. Венгер
Днепровский национальный университет
имени Олеся Гончара

«НЕЛИЧНАЯ ИСТОРИЯ»: МЕННОНИТСКАЯ ОБЩИНА АЛЕКСАНДРОВСКА В ПЕРЕЛОМНЫЙ ГОД УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Венгер Н. В. «Неособиста історія»: менонітська община Олександрівська в переламний рік Української революція.

Використовуючи щоденник меноніта-підприємця А. Діка, авторка запропонувала реконструкцію подій, в яких опинилася німецькомовна громада м. Олександрівська Катеринославської губернії в 1919 р. Досліджено стан окремої людини та стратегію виживання етноконфесії в переламний рік Української революції. Новизна: в науковий облік введено нове джерело та надано його загальну характеристику.

Ключові слова: меноніти на Україні; нацменшини в умовах Української революції, Абрам Дік, м. Олександрівськ у 1919, ідентичність етноконфесії, міжетнічні відносини.

Венгер Н. В. «Неличная история»: меннонитская община Александровска в переломный год Украинской революции.

Используя дневник меннонита-предпринимателя А. Дика, автор предлагает реконструкцию событий, в которых оказалась немецкоязычная община г. Александровска Екатеринославской губернии в 1919 г. Исследуется состояние отдельного человека и стратегия выживания этноконфессии в переломный год Украинской революции. Новизна: в научный оборот введён новый источник и представлена его общая характеристика.

Ключевые слова: меннониты на Украине, нацменьшинства в условиях Украинской революции, Абрам Дик, г. Александровск в 1919 г., идентичность этноконфессии, межэтнические отношения.

Venger N. W. Persönliche Geschichte: die mennonitische Gemeinde der Stadt Aleksandrovsk im entscheidenden Jahr der Ukrainischen Revolution.

Anhand von Tagebüchern des mennonitischen Unternehmers A. Dyck rekonstruiert die Autorin die Lage, in der sich die deutschsprachige Gemeinde der Stadt Aleksandrovsk im Jahr 1919 befand. Die Untersuchung richtet sich sowohl auf den Zustand eines einzelnen Menschen als auch auf Überlebensstrategien einer ethnokonfessionellen Gemeinschaft in dem Schlüsseljahr der Ukrainischen Revolution.

Schlüsselwörter: Mennoniten in der Ukraine, nationale Minderheiten während der Ukrainischen Revolution, Abraham Dyck, Aleksandrovsk (Stadt), Identität, ethnokonfessionelle Gemeinschaften, zwischenethnische Beziehungen.

Venger N. V. “An impersonal story”: the Mennonite community of Alexandrovsk at the turning point year of the Ukrainian Revolution.

The purpose of the article is to reconstruct the history of Alexandrovsk city`s Mennonite community in 1919, to show the conditions and ways of personal and community`s strategies of survival. The diary of the Mennonite entrepreneur A. Dick was the main source for the consideration about the problem. Living in the outskirts of the Russian Empire, A. Dick and other residents of Alexandrovsk felt the revolution not as a changing of power, but rather as anarchy. 1919 was a point of no return in the history of the revolution. For the local Germans the years of Anti-German Legislation (1914–1917) were transformed into the collapse of the post-war years. The anti-German policy of the tsarist government influenced the attitude towards the communities that next governments and political forces demonstrated during the Ukrainian Revolution. The congregations had to act in given circumstances. Traditionally aggressive Mennonite ethos had to be changed according to the new survival strategies. The political culture of the communities, that had had a dialogical nature, was used to communicate with the political regimes of first half of 1919. The communities intended to interact with the Bolsheviks making illusion of congregation’s loyal attitude towards their power. Since anarchist N. Machno regarded the

© Н. В. Венгер, 2019

local Germans as a class and military enemy, the Mennonites kept tactics of self-elimination from the public sphere. The Mennonites followed the tradition of an active congregational life that was a source of emotional hypercompensation for them. Biological survival was the first priority aim. Individual emigration became a more reliable way of self-preservation than community forms of salvation that had been traditional for the Mennonite. The influence of the left radical ideology led to the breakdown of the congregation members` traditional identity. New form of sub-identity was forming. A. Dick`s diary proves that during the revolutionary years the Mennonite community of Alexandrovsk passed the way from leadership to outsider position. Scholarly significance: can be used for the researches on the problems of interethnic relations in the conditions of the Ukrainian revolution, history of the Mennonite communities in Ukraine. Novelty: a new source has been introduced and its general characteristic has been presented.

Key words: the Mennonites in Ukraine, national minorities in the conditions of the Ukrainian Revolution, Abram Dick, Alexandrovsk in 1919, ethnic confession`s identity, interethnic relations.

Постановка проблемы. Для историков, которые описывают прошлое человечества как последовательный и многофакторный процесс, не существует понятия «безвременья». Однако невозможно отрицать тот факт, что состояние «ощущения безвременья» свойственно субъектам истории (отдельным личностям, социальным и этническим группам, порой государствам), которым выпадает жить в эпохи, не предоставляющие им чувства целостности с переживаемым ими историческим временем, выталкивающие их на обочину истории и, следовательно, воспринимающиеся ими антагонистически, как период коллапса и апокалипсиса. Один из известных меннонитских предпринимателей Корнелиус ДеФер вспоминал: «Период войны был для нас временем относительного благополучия. Разруха пришла с большевиками» [19, с. 159]. В данном суждении очерчены лишь две даты, важные для понимания Украинской революции – конец Первой мировой войны и год установления советской власти в 1920 г. Что же происходило между двумя датами? Почему меннонит-предприниматель ничего не упоминает о сложном, переломном, событийно и эмоционально наполненном времени «in between»? *Цель данного исследования* состоит в том, чтобы реконструировать события, о которых умолчал ДеФер, и которые составляют содержание переломного 1919 г. применительно к истории немецкого населения украинских земель, ранее входящих в состав Российской империи. Мы также попытаемся ответить на вопрос, каковым было состояние человека, которому волей судьбы довелось быть одновременно и участником, и наблюдателем, и объектом данных событий, а также на примере жизненного опыта одного человека показать, как формировалась стратегия выживания этноконфессии в целом.

Источники и историография. За ответом на данный комплекс вопросов обратимся к современнику тех далёких событий. В качестве основного свидетельства выступает дневник меннонита-предпринимателя, общественного деятеля, представителя одного из влиятельных кланов г. Александровска Абрама Дика (Abram Dick) (1867–1919). Данный источник важен, прежде всего, как свидетельство представителя обособленной этно-конфессиональной группы, которая традиционно в кризисные периоды предшествующих десятилетий развития государства периодически оказывалась в положении гонимой и преследуемой. На определённых этапах истории Российской империи «немецкий вопрос» звучал не менее выразительно, чем одиозные для данного государства польская и еврейская проблемы. Вопрос также состоит в том, до какой степени рецидивной с точки зрения развития национализма является исследуемая нами ситуация.

Документ был обнаружен в архиве Mennonite Heritage Centre (ф. 3717) (г. Виннипег, Канада) [20]. Коллекция А. Дика состоит из дневников и других материалов, которые предоставляют подробную информацию о повседневной жизни, текущих событиях и деловых отношениях актора в первой половине 1919 г. Дневник является неполным, и явно писался в сложных жизненных обстоятельствах, на отдельных листах, порой – клочках бумаги.

Близкими по характеру основного текста нашего исследования являются мемуары П. Гезе (Peter Heese) (меннонита, предпринимателя, общественного деятеля г. Екатеринослава) [22] и историка Д. Ремпеля (D. Rempel) [24]. При этом следует учитывать, что Д. Ремпель являлся профессиональным историком, и его комментарии к мемуарам, в которых он описывал события годов своей юности – начала зрелости несут на себе отпечаток его специальных знаний. Данные эго-документы составляют основной источниковый комплекс нашего исследования, презентуют «личный» материал (чувства и переживания людей, многообразие человеческих судеб, мотивацию поступков и сложную проблему выбора личности в «моменты безвременья»),

а также позволяют сформировать образ самой эпохи глазами её современников.

Также для подготовки исследования были использованы материалы фондов Государственного архива Запорожской области [8–13] и Центрального архива высших органов власти и управления (г. Киев, Украина) [18]. Архивные источники позволяют верифицировать сведения, описанные Диком, а также показать фоновые события, которые не упоминаются автором записок, но позволяют понять его эмоциональное состояние, социальное и правовое положение населения города в 1919 г. и в предшествующий период.

Поскольку в фокусе нашего небольшого исследования находится история отельного человека («personal case»), историография (публикации А. Белаша, М. Гагена, Я. Грицака, В. Васильчука , Г. Касьянова, А. Миллера, О. Рафальского, В. Солдатенко) выполняет скорее сопроводительную функцию и позволяет автору вписать личную историю, представленную в дневниковых и мемуарных материалах, в контроверсивный контекст событий Украинской революции в целом [2–3; 6–7; 14; 16–17].

Общие сведения об авторе и его окружении. А. Дик (1869–1919) являлся членом меннонитской общины г. Александровска, которая, включая население присоединённого к городу с. Шенвизе, насчитывала 1494 членов [13]. Данная урбанизированная городская конгрегация была консолидированной группой, состоящей из представителей второй волны меннонитов-предпринимателей, которые буквально «ворвались» в экономическое пространство г. Александровска с 90-х гг. XIX ст. В целом накануне Первой мировой войны в уездном городе Александровске Екатеринославской губернии насчитывалось 67 тыс. жителей, работало 47 промышленных предприятий: из них 2 железнодорожные мастерские и 15 крупных заводов, имелось 6 больниц и 19 аптечных заведений. Культурное пространство города формировало три библиотеки, театр. Здесь издавались газеты на русском и немецком языках. Александровск был одним из центров сельскохозяйственного машиностроения и торговли товарным хлебом на Юге царской России. Данный имидж он получил, в том числе, и благодаря активности представителей меннонитской общины, лидеры которой являлись узнаваемыми в городе людьми, а их деятельность (общественная, административная, производственная, филантропическая) пользовалась признанием населения Александровска.

А Дик входил в состав предпринимательского клана Нибуров – крупнейших мукомолов Юга Российской империи. В собственности торгового дома «Г.Я. Нибур и К°» (основан в 1895 г.) находилось 11 мельниц (6 из них было расположено в г. Александровскt) общей стоимостью 272 100 руб. [12]. Чтобы осознать степень влияния данного предприятия, следует принять во внимание тот факт, что владельцами торгового дома являлись представители двух династических групп, Нибуров и Диков, а также женская часть наследников династии Нибур, породнившаяся с семьями Лепп-ов-Вальманов и Копов – крепнейшими предпринимательскими семьями региона [11]. Со стороны Диков в состав товарищества входили: Абрам Яковлевич Дик, Екатерина Абрамовна Дик, Яков Яковлевич Дик, Екатерина Яковлевна Гюберт, Юстина Яковлевна Вибе (урождённые Дик), Мария Яковлевна Янц, Герман Яковлевич Дик, Вильгельм Яковлевич Дик [Там же]. Наследники Нибуров и Диков передали в распоряжение торгового дома всё своё движимое и недвижимое имущество (землю, особняки, предприятия) общей стоимостью 1 845 000 руб. [Там же]. В 1907 г. стоимость имущества данного мукомольного объединения составляла 1 994 000 руб. [23]. Из дневников следует, что объектом особой заботы предпринимателя являлась мельница № 7 компании «Нибур и К°».

Будучи предпринимателем, А. Дик принимал участие в работе местного самоуправления и благотворительных организаций. Общественная деятельность за пределами конгрегаций являлась одним из условий выживания клана в условиях инонационального окружения и периодических всплесков антинемецких настроений. А. Дик входил в состав членов Александровской Городской Думы в 1907–1919 гг. [10]. До 1912 г. деятельность меннонитов-гласных не отличалась особой активностью. Как свидетельствуют протоколы заседаний, будучи весьма занятым человеком, гласный А. Дик пропускал заседания, за что неоднократно получал предупреждения. Однако в дальнейшем ситуация изменилась, и в 1912–1915 гг. меннониты-депутаты являлись наиболее инициативной частью данного органа. Он также являлся членом «Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Александровского среднего механико-технического училища» (кузница кадров для значительной части меннонитских механических заводов) и «Общества содействия физическому воспитанию детей» [9].

Дневник А. Дика об изменении политической ситуации в начале 1919 г.

События 1917–1920 гг. на территории г. Александровска разворачивались в общем

контексте истории украинских земель бывшей Российской империи [14]. Д. С. Мережковский именовал революцию «расплавленной государственностью», подчеркивая непрочность власти в переходные исторические периоды. Для политической ситуации, в которой оказался город и регион в целом, в 1919 г. было свойственно: 1) присутствие различных по характеру политических сил (украинского национального движения, большевизма, анархизма, безыдейного бандитизма, Белого движения); 2) особой популярностью в Александровске пользовались представители партий анархистов и эсеров. В городе сложилась ситуация наложения двух властей (большевиков и анархистов); 3) в политике и обществе господствовали беззаконие, террор, насилие, доминировало право сильного. Все признаки гражданской войны были налицо. Ситуация ухудшалась с каждым годом и привела к тому, что в конце периода «все воевали против всех».

Характеризуя ситуацию в отдалённых городках Екатеринославской губернии, журналист З. Ю. Арбатов писал: «О провинции никто не заботился… Маленькие Александровски, Павлограды и Бахмуты жили своей жизнью, ...забытые центром, лишенные власти, уезды быстро катились к самой страшной анархии». И далее: «Никто ничего не понимал» [1, с. 84].

1919 г. стал переломным в ходе Украинской революции. В условиях отсутствия устойчивой государственности, обеднения населения и непрерывного вооруженного конфликта левые партии, используя популизм и социальный негативизм, приобретали всё большую популярность. В дневниках А. Дика нашёл отражение именно этот переломный для государства и населения период, когда в городе, который в начале января контролировали приверженцы С. Петлюры, произошёл переход власти в руки большевиков и их временного союзника Н. Махно. Речь шла не просто о смене власти в условиях неустойчивой «расплавленной государственности». Пожалуй, 1919 г. в целом следует рассматривать как знаковый етап Украинской революции, точку идеологического и политического невозврата, когда запас прочности общества (по всем параметрам – ресурсно-экономическим, социальным, политическим; в области общественного оптимизма) и, следовательно, его устойчивости безжалостно истреблялся, иссякал в следствие уникальной политической ситуации полиархии, выходя из которой общество сделало не самый лучший выбор. Наступала глобальная социальная катастрофа, которая категорически и надолго изменила параметры будущей государственности и социальных отношений на территории Украины и большинства других территорий бывшей империи.

Дневник А. Дика начинается описанием событий конца власти Директории в Александровске. Принимая участие в работе Городской Думы, местные немецкие общины всё ещё могли контролировать ситуацию в городе. Жизнь находилась в состоянии некоторой турбулентности, однако «сытое» лето предыдущего года и выход из войны 1918 г. вроде бы вселяли надежду на улучшение. Казалось, оно близко: спадёт градус политической борьбы, и наступит долгожданная стабильность. Местные немцы связывали свои ожидания с установлением крепкой украинской государственности, стабилизацией, которую С. Петлюра и его армия не сумели обеспечить.

Директория столкнулась с объективными трудностями в укреплении и нормализации экономической ситуации. Хотя в производственных центрах Украины разразился промышленный кризис, часть предприятий Александровска работала. Из дневников Дика следует, что в начале 1919 г. большинство меннонитов-предпринимателей всё ещё оставалось в городе, осуществляя руководство своими производствами, надеясь переждать безвременье, найти логику в событиях, пытаясь бороться с ресурсными проблемами, обеспечить баланс производственных противоречий с рабочими и наладить диалог с новыми властями. Более того, многим предприятиям города удавалось поддерживать эффективную деятельность. Например, мельницы Дика в январе 1919 г. работали в активном режиме, перерабатывая по 3000 пуд. зерна в день, как это было в довоенные годы. Как поясняет автор, крестьяне торопились переработать зерно, то ли опасаясь реквизиций, то ли для оплаты налога [20, p. 8]. В своих воспоминаниях Дик документирует свои контакты с семьями Леппов, Приссов, Копов и других членов конгрегации: они навещают друг друга, обмениваются новостями, устраивают совместные чаепития, сопровождаемые бесконечными дискуссиями. Как известно, общение с близкими людьми и «проговаривание» ситуации (так называемое, «эмоциональное кружение») снимают стресс, отгоняют страх, обладают своего рода терапевтическим воздействием. Хотя чувство общности и сохранения общины являлись фактором психологической самозащиты для Дика и других членов конгрегации, его ресурс оказался, как показали последующие события, не безграничным.

В записи от 17 января 1919 г., накануне отступления Директории, Дик сообщает о настроениях местных жителей: «Слышен грохот канонад. Люди собираются на улицах и обсуждают, что всё это значит. Одни говорят, что идут военные учения, другие – бандиты приближаются к городу. По этому поводу звонил брат сестры с Хортицы Питер Тиссен. Я не могу предоставить ему никаких объяснений…» [Ibid, p. 2]. Однако ситуация прояснилась на следующий день. Речь шла о появлении очередной банды «Зверь», которая, пользуясь бесконтрольностью над территориями, грабила соседние селения. На следующий день петлюровская армия сумела навести порядок, однако все осознавали, что в момент, когда к городу неотвратимо приближались бои, ресурс данной политической силы иссякал.

20 января 1919 г. Дик записал: «Опять неспокойно в нашем городе, и солдаты маршируют в разных направлениях… Одни говорят, что банда махновцев приближается к городу… Другие – что махновцы уже подошли и им готовится отпор. Третьи – Добровольческая армия движется вдоль Екатерининской железной дороги… Никто не знает истинных причин… Телефоны отключены…» [20, p. 4]. Пожалуй, следует согласиться с профессором Г. Игренёвым, который, находясь в Екатеринославе (городе, расположенном на 80 км от Александровска) в подобной ситуации, комментировал: «Мы жили отрезанными от всего мира, и не было возможности проверять слухи. Денег не было. Мы ждали, сами не зная чего» [15, с. 194].

Страхи множились, переростая в невероятные слухи. Например, прохожий на улице сообщил, что вскоре немцев будут выселять из поселений. На улицах также говорили «под большим секретом», что Добровольческая армия приближается, и новое правительство будет создано [20, p. 4]. Что могли чувствовать люди, которые знали, что возле города идут бои, а в город прибывали вагоны с ранеными и беженцами? Немцы и меннониты Александровска особенно боялись прихода Н. Махно. Их многочисленные родственники, которые проживали в колониях и на хуторах Александровского уезда, приносили самые страшные известия о грабежах и убийствах [4].

Жители города осознавали, что нет силы, способной и, более того, желающей их защищать. Однако в то же время они были ограничены в возможности защитить себя собственными усилиями. За долгие годы войны и революции в городе накопилось много оружия. Для того, чтобы предотвратить его бесконтрольное использование, а возможно, и для решения собственных проблем, гайдамаки на улице обыскивали и разоружали людей. Поскольку солдаты не предоставляли документов, «это воспринималось людьми очень плохо» [20, p. 3], как грабёж и проявление произвола. Петлюровцы также частично разоружили меннонитскую самооборону: отобрали 53 ружья, 4 револьвера, 10 гранат и каски. Они преследовали Корнелиуса Хиберта – руководителя самообороны. Узнав об этом, Дик предупредил его, и Хиберту удалось скрыться [20, p. 2]. Похоже, что предшествующие десятилетия антинемецкой пропаганды [3, с. 406–442] сыграли свою роль. Антинемецкие кампании царского правительства не закончились с распадом Российской империи. Недоверие к представителям колоний и общин нашло свое отражение как в политике большевиков и украинских националистов, так и Советского государства. Подобно евреям, немцы-инородцы, которые к тому же годом ранее поддерживали Гетманат П. Скоропадского и австро-немецкое присутствие, рассматривались петлюровцами как социально опасная группа. Петлюровцы строили украинскую государственность, четко следуя ранненационалистическому сценарию: закрывали русскоязычные и немецкоязычные газеты, лишали работы сотрудников, которые не владели украинским языком. Их политика не вязалась с многообещающими лозунгами всеобщего национального равенства, провозглашавшимися одним из идеологов УНР М. Грушевским [2, с. 79–80]. Например, в Екатеринославе с формулировкой «за сотрудничество с австро-немецкими властями» был арестован бывший депутат Государственной Думы от Екатернославской губернии немец Герман Бергман. По иронии судьбы, он был освобождён отрядами Н. Махно, которые всего лишь на один день захватили губернский город в январе 1919 г. и успели освободить из тюрем всех заключенных, в том числе преступников и рецидивистов. Последнее, безусловно, существенно усугубило ситуацию в Екатеринославе [22, p. 23].

И все же в условиях противоборства множества политических сил С. Петлюра и его последователи определённо не являлись «наибольшим злом» для немецко-меннонитской диаспоры г. Александровска. Представитель Екатеринославской конгрегации, член Городской Думы П. Гезе с интересом наблюдал за проявлениями украинского националистического движения в губернском городе, универсалами и деятельностью УНР, С. Петлюры, культурными процессами на этапе попытки создания украинского государ-

ства [22, p. 10, 13]. Характерно, что процесс создания украинской государственности не пугал Гезе. Дик, который по своей социальной принадлежности и ментальным характеристикам должен был демонстрировать близость к П. Гезе, имел иной опыт общения с гайдамаками. В дневнике он создаёт негативный образ петлюровцев – неорганизованных и вечно пьяных солдат, демонстрировавших насилие и беззаконие [20, p. 5]. Они показаны едва ли не как бандиты, которые «пользуются моментом» и не гнушаются грабежами [Ibid, p. 2]. С досадой Дик пишет: «На петлюровцев мы возлагали наши надежды и были в них уверены. Они обещали защищать нас. Как печально и какая это защита, если они позволили сами себя разоружить руками бандитов. Половина из них добровольно присоединилась к бандитам…» [Ibid, p. 6]. В разнице оценок двух меннонитов проявилась специфика ситуации провинциального города. С приходом новой политической силы власть каждый раз устанавливалась в губернском центре. Именно там располагался штаб, командование, устанавливалось патрулирование. Каждая новая политическая сила стремилась создать видимость устойчивости, правопорядка, доказать, что её власть установлена «всерьез и надолго». В то же самое время отдалённые территории становились жертвой бесконтрольности и в самой жестокой форме испытывали на себе несовершенство кратковременных политических режимов, устанавливаемых в условиях тотальной гражданской войны и социального противоборства.

Накануне смены власти в Александровске активизировались большевистские советы. 19 января в Думе собралась на заседание «Комиссия по безопасности», которая должна была решать проблемы самообороны [20, p. 3]. 25 января, когда петлюровцы фактически сдали город, Дик писал: «Совет рабочих заседает долго..., обсуждают второстепенные вопросы вместо того, чтобы заботиться о собственности и жизнях людей» [Ibid, p. 7]. Молодые меннониты также участвовали в местной самообороне. После ограбления мельницы № 7 компании «Нибур и К°» Дик принял решение организовать рабочий отряд по защите предприятия и выплачивать охранникам по 100 руб. в день. Интересный факт: грабители, которые вскрыли кассу, не тронули конверт с деньгами, предназначенный для выплаты заработной платы рабочим [Ibid].

Необходимо было также побеспокоиться и о меннонитской «Самообороне». Дик комментировал, что для этого «необходимо собрать 40 000 руб… И у нас нет выбора, потому что эти деньги обеспечат нашу защиту…» [20, p. 14]. Это было особенно важно для колоний (Хортицы, Айнлаге, Бурвальде и других), откуда приходили неутешительные сведения о регулярных бандитских набегах. Туда же постоянно наведывались и махновские отряды. В с. Хортица махновцы потребовали 2 500 руб. контрибуции. Они же вскрыли волостную кассу и вынесли 40 000 руб. [Ibid, p. 12]. Жена предпринимателя Андреаса Вальмана хотела предотвратить грабёж. Она была ранена, когда пыталась отобрать нож у бандита [Ibid]. Как показали дальнейшие события, эффективность «Самообороны» носила временный характер. В районе Екатеринослав – Александровск Махно было сожжено, разорено и уничтожено 22 селения. Несколько колоний было подвергнуто полному истреблению [4]. С появлением махновской армии большинство предпринимателей вынуждено было оставить свои предприятия на попечение заводских комитетов, с которыми Махно, как правило, стремился наладить доверительные отношения.

А. Дик о стратегии выживания общины на этапе установления махновско-большевистской власти в г. Александровск (конец января – июнь 1919 г.). Исходя из собственного опыта, горожане опасались, прежде всего, бандитов. Как показали события предшествующих месяцев, регулярная организованная армия сулила меньшие беды мирному населению. По этой причине известие о приближении красных– регулярной армии, как утверждает Дик, многими «было встречено аплодисментами» [20, p. 8]. Однако, вопреки надеждам, 27 января 1919 г. в Александровск зашли махновцы. Несмотря на то, что, как было сказано выше, накануне смены войск местные советы в стремлении защитить население от «недружественных пришельцев», объявили себя единственной легитимной властью, как позднее сообщал большевик Фалькевич, совет «был разогнан повстанцами, занимавшимися грабежами и убийствами» [2, p. 124]. Существовавшая в городе самооборона из 3 000 человек оказалась беспомощной перед крестьянской армией, которая в начале января 1919 г. насчитывала свыше 28 тыс. штыков.

Махновцев привлекали дома состоятельных людей, где можно было потребовать еду и получить комфортное пристанище. Дик писал, что, опасаясь нежданых гостей, хозяйки прятали своих дочерей и стремились покинуть дома, оставив квартирантов в одиночестве. Махновцы пытались «успокоить» жен-

щин: «Мы добры к тем, кто готовит для нас еду. Когда мы воевали с колонистами, убивали только мужчин, но никогда не трогали женщин и детей. Мы защищаем тех, кто сотрудничает с нами» [Ibid, p. 8]. Грабежи и насилие продолжались весь день и всю ночь. Махновцы разграбили дома П. Янцена, А. и Ю. Сименсов, А. Классена, Й. Классена, А. Вальмана и других [Ibid, p. 9–10]. Эпп и Каспер были арестованы. Ф. Вольмеру угрожали расстрелом [Ibid].

Дик надеялся на скорую смену власти: «Один раз в день я хожу в Управу, чтобы прояснить ситуацию» [20, p. 9]. Его ожидания основывались на том, что Гуровицкий (председатель Городской Думы) и депутат Михайловский связались со штабом Добровольческой армии и просили о помощи [Ibid].

В Александровске сложилась непростая ситуация наложения и противоборства двух властей – временных союзников: большевиков и армии Н. Махно. Несмотря на провозглашённый ними дружественный статус, данные силы имели различные политические цели, которые каждая из них стремилась реализовать по-своему, создавая свой собственный, репрессивный по характеру аппарат управления. Жители города оказались заложниками двух карательных систем. Ответственность за насилие и бесправие и большевики, и махновцы перекладывали друг на друга. Махно создал в Александровске свои органы власти – ревком, совет, исполком (состоявший из 12 отделов). Проблема большевиков состояла в том, что в г. Александровске и ранее доминировали анархисты, которые проявили энтузиазм в поддержке Махно. Пользуясь союзными отношениями с большевиками, атаман укрепил армию, намеревался стать настоящим хозяином в городе. В мае 1919 г. он объявил всеобщую мобилизацию мужского населения на захваченном им участке [2, с. 130].

Поскольку военные контингенты Махно являлись частью Заднепровской дивизии Красной армии, атаман пользовался правом союзника, и на территориях, которые курировали махновцы, распоряжения большевиков не исполнялись, и их административные органы (ЧК, ревкомы, продотряды) были лишены возможности действовать. Однако и порядка, конечно же, не было. Каждая из политических сил бесчинствовала, называя своего союзника виновником грабежей, бандитских нападений и политических репрессий. По сообщению Фалькевича, и с приходом штаба большевика Дыбенко «анархисты и левые эсеры обнаглели, а чины штаба повели себя возмутительно – занялись реквизицией помещений и вещей без ведома жилищного отдела, часто без необходимости...» [Там же, с. 132].

В марте 1919 г. в городе были расквартированы части махновских командиров – Правды, Щербины, Чернова. О приоритетах установленного ими режима свидетельствует лозунг: «Бей жидов и комиссаров» [Там же, с. 135]. В середине апреля 1919 г. начальник большевистского Особого Отдела г. Александровска Гинтер докладывал руководству: «…Вверенный мне участок, то есть Александровский уезд пропитан анархическим и эссеровским духом. Все местные учреждения переполнены анархистами, левыми эссерами, форменными саботажниками …, т. е. известными отрядами разных бандитов и хулиганов “Батьки Махно”… Именуют они себя то анархистами, то левыми эссерами и партизанами. На месте, т. е. в г. Александровске существует фракция анархистов с активными членами 300 человек с лишним…» [2, с. 166].

В мае 1919 г. ситуация дошла до открытого противостояния большевиков и махновцев. Когда появилась информация о том, что атаман планирует начать полномасштабное наступление на город, большевики готовились к боевым действиям и взрыву мостов [Там же, с. 215]. Оказавшись в центре борьбы нескольких политических сил и армий, город был похож на военный лагерь. В страхе Дик писал: «Пусть Бог сохранит нас, если мы станем полем битвы» [20, p. 25].

Весной 1919 г. большевики комментировали ситуацию в Екатеринославской губернии следующим образом: «Общее положение Екатеринославской губернии печально. Острый продовольственный кризис. Безработица. Заводы стоят. Рабочие, ожидавшие, что Советская власть пустит заводы, сильно недовольны; антисемитская агитация» [18]. При этом предприятия, которые стремились сохранить регулярный режим работы, испытывали трудности. Например, взамен религиозных, большевики инициировали некоторое количество новых революционных праздников, в дни которых был установлен запрет на работу. Зрелища и шествия, которые собирали на улицах толпы людей, были чужды и непонятны Дику. Большинство присутствующих на них не имело представлений об историческом бэкграунде событий. Как мог реагировать предприниматель, когда его мельницам запретили работать 18 марта (в День Парижской Коммуны)? При этом повозки, доставленные из близлежащих селений и наполненные зерном, стояли у самых ворот предприятия. Ни хозяин мельницы, ни сами крестьяне не были осведомлены о новых запретах властей. Наблюдая

за солдатами, которые выстроились на площади для празднования Дня Коммуны на главной улице, Дик прокомментировал: «Вообще-то их били колонисты» [20, с. 32]. Однажды, после посещения большевистского митинга, Дик записал в дневнике: «Ушёл домой с чувством отвращения» [Ibid, p. 11].

Дик также фиксирует процессы роста популярности большевиков среди местного пролетариата. Он заметил, что на страницах местных газет постоянно встречались имена Л. Троцкого и В. Ленина. Дик осознавал, что большевики, которые были искусными популистами, существенно расширили социальную базу своего режима, а власть лидеров укреплялась. Несколько упрощённо, но всё же точно он записал в своём дневнике: «Ленин живёт в Кремле, и его охраняют, как ранее охраняли царя Николая» [Ibid, p. 32].

Дик был убеждён, что в Александровске «немцы страдают больше всех» от махновцев. Описывая несколько случаев грабежей и насилия по отношению к меннонитам и колонистам на территории поселений, он упомянул и о «героических» ситациях.

Дик рассказал о немецких юношах, арестованных махновцами, которые затем сумели сами себя освободить. Автор сообщил, что подобный случай произошёл ранее и во времена петлюровского беспредела [20, p. 19].

Однако жизнь в городе постепенно нормализовалась: «Предприятия начали работать. На улицах появились люди, и они одеты лучше» [Ibid, p.10]. Мельницы работали сутками. Крестьяне сообщали, что большевики требовали от них зерно, муку, одежду. По этой причине в один день крестьяне доставили на предприятие 760, затем – 1 600 пудов зерна [20, p. 2, 11]. Регулярные сообщения о работе мельниц сохраняются до конца марта 1919 г.

Вместе с тем рабочие мельниц требовали повышения заработной платы на 30 %, а затем – 60 % [Ibid]. На бывших предприятиях Нибура – Дика был избран совет, в состав которого вошли и меннониты П. Варкентин, Д. Нойфельд, которые разделяли политические взгляды большевиков [20, p. 25]. Их личная история является примером трансформации идентичности меннонитов [22, p. 28]. Проблема и масштаб появления новой радикально-революционной левой суб-идентичности должна стать темой отдельного исследования. Как показал наш опыт анализа отдельных биографий [8], изменение лояльности и обретение новой идентичности членов конгрегаций всегда было обусловлено долгим разрывом с общиной, духовным отдалением от неё, а также пребыванием в ситуации необходимости нового морального выбора (например, служба в армии). В условиях сегментации общин (индивидуальной ответственности каждого за своё выживание, множественности идеологических альтернатив) новое поколение утрачивало связь с традицией и с большей лёгкостью выбирало новую модель жизни.

Хотя на мельнице Дика заработная плата для рабочих была повышена в 2,5 раза, находить взаимопонимание с работниками становилось всё сложнее. Дик сетовал: «Всё теперь решают рабочие, и мы, владельцы, ничего не можем сказать». Рабочий комитет предложил абсурдную систему оплаты. Теперь владелец получал такую же заработную плату, как и охранник (1 000 руб.), в то время как водитель – 565 руб. [20, p. 31]. Регион находился в состоянии топливного кризиса, и уже в конце марта четыре мельницы компании «Нибур и К°» простаивали. Владельцы были вынуждены начать увольнение рабочих [Ibid, p. 33].

Большевики, захватившие Александровск, заявили о своих намерениях предоставить городу защиту. Как известно, задача сохранения и удержания власти более сложна, чем её завоевание. О политическом состоянии своих войск с тревогой писали сами большевики (секретная сводка от 30 апреля 1919 г.): «6-й полк. В полку сильно развит антисемитизм. Красноармейцы настроены антикоммунистически. Развиты пьянство и картежная игра. Красноармейцы производят самочинные обыски и реквизиции. Отсутствует дисциплина. Виновником во всем этом является командный состав. Отношение командного состава к народному имуществу совершенно недопустимое: никакой описи имущества в полку нет. На полковом митинге раздавались призывы к оружию против коммунистов и евреев…» [2, с. 191].

При этом главная задача руководства большевиков состояла в финансовом обеспечении армии и новой власти. Когда Литовкин – член так называемой «Финансовой комиссии» заявил о своей цели собрать 650 000 руб. с предприятий Александровска, Дик саркастически ответил: «Петлюровцы и махновцы нас уже грабили...». В ответ Литовкин предупредил: «Если вы не хотите, чтобы вас грабили ещё, поддерживайте нашу власть!» [20, p. 10]. Большевики противопоставляли себя махновцам, позиционируя свою власть как стабильную и легитимную. Будучи одним из лидеров местного самоуправления, Дик участвовал в работе налоговой комиссии, первое заседание которой состоялось уже 1 февраля [20, p. 11]. Мельницам Нибура предстояло выплатить

500 000 руб. Это была самая высокая сумма налога. Владелец предприятия Я. Нибур к этому времени находился за пределами Александровска. Большевики были убеждены, что промышленник находился в Крыму, финансируя антибольшевистские силы. Фалькевич предупредил Дика: «Мы не имеем ничего против Вас лично, но имеем против Нибура. Это его фирма, и нам не следует забывать, что немецкие колонисты борются против Советского правительства…» [Ibid, p. 28].

Первые мероприятия большевиков, направленные против собственности – одного из центральных понятий мировоззрения меннонитов, а также их политическая пропаганда нарушали стабильность в ранее устоявшихся взаимоотношениях в обществе, способствовали появлению новых паттернов поведения, которые, в конечном счёте, негативно влияли на социальный климат в общинах и колониях. Как свидетельствовал Д. Ремпель, с приходом большевиков предпринимателям была назначена столь высокая сумма обложения, что промышленники оказались не в состоянии обеспечить выплату. Они вынуждены были занимать деньги у фермеров, обещая вернуть долг как только ситуация нормализуется. Ремпель также сообщал, что впоследствии, когда произошли изменения политической ситуации, промышленники отказались от своих обязательств. Они объясняли свой поступок тем, что занимали деньги под принуждением. Это явилось причиной неприязни между предпринимателями и представителями других социальных групп [24, p. 188].

Дик, представлявший интересы предприятия Нибуров, находил в себе мужество протестовать против назначенной суммы налога. Известно, что, принимая участие в работе комиссии по обложению, куда он был включен как бывший член Городской Думы, Дик однажды демонстративно покинул зал заседания: «Мы сообщили, что считаем цифры несправедливыми и оставили помещение в знак протеста» [20, p. 12]. Постоянные переговоры велись с большевиками – членами комиссии (Белашем, Литовкиным, Бирнбаумом). Об их деловых качествах Дик отозвался коротко: «Все мало смыслят в финансах» [Ibid, p. 16]. Бирнбаум, например, был уверен, что в руках горожан не менее 25 млн. руб, которые они не желают отдавать новой власти [Ibid]. Проблему составляла сама процедура и практическая возможность выплат: банки не работали, не было единой стойкой валюты. Пошли слухи о том, что неплательщики будут отправлены работать на шахты в с. Гришино (слух, скорее всего, был сложен самими членами конгрегации, поскольку они хорошо знали, что в данной колонии располагался рудник). Меннониты также посылали депутатов и проводили индивидуальные встречи с членами комиссии [Ibid, p. 20]. В дальнейшем Дика подозревали в попытке дать взятку члену комитета, который являлся постояльцем в его доме [Ibid, p. 27].

Абрам Дик был мужественным человеком. Ему и ранее случалось попадать в переделки. Д. Ремпель воспоминал, как однажды Дик стал заложником атамана Нужного [24, p. 240]. В прошлом состоятельный крестьянин, чей бизнес окончательно расстроился во время Гражданской войны, Нужный организовал отряд, который занимался похищением состоятельных людей, требуя выкуп у родственников захваченного. За жизнь А. Дика атаман потребовал 200 000 руб. Пока близкие собирали данную сумму, заложник сам предпринимал весьма активные действия. Ведя переговоры со своими похитителями, он сумел дважды понизить ставку затребованного выкупа. Поразительно, но после выплаты Дику была сохранена жизнь, и ему позволили вернуться в г. Александровск.

Характерно, что предприниматели не отказывались платить налоги. Они привыкли покупать лояльность властей. Однако, если ранее в обмен на вложенные средства предприниматели, как правило, получали возможность свободной деятельности, то в нынешних обстоятельствах их ожидания не оправдывались. Сбывались лишь самые мрачные прогнозы. Пока шли переговоры о выплатах, Дика арестовали. После допроса его отвели в камеру, где уже содержалось 35 человек – «отказников». Об освобождении мельника хлопотали родственники и рабочие [20, p. 23]. Чудом оказавшись на свободе, он при первой же возможности бежал из Александровска. В одной из записей, сделанных в марте 1919 г., предприниматель писал: «Приехали с Хортицы братья и сестры. Привезли новости. Но нет известий о том, далеко или близко наши спасители» [Ibid, p. 30]. Описывая ситуацию в городе, он замечал: «Люди ходят с печальными лицами… Кто не платит сбор, попадает в тюрьму» [20, p. 26].

Мир рушился. Но на его руинах не возникало ничего определённого. То, что предлагали большевики взамен прошлого, казалось нерациональным, а потому кратковременным. Что могло стать основой для сохранения идентичности и силы духа верующего человека в данный момент безвременья? Эту роль, безусловно, выполняли конгрегация и религия. В дневниках Дик тщательно документи-

рует дни посещения собраний, имена проповедников (А. Классена, П. Никеля, Фаста) и темы их выступлений. В самые страшные моменты «церковь переполнена более, чем это возможно» [20, p. 1]. Люди приходили в молитвенный дом для сохранения своей духовной стойкости, а вера оставалась едва ли не единственным моральным референтом между добром и злом. Церковная традиция и благотворительность сохраняли свою роль. Например, Дик пишет о сборе денег для больницы «Бетания» [Ibid, p. 3]. Выборы церковного пастора, однако, были перенесены до более стабильных времён [Ibid, p. 12]. Показательными также являлись темы проповедей: «Мир страшен, но будь терпелив. Я сохраню мир»; «Твоё царство прийдёт»; «Господь! Почему мы не слышим тебя?». Проповедник Фаст в своём выступлении перед общиной вспоминал о прошлых временах. Он убеждал, что годы благополучия были не так уж хороши, и Господь испытывает веру, посылая общинам социальные испытания. Известно также о том, что автор дневника посещал служения в лютеранской церкви [20, p. 27].

Несмотря на ограниченный доступ к информации, Дик намеревался быть в курсе политических событий, происходящих в мире. 8 января 1919 г. Дик пишет: «Прибыли газеты из Харькова, Москвы и Екатеринослава. В странах Европы все нормально. Через короткое время будет возможность уехать через порты Чёрного моря…» [Ibid, p. 16]. В данных строках прозвучали первые мысли об эмиграции, которая всегда была для меннонитов одной из возможных стратегий выживания общин. Вместе с тем в начале января данные рассуждения всё ещё не были столь определёнными, поскольку настоящий трагический перелом наступил позднее – весной 1919 г. Как говорилось ранее, меннонитская община была культурно, духовно и экономически консолидированной группой. В условиях революционных событий взаимная поддержка, безусловно, сохранилась, однако чем более глубоким становился кризис, тем сильнее он воздействовал на идентичность, свойственную ей систему лояльностей, а также этос членов конгрегации. В условиях революции каждый из меннонитов оказался ответственным, прежде всего, за жизнь своих близких и вынужден был решать проблему выживания самостоятельно. Эти вопросы приобрели первоочередную важность в середине 1919 г. Тогда же индивидуально-эмиграционные настроения, ранее несвойственные для меннонитов, возобладали.

Дальнейшая судьба Дика оказалась трагической. Ему удалось вывезти семью из Александровска. По дороге в Бердянск автор дневника заболел сыпным тифом и умер летом 1919 г. Его вторая жена (Екатерина) и дочери сумели эмигрировать в Канаду лишь спустя семь лет, в 1926 г. [21].

Выводы. Проживая на периферии Российской империи, А. Дик и другие жители Александровска ощутили перемены в государстве не как смену власти, а как анархию. Украина постепенно попадала в лоно левых настроений, и 1919 г. оказался для меннонитского населения точкой «политического невозврата». Каждая из сил, господствовавших в регионе, устанавливала кратковременный, а потому несовершенный режим власти. Население города (включая представителей меннонитских конгрегаций) в полной мере ощутило на себе все проявления этого «несовершенства»: поборы, запугивания, репрессии, насильственную ломку идеологии и мировоззрения. Усталость от войны и предшествующих лет антинемецкого законодательства трансформировалась для немцев Александровска в хаос, страх и коллапс послевоенных лет. Антинемецкая политика царского правительства оказала влияние на отношение к немецкоязычным общинам со стороны новых властей – от Директории до большевиков. Отвечая на вызовы времени, конгрегации искали способы сохранения жизни и идентичности.

Как показывают материалы А. Дика, немецкие общины утратили право инициативы, вынуждены были действовать в предзаданных внешними силами обстоятельствах переплетения социальных и национальных антагонизмов. Они ощущали себя не столько субъектами, сколько объектами происходивших перемен. В связи с этим традиционный этос конгрегаций утратил свою активность, формируя новую стратегию выживания. Последняя требовала решительных, желательно скоординированных антикризисных действий, носила защитный характер. Её главной целью являлась минимизация рисков и стремление достичь стабилизации положения, что в условиях многочисленных смен власти оказалось фактически невыполнимым.

Традиционно политическая культура меннонитов имела «диалогический» характер. Дик свидетельствует, что такая стратегия поведения использовалась общинами и в условиях политического режима первой половины 1919 г. Перспективы диалога с политическими силами автор дневника оценивал с позиции их отношения к частной собственности и возможности сохранения религиозной идентичности. На начальном этапе это была попытка взаимодействия, участия в административной

деятельности. Данная тактика позволяла создать видимость лояльности отношения местных немцев к новой власти, а также уменьшить градус враждебности к ним со стороны большевиков.

Поскольку Махно рассматривал местное немецкоязычное население и как классового, и как военного противника, меннониты, которые не могли соперничать с его армией, использовали тактику исчезновения, полного самоустранения из общественной сферы. В политическом выборе меннонитской общины, как свидетельствовал Дик, большевики и махновцы являлись полными и абсолютными антиподами их собственного мировоззрения и моральных ценностей.

Осознавая невозможность изменения внешних обстоятельств, члены конгрегации стремились достичь внутренней стабильности на уровне отдельной личности. Для них было важно сохранение конгрегационной жизни даже в условиях атеистической власти. Дик документирует, что конгрегации пользовались отсутствием последовательной антирелигиозной политики и конфессиональных преследований. Церковь сохраняла свою активность, и проповеди религиозных старшин предлагали общинникам эмоциональную гиперкомпенсацию – возможность снять психологическое напряжение, достичь смирения и примирения с реальностью, осознать Божественный промысел, сохранить силу духа и, наконец, обрести надежду.

Хотя фактор религиозной общины и групповой идентичности сохранял свою значимость, социальная ситуация постоянно менялась к худшему. В обстоятельствах 1919 г. на первое место выходила стратегия биологического выживания личности, индивидуальной ответственности за сохранение жизни человека и его близких. Сила воли и сила характера приобрели инструментальную функцию, обеспечивающую выживание. Как демонстрирует личная история Дика, благодаря данным качествам, ему удавалось и вести небезопасный диалог с большевиками, и освободиться из бандитского плена, и обеспечить выживание своей семьи. Община сегментировалась на самоответственные субъекты, и в условиях классовых и национальных преследований индивидуальная эмиграция становится более возможной, чем традиционные для меннонитов коллективные формы спасения.

Влияние леворадикальной идеологии привело к надлому традиционной идентичности. Дик упоминает о процессах появления новой суб-идентичности, представители которой с большей лёгкостью выбирают левые социалистические взгляды, большевизм и атеизм. Решение об отказе от непротивления как базовой меннонитской ценности было принято в условиях военного конфликта на общеконгрегационном уровне. В целом, как свидетельствует «неличная история» А. Дика, поведанная им на страницах его дневника, позиция меннонитской общины г. Александровска в условиях Украинской революции прошла путь от лидерства к аутсвйдерству. Для меннонитов наступил «период безвременья» (по этой причине ДеФер опустил его описание в своих дневниках), который продлится для тех, кто не сумел объективно оценить ситуацию и не осмелился покинуть пределы Украины, на долгие десятилетия.

Библиографические ссылки

1. Арбатов З. Ю. Екатеринослав в 1917–1922 гг. // Архив русской революции. Берлин: Слово, 1923. № 12. С. 83–148.
2. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно. Киев: Проза, 1993. 593 с.
3. Васильчук В. М. Трансформація становища німецького населення України в 1917–1919 рр. // Вопросы германской истории. Днепр, 1992. С. 79–82.
4. Венгер Н. В. Нестор Махно та «німецьке питання» на українських землях. В: Перша світова війна і революції: вектори соціально-культурної трансформації: колективна монографія. Київ: Кондор, 2018. С. 240–255.
5. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–2009): Монография. Днепропетровск: Днепропетр.нац. ун-т, 2009. С. 406–442.
6. Гаґен Марк фон. У війнах творяться нації: націотворення в Україні під час Першої світової війни // Україна – процеси націотворення. Київ: К.І.С., 2011. С. 271–285.
7. Грицак Я. Нарис історії України: формування модер-ної української нації XIX – XX ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
8. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 7, Оп.1, Спр. 118, арк. 1–4 .
9. ДАЗО. Ф. 24, Оп.1, Спр.190.
10. ДАЗО. Ф. 24, Оп.1, Спр. 293, арк. 240.
11. ДАЗО. Ф. 24, Оп.1, Спр. 405, арк. 1–3.
12. ДАЗО. Ф. 24, Оп.1, Спр. 467, арк. 179, 198.
13. ДАЗО. Ф. Р-2030, Оп. 2, Спр. 587, арк. 28
14. Дорнік В., Міллер О., Кас'янов Г. Та інші. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 рр. Київ: Ніка-Центр, 2017. 512 с.
15. Игренёв Г. Екатеринославские воспоминания. В: Революция на Украине. Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1930. С. 186–195.
16. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2002. 447 с.

17. Солдатенко В. Ф. Революційні альтернативи 1917 року й Україна. Київ: Наукова думка, 2010. 320 с.

18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (Київ, Україна) (ЦДАВОУ). Ф. 5, Оп. 1, Спр. 266, арк. 115–116.

19. DeFehr C. A. Memoirs of my life. Altona: D.W. Friesen and sons LTD, 1967. 231 p.

20. Dyck A. Diary (1919) // Mennonite Heritage Center Archive. Vol. 5014: 6.

21. Dyck A. Diary (1919): Description. // Mennonite Heritage Center Archive. Vol. 5014.

22. Heese P. Ekaterinoslav // Mennonite Heritage Centre Archives. Vol. 5015, item 15.

23. Ostasheva-Venger N. V. The Mennonite industrial dynasties in Alexandrovsk // Journal Mennonite Studies, Vol. 21, pp. 89–111.

24. Rempel D. G. Mennonite family in the Tsarist Russia and the Soviet Union. – Toronto: University of Toronto press, 2002. 356 p.

References

1. Arbatov Z. Yu. (1923) Ekaterinoslav v 1917–1922 [Katerinoslav in 1917–1922]. *Arkhiv russkoy revolyutsii*, № 12, pp. 83–148.

2. Belash A. V. (1993) *Dorogi Nestora Makhno* [Nestor Makhno`s roads]. Kiev, (in Russian).

3. Vasylchuk V. M. (2002) Transformatsiia stanovyshcha nimetskoho naselennia Ukrainy v 1917–1919 rr. [The transformation of German population in Ukraine: 1917–1919].*Voprosы hermanskoi ystoryy*, pp. 79–82.

4. Venger N. V. (2016) Nestor Makhno ta «nimetske pytannia» na ukrainskykh zemliakh [Nestor Makhno and "German question" on the Ukrainean lands]. *Persha svitova viina i revoliutsii: vektory sotsialno-kulturnoi transformatsii: kolektyvna monohrafiia.* Kyiv, pp. 240–255.

5. Venger N. V. (2008) Mennonitskoe predprinimatel'stvo v usloviyakh modernizatsii Yuga Rossii: mezhdu kongregatsiey, klanom i rossiyskim obshchestvom (1789–2009): Monografiya [The Mennonite entrepreneurship in the conditions of modernization on the South of Russsia: between congregation, clun and Russian society (1789–2009): Monograph]. Dnepropetrovsk, pp. 406–442.

6. Hagen Mark fon. (2011) Uviinakh tvoriatsia natsii: natsiotvorennia v Ukraini pid chas Pershoi svitovoi viiny [The nations are usually made in the wars: nation making in Ukraine during WWI]. *Ukraina – protsesy natsiotvorennia*, Kyiv, pp. 271–285.

7. Hrytsak Ya. (1996) Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii [Brief history of Ukraine: modern Ukrainean nation making]. Kyev, (in Russian).

8. State archive of Zaporizhia oblast (DAZO). F. 7, inventory 1, file 118, s. 1–4.

9. DAZO. F. 24, inventory 1, file 190.

10. DAZO. F. 24, inventory 1, file 293, s. 240.

11. DAZO. F. 24, inventory 1, file 405, s. 1–3.

12. DAZO. F. 24 inventory 1, file 467, s. 179, 198.

13. DAZO. F. R–2030, inventory 1, file 587, s. 28.

14. Dornik V., Miller O., Kasianov G. and others. (2015) Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 [Ukraine beetwing selfdetermination and occupation. 1917–1922]. Kyiv, (in Ukrainian).

15. Igrenev G. (1930) Ekaterinoslavskie vospominaniya [Reminiscences about Katerinoslav]. *Revolyutsiya na Ukraine*, pp. 186–195.

16. Rafalskyi O. O. (2000) *Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti: Istoriohrafichnyi narys* [National minorities of Ukraine in XX century: brief history]. Kyiv, (in Ukrainian).

17. Soldatenko V. F. ta inshi. (2010) *Revoliutsiini alternatyvy 1917 roku y Ukraina* [Revolutionary alternatives in Ukraine. 1917]. Kyiv, (in Ukrainian).

18. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia (Kyiv, Ukraina) (TsDAVOU) [Central State Archive of the Suprem Bodies of Power and Administration of Ukraine]. F. 5, inventory 1, file 266, s. 115–116.

19. DeFehr C. A. (1967) *Memoirs of my life*. Altona: D.W. Friesen and sons LTD, (in English).

20. Dyck A. *Diary (1919). Mennonite Heritage Center Archive*. Vol. 5014: 6.

21. Dyck A. *Diary (1919): Description. Mennonite Heritage Center Archive*. Vol. 5014.

22. Heese P. *Ekaterinoslav. Mennonite Heritage Centre Archives*. Vol. 5015, item 15.

23. Ostasheva-Venger N. V. The Mennonite industrial dynasties in Alexandrovsk. *Journal Mennonite Studies*, Vol. 21, pp. 89–111.

24. Rempel D. G. *Mennonite family in the Tsarist Russia and the Soviet Union*. Toronto: University of Toronto press, 2002. 356 p.

Надійшла до редколегії 23.05.2019

УДК 94:323.(477:63) ''1932/1933''
DOI 10.15421/311908

О. Ф. Нікілєв
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Нікілєв О. Ф. Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині в етнонаціональному вимірі.

Проаналізовано ситуацію в національних районах Дніпропетровської області у період проведення колективізації та в умовах Голодомору 1930-х рр. Показано систему форм і методів примусу селян до прискореного вступу до колгоспів. Виявлено, що вони (форми і методи) в національних районах порівняно з іншими районами області мали більш інтенсивний і жорстокіший характер. Показано, що такі методи призвели до голоду і смертності від нього вже взимку 1932–1933 рр. в усіх національних районах області. Зазначено, що загальна кількість жертв Голодомору в області на сьогодні не відома. Подано процент загиблих від голоду представників національних меншин як у сільській місцевості, так і в містах області.

Ключові слова: Дніпропетровщина, національні меншини, колективізація, Голодомор, демографічні наслідки.

Никилєв О. Ф. Коллективизация и Голодомор 1932–1933 гг. на Днепропетровщине в этнонациональном измерении.

Проанализирована ситуация в национальных районах Днепропетровской области в период проведения коллективизации и в условиях Голодомора 1930-х гг. Показана система форм и методов принуждения крестьян, примененная для стимулирования их к ускоренному вступлению в колхозы. Выявлено, что они (формы и методы) в национальных районах по сравнению с другими районами области носили более интенсивный и жестокий характер. Показано, что такие методы привели к голоду и смертности от него уже зимой 1932–1933 гг. Во всех национальных районах области. Отмечено, что общее количество жертв Голодомора в области на сегодншний денья не известна. Подсчитан процент погибших от голода представителей национальных меньшинств как в сельской местности, так и в городах области.

Ключевые слова: Днепропетровщина, национальные меньшинства, коллективизация, Голодомор, демографические последствия.

Nikilev O. F. Kollektivierung und Holodomor 1932-1933 im gebiet Dnipropetrovsk in der etnisch-nationalen maßstab.

Die Situation in den nationalen Bezirken des Gebiets Dnipropetrowsk während der Kollektivierungszeit und unter den Bedingungen des Holodomor der 1930 er Jahre wurde analysiert. Das System der Formen und Methoden der Zwangsausübung von Bauern, die von den lokalen Managern eingesetzt werden, um sie zur Beschleunigung des Beitritts zu Kollektivbetrieben anzuregen, wird gezeigt. Es wurde festgestellt, dass sie (Formen und Methoden) in den nationalen Gebieten im Vergleich zu anderen Region der Region intensiver und strenger waren. Das System der Formen und Methoden der Zwangsausübung von Bauern, die von den lokalen Managern eingesetzt werden, um sie zur Beschleunigung des Beitritts zu Kollektivbetrieben anzuregen, wird gezeigt. Es wurde festgestellt, dass sie (Formen und Methoden) in den nationalen Gebieten im Vergleich zu anderen Regionen der Region intensiver und strenger waren.

Schlüsselwörter: Gebiet Dnipropetrowsk, nationale Minderheiten, Kollektivierung, Holodomor, demografische Folgen

Nikilev O. F.. Collectivision and the holodomor 1932–1933 on Dnipropetrovshchiyna in ethnik aproach.

The state of studying the problem is analyzed. It is revealed that the bulk of the research considers it in the all-Ukrainian context. Because of this, the tragic events in the ethno-national plane remain poorly trained. In the works on the history of national minorities, this problem is subordinate. There is an extremely limited range of works devoted to the state policy during the period of collectivization and in 1932-1933 among national minorities at the regional level, the role of local leaders in its implementation, the peculiarities of its implementation in the

© О. Ф. Нікілєв, 2019

national regions, the consequences of those tragic events for their population. This also applies to Dnipropetrovsk region, where from the XVIII century. Five ethnic minorities lived compactly: Bulgarians, Greeks, Jews, Germans and Russians, at the beginning. 1930s concentrated in 9 national districts. It is noted that within the framework of the policy of collectivization proclaimed at the end of the 1920's, similar measures began to be implemented in all the national districts of the Dnipropetrovsk region. The system of forms and methods of coercion of peasants, used by local managers to stimulate peasants to accelerate the arrival of peasants to collective farms, is shown. It was found that they were more intense and brutal in national regions compared with other regions of the region. It is noted that this precisely led to the completion of collectivization in the scheduled Union Center term. Different ways of resistance of peasants are revealed. Particular attention is paid to the kind of resistance, such as emigration, that is unusual for other national categories of the population of the village of the republic. It is shown with an indication of a significant list of names of specific settlements of the national districts of the oblast, in the form of withdrawing from the state the bread, forms of coercion to do so. Details are described such as bringing to the "black boards" the prosecution of heads and boards of collective farms. It is shown that such methods have led to famine and death from it in the winter of 1932-1933 in all the national districts of the region. However, the regional and district leadership ignored this situation. Such behavior of the leaders led to the use of various sorts of surrogates, meat of dogs, cats, reptiles, dead animals, and cannibalism by peasants. Some members of national minorities, mostly of German nationality, received food aid from their historical homeland. It began to arrive as early as December 1932. It is noted that the Soviet authorities were opposed to such aid by the leadership of the German national districts, because peasants are writing about the famine. It is shown that the campaign to strugle against "Hitler's help" has grown into a campaign to find "fascist organizations". It is showed results of this campaign in the area. In the ethno-demographic context, the materials "Books of memory of the victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine are used. Dnipropetrovsk region", where they are based on the percentage of the dead from national minorities in rural areas and in the cities of the oblast.

Key words: Dnipropetrovsk region, national minorities, collectivization, Holodomor, demographic consequences.

Постановка проблеми, аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблема колективізації та Голодомору 1930-х рр. в Україні в сучасній вітчизняній історичній науці має солідну історіографію. Результатом роботи дослідників, у першу чергу таких, як С. Кульчицький [11; 12], В. Марочко [13; 14], Д. Мейс [17], стало виявлення витоків, причин, перебігу трагедії. Продовжується діяльність зі встановлення її демографічних наслідків (В. Марочко [15]). Однак особливістю зазначених праць є те, що всі дослідження демонструють загальнодержавний погляд на проблему. Через це маловивченими залишаються зазначені особливості трагічних подій в етнонаціональній площині. У працях дослідників з історії національних меншин зазначена проблема Голодомору, через інші завдання цих праць, також носить підпорядкований характер. Такі праці фокусуються або на загальноукраїнському вимірі, або присвячені опису ситуації в середовищі однієї з меншин республіки. Наприклад, Н. Осташева (Венгер) [24] і О. Безносов [1] висвітлили долю менонітів у 20-х – на початку 30-х рр., Л. Місінкевич розглядає історію поляків та євреїв Поділля [18], Л. Якубова – соціально-економічне становище всіх етнічних меншин республіки у 20-ті – на початку 30-х років ХХ ст [28, 29], Ю. Грищенко – болгар [4], а Л. Насєдкіна – греків у цей самий період [19].

Постановка проблеми. Нині існує вкрай обмежене коло праць, присвячених політиці держави у період проведення колективізації серед національних меншин на регіональному рівні. Недостатньо досліджена роль місцевих керівників у її здійсненні, особливості її реалізації у національних районах, наслідки тих трагічних подій для їх населення.

Наша публікація має, до певної міри, заповнити існуючу наукову лакуну. **Мета дослідження** – розглянути трагічні події 1929–1933 рр. у національних районах Дніпропетровської області, як регіоні, де із середини ХУІІІ ст. компактно проживали представники найбільших національних меншин республіки, висвітлити трагічні події, що відбувалися в сільській місцевості області, показати конкретні факти перебігу цієї трагедії в окремих населених пунктах національних районів регіону. На основі архівних матеріалів та досліджень колег, а також аналізу даних «Національної книги пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Дніпропетровська область», яка містить поіменний мартиролог жертв трагедії, складений на основі книг запису актів цивільного стану того періоду, що збереглися у Державному архіві Дніпропетровської області, здійснено спробу підрахувати наслідки трагедії як по області в цілому, так і по її містах та сільських районах за етнічною ознакою.

Виклад основного матеріалу. У ході адміністративно-територіальних трансформацій, здійснюваних радянською владою впродовж 1920-х – поч. 1930-х рр., на середину 1932 р. у Дніпропетровській області функціонувало 9 національних районів: 3 німецьких (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), 2 єврейських (Сталіндорфський, Ново-Златопільський), 2 російських (Кам'янський, Терпінянський), 1 болгарський (Коларівський) та 1 грецький (Велико-Янисольський).

На фоні територіально-адміністративних трансформацій з кінця 1920-х рр. запроваджується ще одна – сільськогосподарська. Її метою була швидка зміна соціально-економічного укладу сільського населення СРСР: об'єднання індивідуальних селянських господарств у великі – колективні і підпорядкування їх державному управлінню.

У січні 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову, згідно з якою суцільна колективізація в Україні мала бути здійснена восени 1931 – навесні 1932 рр. Республіканське ж партійне керівництво поставило завдання завершити її протягом 1930 р., а в Степу, складовою частиною якого була територія Дніпропетровської області, де й перебували національні райони – навесні 1930 р. Зазначені документи стали керівництвом до дії для партійно-державних органів та їх очільників на місцях.

Для стимулювання форсованих темпів колективізації у січні 1930 р. було проголошено початок ліквідації куркульства як класу, продумана система штрафів і покарань, яка надавала місцевим управлінцям широкий набір інструментів примусу – від часткової до повної конфіскації майна, від переселення на малопридатні для ведення сільського господарства місцини у межах району до виселення у північні та східні райони СРСР. Застосовувалися вони в усіх без винятку національних районах. Наприклад, у Високопільському районі, вже на березень 1930 р. було «розкуркулено» 68 сімей, а їхні будинки та господарські будівлі, худобу та сільгоспінвентар передали створюваним колгоспам [1, с. 79]. З нього лише за зиму 1930/31 рр. було вислано у віддалені райони СРСР 44 сім'ї [1, с. 79].

Ліквідація так званого куркульства, наприклад, у грецьких селах набула форми національної трагедії. Протягом 1931 р. було розкуркулено й виселено не менше 1/10 частини населення. У 1930–1931 рр. майже така ж кількість господарств була розпродана за невиконання планів хлібозаготівель [29, с. 400].

Більшість сільського населення не бажала змінювати форми господарювання. Проголошення суцільної колективізації селяни сприйняли не просто з недовірою – вони категорично виступили проти неї. Стихійні виступи селянства відбувалися повсюдно. Наприклад, у березні 1930 р. в Хортицькому районі 600 селян зійшлися на мітинг на захист розкуркулених, який відбувався під гаслом ліквідації ТСОЗів (товариств спільного обробітку землі) [24, с. 142].

В умовах широкого застосування адміністративно-каральних методів примусу селяни національних районів чинили у різний спосіб спротив цій політиці. Найбільшого поширення набули забій та продаж різних видів худоби. У результаті, наприклад, у Високопільському німецькому національному районі у 1930 р. поголів'я лише корів та коней зменшилося порівняно з 1926 р. відповідно в 1,5 та 3,5 рази [1, с. 81]. Репресивні акції влади також спричинили втечу значних груп селян, які не бажали вступати до колгоспів. Вони змушені були полишати заняття сільським господарством, тікати до обласного центру, інших міст регіону (Бердянська, Запоріжжя, Кривого Рогу, Кам'янського) та йти працювати на промислові підприємства. Тікали як одноосібно, так і цілими сім'ями. Наприклад, на січень 1932 р. у Молочанському районі налічувалося 47 сімей-втікачів та 19 чоловік без родин, які без дозволу залишили місця свого проживання [5, арк. 17].

Розкуркулення та примусова колективізація спричинили й такий вид спротиву серед етнічних меншин, як еміграція. На Катеринославщині цей процес пов'язується саме з колективізацією і набуває масового характеру у 1929 р. Так, Катеринославський окружний комітет КП(б)У повідомляв, що в деяких районах «целые семьи снимаются, распродают свое имущество и направляются в Москву для … разрешения на выезд в Канаду» [1, с. 78].

Однак, попри опір селянства, завдяки карально-адміністративним методам органів влади, національні райони краю вже навесні 1931 р. в основному були колективізовані. На квітень 1931 р., наприклад, Коларівський район було колективізовано на 79 % [15, с. 45], Хортицький – на 80, Високопільський – на 92, , Молочанський – на 97,3 % [1, с. 80]. Однак це не сприяло виконанню плану хлібоздачі. Колективізоване село національних районів, як і інших регіонів України, було вже невзмозі задовольнити зростаючого апетиту держави. Однак,

керівництво районів, підкоряючись вказівкам обкому та облвиконкому, змушене було продовжувати вилучення хлібопродуктів, застосовуючи широкий спектр заходів репресивного характеру. Великого поширення набули занесення колгоспів, що не виконали завдання, на «чорні дошки», що означало вивезення з населеного пункту всіляких товарів широкого вжитку та заборону селянам полишати свої села до того часу, доки колгосп не виконає визначені для нього плани. Серед занесених на «чорну дошку» були й колективні об'єднання німецьких національних районів: Молочанського (колгоспи «Авангард» (с. Гейдельберг), «Райхснфельд» (с. Широке), «Свідомі»); Люксембурзького («Нейгоф» (с. Ново-Керменчик) і «Вперед»); Високопільського («Імені 1 травня» (с. Пригір'я), «Червоний господар» (с. Озерівка), «Червоний партизан» (с. Іванівка), «Червона Україна» (с. Іванівка) [25, с. 353, 355, 356].

Для стимуляції селян до здачі зерна у кожному колгоспі провадився примусовий продаж худоби декількох сімей, їх керівники притягувалися до судової відповідальності. Наприклад, керівництво Молочанського району у січні 1932 р. наказало провести продаж у кожному колгоспі худоби 3–5 сімей, а також притягти до судової відповідальності 3-х голів колгоспів, що відставали у здаванні хліба. Рішення аналогічного характеру були прийняті і в Високопільському районі, де у 1932 р. були засуджені «за саботаж» хлібоздачі правління 14 колгоспів у повному складі у кількості 53 особи, а голова одного з колгоспів за це отримав вищу міру покарання [27, с. 54].

У грудні 1932 р. Дніпропетровський обком КП(б)У та облвиконком встановили для всіх районів дати остаточного виконання річного плану хлібозаготівель на січень 1931 р. Для Новозлатопільського, Сталіндорфського та Люксембурзького районів цей термін становив 1 січня 1933 р., для Високопільського, Терпінянського (російський) – 18 січня, для Молочанського і Коларівського – 26 січня [20, арк. 30–31].

За допомогою всього комплексу таких методів вдалося примусити селян здавати останнє, і таким чином дещо покращити показники виконання плану 1932/33 господарського року. Проте показники зібраного були значно нижчими від встановленої норми. Наприклад, у Молочанському районі німці-селяни здали 54,2 % від плану [15, с. 45].

Однак подібні методи проведення хлібозаготівельної кампаній 1931 та 1932 рр. призвели до того, що у селян не залишилося їстівних припасів, і вже взимку 1932–1933 років по селах розпочався голод. Серед уражених голодом районів Дніпропетровщини були: німецькі (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), єврейські (Новозлатопільський, Сталіндорфський), болгарський (Коларівський).

Проте обласне компартійне керівництво не вважали це трагедію. Ось як цю ситуацію оцінював секретар обкому М. Хатаєвич у листі до ЦК ВКП(б) від 4 лютого: «Положение в области у нас весьма тугое, в облотделе ГПУ скопилось немало сообщений об отдельных фактах голодной смерти, опухания, отравления на почве употребления в пищу суррогатов. Я меньше всего от этих фактов прихожу в какое-либо расстройство. При наличии немалого количества разворованного хлеба у одних по области сейчас уже есть и будет большая его нехватка у других, которые меньше всего наворовали, или у которых сумели отобрать наворованное» [6, арк. 5]. Тож обкомом було видано циркуляр, яким керівництву районів наказувалося забезпечити продуктами харчування лише колгоспників, які виробили максимальну кількість трудоднів. При цьому резерви для цього слід було знайти у самих колгоспів. Тих же з них, хто заробив менше, спрямувати на пошук прихованих сусідами зернових запасів [1, с. 84].

З таких саме позицій оцінював ситуацію у своєму районі секретар Високопільського району, при тому що голодувати і мерти селяни там почали ще у грудні 1932 р. Він лише у лютому 1933 р. подав інформацію, де змушений був визнати факт голоду в районі і при цьому наводив значно занижені цифри трагедії: вказувалося 1 185 осіб з наявними симптомами крайньої форми голодування: опуханням ніг, рук, обличчя [1, с. 84]. Секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич у доповідній записці до ЦК КП(б)У, відправленій у кінці цього ж місяця, сповіщав про 28 голодуючих районів області, серед яких офіційно були зареєстровані випадки голодної смертності. Такі події відбулися в національних районах: в німецькому Високопільському, та двох єврейських – Новозлатопільському та Сталіндорфському. При цьому Хатаєвич зазначав, що, «у перших 7-ми районах (серед них і німецький Високопільський – *О. Н.*) факти захворювань з голоду більш масові» [7, арк. 10–11]. Матеріали інформаційного сектора ЦК КП(б)У за квітень 1933 р. повідомляли, що у Дніпропетровській області чисельність голодуючих постійно зростає,

і в числі найбільше вражених її районів – національні Високопільський, Коларівський та Сталіндорфський [2, с. 805].

В одній із сільрад Сталіндорфського району «люди взагалі перестали просити допомогу, лежать у нетоплених хатах і чекають смерті» [2, с. 805]. У Високопільському районі трупи людей не закопувалися по декілька днів, складувалися у приміщеннях [2, с. 805]. У Коларівському районі масовим були факти голодування та смерті. Лише за кілька днів березня померло 13 осіб [4, с. 155]. «В с. Терновка померло 35 колгоспників, 100 лежали пухлими. У сім'ї Младенова з Коларівки, котрий відробив 610 трудоднів, від голоду померло троє дітей. Діти повмирали і в родинах колгоспників Дилова та Янколова» [3, с. 529]. У Хортицькому районі в одному з сіл зі 103 сімей вижило лише 18 [1, с. 86].

Тож у цій складній ситуації люди мусили застосовувати свої стратегії виживання. Вони починали вживати різного роду сурогати, рослинну їжу, м'ясо собак, котів, горобців, ворон, плазунів, гризунів, мертвих тварин. Мали місце й зовсім страшні факти виживання – за рахунок канібалізму, як, наприклад, у Хортицькому районі, де батько задушив свою трирічну доньку і з'їв її [1, с. 86]. Інші почали здавати у спеціально створені для цього магазини системи торгсину («торгсин» від російського – «торговля с иностранцами») – дорогоцінності, на які купували продукти. Частина ж зверталася за допомогою до громадських організацій на історичній батьківщині. Така допомога стала вагомою підтримкою голодуючих. Вона здійснювалася у вигляді грошових переказів, що направлялися з-за кордону на адресу голодуючих, і стала надходити вже у грудні 1932 р. Її отримувачами переважно були особи німецької національності. Основний потік коштів припав на період з весни до кінця літа 1933 р., коли лише до Високопільського району надійшло 44 392 крб золотом [1, с. 85]. Жителі Люксембурзького району за перше півріччя 1933 р. отримали 714 переказів на суму 10 424 крб, за друге півріччя 1933 р. – 528 (8 228 крб), у січні 1934 р. – 189 (2 439 крб) [8, арк. 19 а]. Загальна сума переказів німецькому населенню Дніпропетровської області з квітня 1933 р. до квітня 1934 р. становила 203 000 крб золотом, найбільше серед інших областей УСРР [26, с. 46]. Продовольство, закуплене на ці гроші, врятувало життя багатьом німцям.

Однак радянські органи влади негативно ставилися до такої допомоги, всіляко чинили спротив її надходженню, фіксували випадки її отримання і людей, що займалися її наданням співвітчизникам. Наприклад, секретар Високопільського району повідомляв своє обласне керівництво, що стали масовим явищем виїзди селян, переважно німців за національністю, «которые в торгсине Днепропетровска покупают продукты на валюту, полученную из-за границы» [9, арк. 92]. А Дніпропетровський обком партії зазначав причину такого ставлення іноземних родичів: селяни пишуть про голод у республіці. «В этих письмах указывается, что на Украине голод. Эти письма публикуются в Германских (так у документі – *О. Н.*) газетах, после чего поступают пожертвования, пересылаемые просителю иностранной валютой через «Торгсин» [9, арк. 105]. Партійним керівництвом проводилася робота серед населення. Від отримувачів вимагали відмовитися від отримання допомоги. Наголошувалося на тому, що це «гітлерівська допомога». До кінця 1933 р. влада більш-менш терпимо ставилася до такої підтримки. Але зі спадом гостроти ситуації почалося переслідування населення за її отримання. У 1934–1935 рр. партійні і радянські органи починають здійснювати санкціонований ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У так званий «організаційний тиск» на одержувачів «гітлерівської допомоги». Серед німецьких селян проводили «роз'яснювальну роботу». Їм пропонували відмовитися від переказів і посилок і передавати їх на користь Міжнародної організації допомоги робітникам, яка перебувала під контролем Комуністичного Інтернаціоналу, підпорядкованого сталінському партійному керівництву, і допомагала активістам та комуністичним і робітничим партіям, що боролися проти урядів своїх країн. Проте пропагандистська кампанія не мала очікуваного результату. Так, у колгоспі ім. Сталіна Рейхенфельдської сільради Молочанського району від переказів відмовився лише один колгоспник з 13 селян, що її отримали [26, с. 47].

Кампанія боротьби з «гітлерівською допомогою» переросла у кампанію з пошуку «фашистських організацій». У травні 1934 р. така організація була виявлена у Пришибському педагогічному технікумі [26, с. 47]. У Молочанському районі у 1934 р. за отримання і поширення «гітлерівської допомоги» було звільнено з роботи 26 вчителів [10, арк. 105].

Надзвичайні темпи колективізації, ухвалені для степової смуги України, жорстокі методи її реалізації, нехтування з боку обласного і районного керівництва проблемами людей, призвели до нищення економіки найбільш успішних категорій мешканців села

національних територій Дніпропетровської області, поклали край більш як 150-річній історії виробничої діяльності болгарських, грецьких, єврейських та німецьких етнічних спільнот регіону. Наслідком такої політики держави став Голодомор 1932–1933 рр., жертвами якого, за різними підрахунками, стали від 4 до 7,7 млн осіб, з яких 10 % становили представники етнічних меншин [16, с. 145].

Проте ці підрахунки є надто загальними. Більш точними підрахунками, на жаль, дослідники на займалися. Це стосується як тих дослідників, що вивчали національні меншини, так і тих, хто вивчав проблеми Голодомору. Тут ми можемо послатися на результати аналізу унікального загальноукраїнського археографічного мартиролога, який складений на основі матеріалів книг записів цивільного стану населення, і який єдиний на сьогодні в Україні містить зафіксовані свідчення про померлих осіб, – «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.», власне том «Дніпропетровська область» [21]. За результатами вивчення збережених книг запису актів цивільного стану періоду 1932–1933 рр. можна зазначити лише тенденцію. Вона засвідчує, що переважну більшість із зафіксованих Книгою пам'яті 28 408 загиблих у сільській місцевості складали українці, оскільки вони становили основну масу сільського населення області. На другому місці були росіяни – 5,2 %. Решту складали німці (0,4 %), євреї (0,1 %), та представники інших національностей [23, с. 76]. Проте в тих населених пунктах, де компактно проживали представники інших національностей, основну масу загиблих складали саме місцеві мешканці.

Так, наприклад, у Веселівській сільраді Синельниківського району з 44 загиблих 36 були німцями, 2 – росіянами, 6 – українцями. В Катеринівській сільраді Солонянського району всі загиблі – німці. У с. Кільманстальське Васильківського району з 52 померлих у цей період 40 осіб були німцями, 1 голландець, 9 українців. У Новозорінській сільраді Криворізького району з 24 померлих 15 осіб становили представники єврейської національності [22, с.102]. У Нікопольському та Павлоградському районах мешкало досить багато росіян, тому і кількість померлих росіян із загальної кількості зафіксованих загиблих по цих районах була більшою: відповідно 2 051 та 4 546, що у питомій вазі до наведених у книзі померлих їх становило відповідно 18,8 % та 17,3 % при 79,9 % та 82,6 % відповідно померлих в них українців [23, с. 76].

У містах області серед померлих також переважали українці – 19 668 осіб (79,9 %). На другому місці були росіяни – 12,9 %. Третьою національністю, що найбільше представлена у Книзі пам'яті, були євреї – 4,9 %. Представники інших національностей (білоруси, поляки, німці, латиші, грузини, вірмени, татари) разом становлять 2,3 % померлих. У Дніпропетровську із загальної кількості 14 160 померлих у місті, зафіксовано 57,7 % українців, 24,2 % – росіян, 15,2 % – євреїв, 1,1% –білорусів, 0,9% – поляків. Серед померлих були представники й інших національностей (німці, латиші, грузини, татари, вірмени та ін.), їх питома вага разом становить 0,9%. У Кам'янському, другому за розмірами і промисловим потенціалом міста області, співвідношення згиблих було практично аналогічним, тільки третю позицію цієї сумної статистики, на відміну від обласного центру, займали поляки [23, с. 76].

Висновки Таким чином, форми і методи форсованої колективізації, що діяли в Україні, відрізнялися в національних районах Дніпропетровської області ступенем інтенсивності та швидкістю застосування до селян та керівників їхніх кооперативних утворень. Результатом такої політики стало завершення в національних районах колективізації вже навесні 1932 р. Репресивні дії влади породжували різні форми спротиву серед етнічних меншин, у тому числі й еміграцію. Дії керівництва національних районів характеризувалися нелояльним ставленням до земляків. Результатом стало широке вилучення продуктових запасів у селян, що призвело до поширення хвороб, голодних смертей, фактів канібалізму. У цій ситуації вагомою підтримкою голодуючих певних національних меншин була допомога з їхньої історичної батьківщини. Жертвами Голодомору були представники всіх національностей що мешкали як більшості а території області. Серед загиблих у сільській місцевості після українців, що складали більшість її населення, на першому місці були росіяни, далі – німці, євреї та представник інших національностей. В тих населених пунктах, де компактно проживали представники певної національності, саме вони складали основну масу загиблих.

Загалом головним наслідком колективізації та Голодомору, стали суттєві зміни у попередніх тенденціях демографічного розвитку селянських та міських етносів регіону, часткова дифузія цих етносів по території республіки та всього Радянського Союзу, затухання етнокультурних процесів в області, як і в республіці загалом.

Бібліографічні посилання

1. Безносов О. И. Менониты юга Украины в годы «великого перелома»(1928–1933 гг.» // Вопросы германской истории, 2001. С. 75–88.

2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали/ Упорядник Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. 1125 с.

3. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Білокінь С. І., Веселова О. М., Вронська Т. І. та рр.. Київ, 2003. 887 с.

4. Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х–1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя. Київ, 2018. 268 с.

5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф.19. Оп. 1. Спр. 822.

6. ДАДО. Ф. 19, Оп. 1, Спр. 588.

7. ДАДО. Ф. 19, Оп. 1, Спр. 609.

8. ДАДО. Ф.19, Оп. 1, Спр. 1593.

9. ДАДО. Ф.19, Оп. 1, Спр. 703.

10. ДАДО. Ф.19, Оп. 1, Спр. 1593.

11. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ, 2008. 424 с.

12. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ, 1991. 432 с.

13. Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 рр. Київ, 2007. 64 с.

14. Марочко В. І. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. 64 с.

15. Марочко В. І. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні . Дрогобич, 2018. 575 с.

16. Марочко В. І. / Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та рр.. Київ, 2004. С. 145–146.

17. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933) // Студії з україністики: зб. Наук. Праць [за рр.. Р. Радишевського]. 2004. № 5. С. 273–292.

18. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр.. XX століття). Київ, 2001. 254 с.

19. Насєдкіна Л. А. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) // Український історичний журнал. 1992. № 6. С. 64–72.

20. Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині) / Редкол.: В. В. Іваненко, А. О. Удод та ін. Дніпропетровськ, 1993. 83 С.

21. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.

Дніпропетровська область. / Редкол.: Бородін Є. І. та рр.. Дніпропетровськ, 2008. 1245 С.

22. Нікілєв О. Ф. Трагедія Голодомору на Дніпропетровщині: до проблеми демографічних втрат // Придніпров'я: Історико-крвєзнавчі дослідження. 2008. Вип. 5. С. 98–102.

23. Нікілєв О. Ф. «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933

рр..»: спроба етно-регіонального та соціально-демографічного аналізу (на

прикладі Дніпропетровської області) // Вісник аграрної історії. 2018. № 23–24.

24. Осташева Н. В. На переломе епох…: Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. Москва, 1998. 253 с.

25. Розкуркулення, колективізація, голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): зб. Документів / упоряди. Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та рр.. Дніпропетровськ, 2008. 498 с.

26. Романець Н. Винні у тому, що … німці: репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1940 рр.) // Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій. Зб. Статей у 5 томах. Т. 5. Дніпропетровськ, 2018. С. 29–88.

27. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е–1930-е годы. Москва, 1998. 205 с.

28. Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР : 20-ті–початок 30-х років XX рр.. Київ, 2004. 456 с.

29. Якубова Л. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошук: Міжвід. Зб. Наук. Пр. 2004. Вип. 11. С. 370–412.

References

1. Beznosov O. Y. (2001) Menonyty iuha Ukrayny v hody «velykoho pereloma» (1928–1933 hh.» [Mennonites of the south of Ukraine in the years of the «great turning point» (1928–1933)»]. *Questions of Germanic history*, pp. 75–88.

2. *Pyrih. R. Ya. (2007) Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty i materialy* [The Famine of 1932–1933 in Ukraine: Documents and Materials]. Kyiv, (in Ukrainian).

3. *Bilokin' S. I., Veselova O. M., Vrons'ka T. I. Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychyny ta naslidky* [Famine 1932–1933 years in Ukraine: Causes that]. Kyiv, (in Ukrainian).

4. *Hryschenko Yu. (2018) Bolhary v Ukraini 1920-kh–1930-kh rr.: mizh natsional'nymy proektamy vlady j realiiamy zhyttia* [Bulgarians in Ukraine in the 1920's and 1930's: between national projects of power and realities of life.]. Kyiv, (in Ukrainian).

5. State Archive of the Dnipropetrovs'k region (DADR). F. 19, Inventory 1, file 822.

6. DADR. F. 19, inventory 1, file 588.

7. DADR. F. 19, inventory 1, file 609.

8. DADR. F.19, inventory 1, file 1593.

9. DADR. F.19, Inventory 1, file 703.

10. DADR. F.19, Inventory 1, file 1593.

11. *Kul'chyts'kyj S.V., 2008 Holodomor 1932–1933 rr. Iak henotsyd: trudnoschi usvidomlennia* [The Holodomor 1932–1933 p. Yak genocide: difficult usvidomlennya]. Kyiv, (in Ukrainian).

12. *Kul'chyts'kyj S.V. 1991 Tsina «velykoho perelomu»* [The price of the «great turning point»]. Kyiv, (in Ukrainian).

13. *Marochko V. I. 2007 Holodomor 1932–1933 rr.* [Holodomor 1932–1933 pp] Kyiv, (in Ukrainian).

14. *Marochko V. I. 2014 Terytoriia Holodomoru 1932–1933 pp.*[Territory to the Famine 1932–1933 pp]. Kyiv, (in Ukrainian).

15. *Marochko V. I., 2018 Entsyklopediia holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini* [Encyclopedia of Famine 1932–1933 years in Ukraine]. Drohobych, (in Ukrainian).

16. *Marochko V. I. 2004 Holodomor 1932–1933 rokiv v USRR* [Holodomor 1932-1933 rokiv in USRR]. Vol. 2: H–D. Kyiv, (in Ukrainian).

17. Mejs D. 2004 Politychni prychyny holodomoru v Ukraini (1932–1933)[Policies cause famine in Ukraine (1932–1933)]. *Studii z ukrainistyky: zb. Nauk. Prats'*,5, pp. 273–292.

18. *Misinkevych L. L. 2001 Yevrejs'ka i pol's'ka natsional'ni menshyny Podillia (20–30-ti rr. XX stolittia)* [Jewish and Polish minorities of Podillia (20-30's of the twentieth century)]. Kyiv, (in Ukrainian).

19. Nasiedkina L. A. 1992 Hrets'ki natsional'ni sil'rady ta rajony v Ukraini (druha polovyna 20-kh – 30-ti roky) [Greek national districts and village councils in Ukraine (second half of the 20th – 30th years)]. Ukra'ns'kyj istorychnyj zhurnal, 6, pp. 64–72.

20. *Narodna trahediia* (1993) *Dokumenty i materialy pro holod 1932–1933 rokiv na Dnipropetrovschyni)* [People's tragedy. Documents and materials on the famine of 1932–1933 in the Dnipropetrovsk region]. Dnipropetrovs'k, (in Ukrainian).

21. *Natsional'na knyha pam'iati zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. Dnipropetrovs'ka oblast* (2008) [National Book of Memory of the Holodomor Victims of 1932–1933 Dnipropetrovsk region]. Dnipropetrovs'k, (in Ukrainian).

22. Nikiliev O. F. (2008) Trahediia holodomoru na Dnipropetrovschyni: do problemy demohrafichnykh vtrat [Tragedy of the Holodomor in the Dnipropetrovsk region: to the problem of demographic losses]. *Prydniprov'ia: Istoryko-krvieznavchi doslidzhennia*, 5, pp. 98–102.

23. Nikiliev O. F. 2018 «Natsional'na knyha pam'iati zhertv Holodomoru 1932–1933 rr.»: sproba etno-rehional'noho ta sotsial'no-demohrafichnoho analizu (na prykladi Dnipropetrovs'koi oblasti) [The National Book of Holocaust Memorial Victims of 1932–1933: an attempt of ethno-regional and socio-demographic analysis (on the example of the Dnipropetrovsk region)]. *Visnyk ahrarnoi istorii*. 2018. № 23–24, pp. 74–78.

24. Ostasheva N. V. 1998 *Na perelome epokh. Moskva* [At the turn of the epochs…:] (Mennonite community of Ukraine in 1914–1931]. Moskva, (in Russian).

25. Ye. I. Borodin, O. V. Kas'ianov, N. V. Kystrus'ka ta in. (Comps.). 2008.

Rozkurkulennia , kolektyvizatsiia, holodomor na Dnipropetrovschyni (1929–1033 roky): zb. Dokumentiv [Dispossession, collectivization, Holodomor in the Dnipropetrovsk region (1929–1933): a collection of documents]. Dnipropetorovs'k, (in Ukrainian).

26. Romanets' N. 2018 *Vynni u tomu, scho ... nimtsi: represii proty nimets'koi natsional'noi menshyny Dnipropetrovschyny (1920–1940 rr.)*[The guilty is that … the Germans: repressions against the German national minority of Dnipropetrovsk region (1920–1940).]. Mista i sela Dnipropetrovschyny u vyri politychnykh represij. Zb. Statej u 5 tomakh. Vol. 5. Dnipropetrovs'k, (in Ukrainian).

27. Chentsov V. V. 1998 *Trahycheskye sud'by. Polytycheskye repressyy protyv nemetskoho naselenyia Ukrayny v 1920-e–1930-e hody* [Tragic fate. Political repressions against the German population of Ukraine in the 1920th–1930 th.]. Moskva, (in Russian).

28. Yakubova L. 2004 *Sotsial'no-ekonomichne stanovysche etnichnykh menshyn v USRR : 20-ti–pochatok 30-kh rokiv XX st*.[Socio-economic situation of ethnic minorities in the Ukrainian SSR: 20 th and early 30 th years of XX century.]. Kyiv, (in Ukrainian).

29. Yakubova L. 2004 Sutsil'na kolektyvizatsiia v selakh etnichnykh menshyn. 1930–1935 rr. Full collectivization in villages of ethnic minorities. 1930–1935 years. *Problems of Ukrainian history: facts, judgment*, search, 11. pp. 370–412.

Надійшла до редколегії 07.09.19

УДК 94(47+57+430)»1939/1945»:314.151.3
DOI 10.15421/311909

В. Л. Мартыненко
Институт украинской археографии
и источниковедения им. М.С. Грушевского
Национальной академии наук Украины

«ДЛЯ ВАС И ЭТИ УСЛОВИЯ ХОРОШИ, ВЫ НЕ ЗАБЫВАЙТЕ КТО ВЫ ТАКОЙ И ОТКУДА ВЫ ПРИЕХАЛИ СЮДА!»: ТРУДОВАЯ ПОВИННОСТЬ НЕМЕЦКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ ИЗ СССР В ОБОРОННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ НА ТЕРРИТОРИИ «СТАРОГО РЕЙХА» В КОНЦЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Мартиненко В. Л. «Для вас і ці умови гарні, ви не забувайте хто ви такий і звідки ви приїхали сюди!»: трудова повинність німецьких переселенців з СРСР в оборонному виробництві на території «старого райху» наприкінці Другої світової війни.

В умовах тотальної мобілізації багато етнічних німців, що були евакуйовані з СРСР в 1943–1944 рр., закономірно стали частиною трудових ресурсів Німеччини. Особливу зацікавленість у вербуванні німецьких переселенців проявляли оборонні підприємства, що були розташовані у «старому райху». У підсумку найбільша кількість радянських німців була задіяна на заводах та фабриках, які випускали продукцію для Люфтваффе. У статті розглянуто механізм та особливості залучення цієї категорії німецьких переселенців до трудової повинності у сфері оборонного виробництва Німеччини на завершальному етапі Другої світової війни.

Ключові слова: СРСР, Німеччина, «старий райх», райхскомісар зі зміцнення німецької народності, Управління у справах етнічних німців, трудова повинність, Люфтваффе, радянські німці.

Мартыненко В. Л. «Для вас и эти условия хороши, вы не забывайте кто вы такой и откуда вы приехали сюда!»: трудовая повинность немецких переселенцев из СССР в оборонном производстве на территории «старого рейха» в конце Второй мировой войны.

В условиях тотальной мобилизации многие этнические немцы, эвакуированные из СССР в 1943–1944 гг., закономерно стали частью трудовых ресурсов Германии. Особую заинтересованность в вербовке немецких переселенцев проявляли оборонные предприятия, расположенные в «старом рейхе». В итоге наибольшее количество советских немцев оказалось задействовано на заводах и фабриках, выпускавших продукцию для Люфтваффе. В статье раскрыты механизм и особенности привлечения этой категории немецких переселенцев к трудовой повинности в сфере оборонного производства Германии на завершающем этапе Второй мировой войны.

Ключевые слова: СССР, Германия, «старый рейх», рейхскомиссар по укреплению немецкой народности, Управление по делам этнических немцев, трудовая повинность, Люфтваффе, советские немцы.

Martynenko W. L. «Für Sie sind diese Bedingungen auch gut, vergessen Sie nicht, wer Sie sind und woher Sie hier angekommen sind!»: Arbeitspflicht der deutschen Umsiedler aus der UdSSR in der Rüstungsindustrie auf dem Territorium des «Altreiches» am Ende des zweiten Weltkrieges.

Unter Bedingungen der totalen Mobilisierung sind viele ethnische Deutsche, die aus der UdSSR in 1943–1944 evakuiert wurden, Teil der Arbeitsressourcen geworden. Von besonderem Interesse für den Arbeitseinsatz der deutschen Umsiedler waren Rüstungsunternehmen im «Altreich». Im Ergebnis wurden die meisten Sowjetdeutschen für Unternehmen, die Produkte für die Luftwaffe hergestellt haben, rekrutiert. Der Artikel enthüllt die Mechanismen und Merkmale der Heranziehung der deutschen Umsiedler zur Arbeitspflicht im Rüstungsbereich von Deutschland im Endstadium des Zweiten Weltkriegs.

Schlagwörter: UdSSR, Deutschland, «Altreich», Reichskomissar für die Festigung deutschen Volkstums, Volksdeutsche Mittelstelle, Arbeitspflicht, Luftwaffe, sowjetische Deutschen.

Martynenko V. L. «For you these are good conditions, do not forget who you are and where you have come from!»: mandatory labor service of German resettles from the USSR in the defense industry on the territory of the «Old Reich» at the end of the Second World War.

Between autumn 1943 and spring 1944 the German authorities were carrying out a phased evacuation of the ethnic Germans from the occupied territories of the USSR. The total number of this contingent in mid – 1944 was

© В. Л. Мартыненко, 2019

about 350 000 people. A significant number of the former Soviet German refugees was taken to Warthegau, West Prussia, Silesia, Oberdonau, Niederdonau and some other regions of Germany. According to worked out procedure, all evacuees were the subjects to temporary maintenance in the camps of the Ethnic German Liaison Office for registration procedures and naturalization.

Under the conditions of total mobilization, many ethnic Germans became the part of Germany's labor force. At the beginning of 1944 some of the higher officials of the NSDAP began to appeal to the leadership of the SS with a request to allow the mass recruitment of this contingent for employment in various regions of the Reich. However, such initiatives were rejected by H. Himmler because they were in conflict with the key principles of the resettlement policy. Recruiting of the German resettlers for the German military complex located in the so-called «Old Reich» (country in borders until March 1938) was of particular interest. As a result, most Soviet Germans were employed in factories producing for the Luftwaffe after finishing the registration in those camps. Labor recruitment of German resettlers continued until the end of 1944. Despite the growing demand for workers, some regions were no longer able to receive additional working contingents due to the influx of refugees from the western and then eastern territories of the Reich.

The article reveals the mechanisms and characteristics of the involving of this category of German resettlers into forced labor service in the field of military production of Germany at the final stage of World War II.

Key words: USSR, Germany, «Old Reich», Reich Commissioner for the Strengthening of German Nationhood, Ethnic German Liaison Office, labour service, Luftwaffe, soviet Germans.

На протяжении многих лет тема использования принудительного труда советских граждан в экономике Германии в годы Второй мировой войны относится к разряду приоритетных в историографии некоторых республик бывшего СССР. При этом основное внимание исследователей в большинстве случаев фокусируется на вопросах, связанных с положением остарбайтеров и военнопленных. Вместе с тем в экономике Германии на завершающем этапе войны были задействованы представители еще одного весьма многочисленного контингента, который, как отметил российский историк П. Полян, состоял из двух субгрупп – беженцев и эвакуированных. Общая численность этих людей составляла приблизительно один миллион человек [1, с. 134]. В социальном и этническом плане данный контингент являлся достаточно разношерстным. Так, отдельную, в том числе и в социально-правовом отношении, категорию представляли этнические немцы, перемещенные на протяжении 1943–1944 гг. в административном порядке из оккупированных регионов СССР на территорию Германии и ряда сопредельных стран. Особый статус этого контингента накладывал определенную специфику на его дальнейшее трудовое использование.

Судьба эвакуированного властями Германии немецкого населения СССР в конце Второй мировой войны исследована весьма фрагментарно. Обобщенная картина положения немецких переселенцев в конце войны представлена в работе И. Флейшхауэр [18]. В работах некоторых немецких авторов судьба немецкого населения оккупированных советских регионов рассматривается чаще в контексте политики расовой и социальной сегрегации на аннексированных Германией польских территориях. Трудовая повинность советских немцев в Германском рейхе, как и ряд других аспектов проблематики, сводится преимущественно к ее констатации [19].

Цель данной статьи заключается в раскрытии механизма и особенностей привлечения немецких переселенцев из СССР к трудовой повинности в сфере оборонного производства на территории так называемого «старого рейха» (границы Германии до марта 1938 г.) на завершающем этапе Второй мировой войны. Следует также отметить, что обозначенные территориальные рамки непосредственно связаны с особым социально-правовым статусом этой категории этнических немцев.

Масштабное отступление войск Германии и ее союзников на Восточном фронте в течение 1943–1944 гг. сопровождалось отходом значительной части среди гражданского населения в западном направлении. В большинстве своем это были лица, которые по тем или иным причинам опасались возвращения советской власти. Потоки беженцев существенно усилились весной – летом 1944 г., вызвав при этом тревогу со стороны германских властей, так как создавали проблемы логистического характера. Кроме того, движение многих колонн к границам рейха происходило стихийно. Поэтому руководство Германии было вынуждено предпринять ряд мер, направленных на то, чтобы поставить этот переселенческий контингент в организационные рамки. Лица, которые в ходе специальных фильтрационных процедур были признаны трудоспособными, вскоре передавались в ведение генерального уполномоченного по ис-

пользованию рабочей силы Ф. Заукеля [2, s. 247–248].

Трудовой повинности подлежали и эвакуированные из оккупированных регионов СССР этнические немцы. По официальным данным, их общая численность на территории «старого рейха» к лету 1944 г. составила примерно 350 000 человек [17]. Стоит также отметить, что в это количество вошли также лица инонационального происхождения (например, члены их семей). Подавляющее большинство немецких беженцев являлись уроженцами областей УССР.

В соответствии с установленным порядком, все эвакуированные подлежали временному содержанию в лагерях Управления по делам этнических немцев (Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) далее – ФоМи). Основная масса немецких беженцев была доставлена в Вартегау, Западную Пруссию, Силезию, Обердонау, Нидердонау и некоторые другие регионы Германии. Все немцы из СССР подлежали обязательной регистрации по линии Центрального бюро по иммиграции (Einwanderungszentralstelle (EWZ); далее – ЭВЦ), находившегося в непосредственном подчинении СД. Регистрация представляла собой поэтапную комплексную процедуру, позволявшую определить как уровень этнокультурной идентичности, так и расовые характеристики каждого лица немецкой национальности. По итогам проверки принималось решение о натурализации. Весь контингент подразделялся на три категории. Представители двух из них получали гражданство, но на определенных условиях. Так, этнические немцы, причисленные в результате фильтрации к категории «О» (Ost-Fälle), могли жить и работать только в пределах аннексированных польских территорий (прежде всего Вартегау и Данциг – Западная Пруссия). Их немецкая идентичность оценивалась как более или менее достаточная для германизации этих земель. Лица, зачисленные в группу «А» (Altreich-Fälle), подлежали отправке в «старый рейх» для трудового использования и укрепления национальной идентичности. В эту категорию, например, попадали следующие лица: носители наследственных заболеваний; эти немцы, чье происхождение на 50 и более процентов являлось польским; представители интеллигенции. Удостоверение переселенца группы «А» содержало специальную отметку «Действительно только для Старого рейха» («Nur für das Altreich gültig»). Третья категория охватывала переселенцев, которые получили отказ в натурализации (Ablehnungsfälle). К таковым, например, могли быть отнесены члены семей инонационального происхождения. Власти Германии в целом не противились тому, чтобы эти лица и далее проживали вместе со своими близкими [16]. В ходе лагерной регистрации члены комиссий ЭВЦ проверяли также профессиональную принадлежность и пригодность каждого трудоспособного переселенца. Отдельное внимание при этом уделялось специалистам и представителям профессий, имевших важное значение для оборонно-промышленного производства [19, s. 126].

Ключевые решения о дальнейшем трудоустройстве этнических немцев относились к компетенции Второго отдела (Amt II – Arbeitseinsatz) Главного штабного управления рейхскомиссара по укреплению немецкой народности (Reichskomissar für die Festigung deutschen Volkstums (RKFDV) далее – РКФДФ). Поэтому потенциальные работодатели поначалу были обязаны направлять запросы именно в эту инстанцию через региональные биржи труда или другие органы (например, профильные министерства). Ответственность за отбор рабочей силы среди переселенцев возлагалась на оперативный штаб ФоМи в Лицманштадте (VoMi Einsatzstab Litzmannstadt), куда заранее поступала информация от предприятий, которые нуждались в рабочих определенных специальностей. По результатам отбора составлялись списки семей, подлежащих отправке в различные регионы рейха. Отдельные экземпляры этих списков выдавались представителям главных фюреров СС и полиции тех округов, куда вскоре должен был поступить трудовой контингент. Местные фюреры СС и полиции были обязаны осуществлять контроль за соблюдением всех правил приема и обустройства переселенцев [14, bl. 2]. Ключевое значение имела готовность потенциального работодателя обеспечить своих новых рабочих жильем. В противном случае его запрос зачастую мог быть отклонен [Ebenda, bl. 3].

Местные руководители управлений СС и полиции зачастую являлись промежуточной инстанцией между работодателями и Главным штабным управлением РКФДФ. Как правило, именно от них направлялись запросы о необходимом количестве рабочих рук для того или иного региона. Следует также отметить, что многие группы советских немцев не поступали сразу к своему работодателю, а временно размещались в подведомственных СС транзитных лагерях. Подобная практика позволяла лучше проконтролировать готовность местных предприятий обеспечить надлежащие жилищные условия для своих новых рабочих, а также провести дополнительный

учет. В то же время эти предписания соблюдались не всегда. Например, в середине августа 1944 г. командир оберабшнита СС «Зюд» пожаловался на то, что многие работодатели довольно часто напрямую обращаются с запросами в филиал РКФДФ в Лицманштадте, а информация об отправке транспортов с переселенцами из Вартегау поступает с опозданием [8, bl. 100].

Постепенное привлечение немцев из СССР к различной трудовой деятельности началось уже с конца осени 1943 г. В значительной мере это осуществлялось по инициативе самих работодателей. Так, одними из первых в Главное штабное управление РКФДФ в Берлине обратились представители концерна «Hermann-Göring-Werken» с просьбой выделить некоторое количество советских переселенцев, находившихся в двух лагерях (Киршберг и Вальдхорст) на территории Вартегау, для работы на металлургических предприятиях Зальцгиттера (Нижняя Саксония). Следует отметить, что в данном случае речь шла лишь о тех этнических немцах, которые ранее работали на одном из заводов данного концерна в Днепропетровске [6, bl. 40]. Впрочем, они могли отправиться в Зальцгиттер лишь после окончания лагерной регистрации. Определить необходимый для «Hermann-Göring-Werken» перечень лиц должны были уполномоченный от Главного штабного управления РКФДФ в Лицманштадте и бывший директор одного из филиалов биржи труда в Днепропетровске [Ebenda, bl. 43]. Руководство же концерна в тесном сотрудничестве с местной администрацией обязалось обеспечить семьи своих новых рабочих жильем. Попавшие в список немцы подлежали вселению в одно из импровизированных общежитий Либенбурга, большие залы которого были разделены с помощью деревянных перегородок на отдельные комнаты [Ebenda, bl. 49]. Административный контроль на месте осуществлял главный фюрер СС и полиции «Митте» [Ebenda, bl. 43]. Из-за задержек с регистрацией по линии ЭВЦ отправка этого небольшого, в несколько десятков человек, контингента задержалась до начала декабря 1943 г. [Ebenda, bl. 48].

Аналогичный принцип отбора рабочей силы применила и фирма «Rheinmetall-Borsig AG». Ее представителей также интересовали некоторые немецкие семьи из Днепропетровска, которые временно содержались в одном из сборных лагерей на территории Восточных Судет. Эти переселенцы были необходимы для работы на кузнечно-штамповочном производстве в общине Гросс-Штоль. Многих из них лично знал директор предприятия, поскольку почти два года проработал уполномоченным представителем Центрального торгового общества «Восток» (Zentralhandelsgesellschaft Ost) в Днепропетровске. Руководство предприятия также пообещало, что к середине декабря 1943 г. администрация Гросс-Штоль сможет обеспечить немецкие семьи жильем [3, bl. 6].

Более массовый характер приобрел отбор рабочей силы для предприятий, выпускавших продукцию для Люфтваффе. Так, одна из первых подобных вербовок была осуществлена в районе Зольдау (Восточная Пруссия), где к концу декабря 1943 г. находилось примерно 5000 этнических немцев из СССР. Из них около 65 % после проверки комиссией ЭВЦ были отнесены к категории «А». Сразу несколько предприятий (фирма «Messerschmidt» в Регенсбурге, фирма «Espenlaub Flugzeugbau» в Вуппертале, авиакомпания «Deutsche Lufthansa» в Берлине, «VDM-Luftfahrtwerke AG» во Франкфурте-на-Майне, «VDM-Luftfahrtwerke Steiermark GmbH» в Марбурге-на-Драве и Испытательный авиационный институт в берлинском районе Адлерсхоф), которые работали на Люфтваффе, выразили желание трудоустроить 1 600 квалифицированных работников вместе с их семьями. До середины декабря 1943 г. на работу из Восточной Пруссии уже было отправлено 493 переселенца [14, bl. 11].

Из документов РКФДФ следует, что к концу 1943 г. отдельные группы советских немцев были задействованы и в других отраслях оборонной промышленности Германии. Так, в середине декабря предприятие «Einzesfelder Metallwerke AG» в округе Нидердонау, связанное с производством артиллерийских боеприпасов, получило в распоряжение 201 человека [5, bl. 43]. Спустя некоторое время туда прибыло еще 125 человек [Ebenda, bl. 61].

В начале 1944 г. большой интерес к этническим немцам из СССР как к трудовому ресурсу, который следует использовать в «старом рейхе», стали проявлять представители государственных и партийных инстанций. Например, такой точки зрения придерживался гауляйтер Э. Кох, полагавший, что этих переселенцев необходимо сначала проверить на предмет политической благонадежности, а затем как можно скорее отправить на территорию «старого рейха». Со своей инициативой выступил и Ф. Заукель, попросивший Г. Гиммлера выделить для экономики Тюрингии около 120 000 человек. Однако рейхсфюрер СС решительно отклонил эти просьбы, поскольку те противоречили ключевым принципам переселенческой политики [18, s.

217–218]. К тому же Г. Гиммлер уже договорился с гауляйтером А. Грейзером о трудоустройстве многих переселенцев из СССР на территории Вартегау [19, s. 274–275]. О своих потребностях в дополнительной рабочей силе сообщили также администрации Верхней Силезии и Восточных Судет. Оба региона хотели получить по 10 000 советских немцев для использования в сельском хозяйстве [18, s. 218].

В то же время, начиная с февраля 1944 г., на основании соглашения между Имперским министерством авиации (Reichsluftfahrtministerium (RLM) далее – РЛМ) и ФоМи в лагерях на территории округа Лицманштадт и Восточной Пруссии продолжился отбор рабочей силы для промышленных предприятий Люфтваффе, который приобрел уже более широкий размах. Накануне вербовочной акции в упомянутые регионы прибыл также представитель от РЛМ [14, bl. 46].

Этнические немцы, которые прошли лагерную вербовку, вскоре подлежали отправке железнодорожным транспортом в различные регионы Германии. Накануне отъезда из лагеря каждый переселенец получал отпускное свидетельство (Entlassungsschein). Согласно инструкции, группы людей, закрепленные за разными фирмами, распределялись по разным вагонам. К каждой из групп был приставлен сопровождающий от предприятия. Для перевозки багажа выделялись отдельные товарные вагоны. Перед отправкой переселенцы получали также трехдневный паек, за выдачу которого отвечала железнодорожная администрация. Медицинское обслуживание в дороге осуществлял персонал Немецкого Красного Креста [Ebenda, bl. 58]. Необходимо также отметить, что оперативный штаб ФоМи передавал в окружные управления СС и полиции персональные карты переселенцев категории «А», оформленные комиссиями ЭВЦ в ходе лагерной регистрации [Ebenda, bl. 52].

На первом этапе вербовочной акции Люфтваффе – с февраля по апрель 1944 г. – в «старый рейх» было отправлено 4 740 человек, включая членов семей [Ebenda, bl. 79]. Самые многочисленные контингенты достались таким фирмам и предприятиям, как: «I.G. Farbenindustrie AG» в Ландсберге-на-Варте (242 человека), «Junkers Flugzeug Motorenwerke» во Фрицларе (252 человека), «Junkers Flugzeug- und Motorenbau» в Бад-Лангезальце (481 человек), «Buna-Werke GmbH» в Шкопау (390 человек), «Kurt Peter Hensel» в Кёппельсдорфе (359 человек), «Auto-Union Werk DKW» в Шкопау (538 человек) и «Auto-Union Werk Siegmar» в Хемнице (839 человек) [Ebenda, bl. 77–79].

При отборе рабочей силы в лагерях ФоМи во многих случаях вербовщики, конечно же, старались учитывать уровень профессиональной компетенции. Однако из-за растущей нехватки рабочих рук этот принцип работал не всегда. Так, в середине апреля 1944 г. окружная биржа труда в Бремене просила прислать для оборонных предприятий около 500 человек, соглашаясь трудоустроить даже неквалифицированный персонал [10, bl. 5]. Для некоторых работодателей в силу специфики их производства был также важен половозрастной принцип. Например, в начале апреля 1944 г. руководство ткацкой фабрики «Buntweberei Sulz GmbH» в Зульце направило запрос на вербовку около 200 молодых женщин [4, bl. 20].

Предприятия, которые выполняли заказы Люфтваффе, обычно не имели возможностей обеспечить все немецкие семьи индивидуальным жильем. Поэтому практически всех переселенцев приходилось размещать в рабочих лагерях (Arbeitslager) при фабриках и заводах. Так или иначе, руководство СС было вынуждено считаться со сложившейся ситуацией, однако настаивало на том, чтобы условия проживания немецких семей были более или менее приемлемыми [14, bl. 46]. На практике же данные требования выполнялись далеко не всегда. Советские немцы, которые оказывались в этих лагерях, зачастую уже мало чем выделялись на фоне других групп иностранных рабочих (например, тех же остарбайтеров). В целом их положение, особенно в плане обеспечения жилищно-бытовых условий, вряд ли можно считать привилегированным. Нередко оставляли желать лучшего уровень питания и санитарно-гигиеническая обстановка. Поэтому в некоторых случаях переселенцы были вынуждены обращаться в различные инстанции (например, в структуры СС) с жалобами на плохие условия лагерного проживания. Характерным примером является коллективное обращение этнических немцев, которые в конце февраля 1944 г. оказались на уже упомянутой фабрике «Auto-Union Werk Siegmar» в Хемнице. Значительная часть этого контингента была размещена в холодном бараке, рассчитанном на 200 человек, где ранее проживали военнопленные. Довольно скудным был и пищевой рацион. Кроме того, семьи немцев не имели возможности даже регулярно мыться. Поэтому ав-

торы данного обращения просили власти отправить их на какую-нибудь другую фабрику [Ebenda, bl. 35].

Схожие жалобы поступали и от переселенцев, которые прибыли на предприятие «Maschinenfabrik» города Вайшлиц (Саксония). Еще во время вербовки в Вартегау немецкие власти пообещали предоставить всем на новом месте достаточно приемлемые условия для проживания. Однако и эту группу переселенцев разместили в одном из старых прохудившихся бараков для военнопленных. Одним из наиболее существенных бытовых неудобств было отсутствие печи, где рабочие и члены их семей имели бы возможность готовить дополнительную пищу и согревать воду для мытья. Само помещение барака продувалось сквозняками, результатом чего стал постепенный рост заболеваемости пневмонией, от которой в первую очередь начали страдать дети. Некоторые из этих случаев закончились смертельным исходом. Попытка обратиться к начальнику лагеря насчет улучшения условий проживания не привела ни к каким результатам. По мнению чиновника, немцы из СССР должны были довольствоваться тем, что получили, поскольку это вполне соответствовало их невысокому статусу. Подобное отношение со стороны отдельных представителей администрации лишь усиливало среди переселенцев ощущение бесправности и безысходности [17, bl. 132–133]. Написанная одним из рабочих на имя Й. Геббельса жалоба возымела эффект. В середине июля 1944 г. региональный уполномоченный РКФДФ получил из Лицманштадта указания произвести проверку условий лагерного проживания советских немцев. Параллельно с этим было поручено выяснить, насколько профессиональная специализация каждого квалифицированного рабочего соответствует его деятельности на фабричном производстве [Ebenda, bl. 135].

Также имели место случаи, когда некоторые оборонные предприятия, хотя и испытывали серьезную потребность в привлечении дополнительного рабочего контингента, но в то же время оказались практически не готовы обеспечить для него даже минимальные условия проживания. Подобная противоречивая ситуация была, например, выявлена на нескольких заводах и фабриках Саксонии в результате предварительной инспекции, которую провели представители региональных структур НСДАП. Администрация предприятия «Mechanik» в Рохлице попыталась найти компромисс, предложив одну из гостиниц города в качестве временного пристанища для семей своих новых рабочих. Однако решение о наборе и отправке советских немцев на упомянутые промышленные предприятия Саксонии все равно было отменено [14, bl. 45].

Привлечение рабочей силы из числа переселенцев на заводы и фабрики Люфтваффе продолжалось на протяжении практически всего года. Также стоит отметить, что вербовочные акции зачастую санкционировались уже самими регионами. Например, в начале мая 1944 г. 328 человек из Восточной Пруссии отбыли в распоряжение нескольких фирм: «Espenlaub Flugzeugbau GmbH» (Вупперталь), «Hankel und Jostmann» (Гютерсло), «Leybolds Nachfolger KG» (Бергнойштадт), «Rixe und Co. GmbH» (Билефельд), «Güth und Wolf» (Гютерсло) и «Felix Ruberg» (Хаген) [11, bl. 38]. В этом же месяце 116 человек, которые временно проживали в лагере Берген-на-Рюгене, отправились на предприятие фирмы «Wilhelm Schmidding» в Шмидеберге [13, bl. 6–9]. Еще несколько трудовых контингентов по запросу главного фюрера СС и полиции «Нордзее» было распределено между фирмами «Weser-Flugzeugbau GmbH» (Бремен) и «Land- und See-Leichtbau GmbH» (Ноймюнстер) [9, bl. 189–190]. Кроме этого, к концу мая некоторое количество переселенцев выехало из Померании на предприятие «Junkers Flugzeug und Motorenwerke AG» в Страсбурге [Ebenda, bl. 177].

Довольно активную вербовку советских немцев развернули власти округов Вюртемберг-Гогенцоллерн и Баден-Эльзас, пытаясь, таким образом, хоть как-то сократить нехватку трудовых ресурсов. Важную роль сыграло и то, что оба региона не имели больших проблем с размещением переселенцев. Первые рабочие контингенты, насчитывавшие от нескольких десятков до нескольких сотен человек, стали поступать уже с марта 1944 г. Следует отметить, что под вербовку нередко попадали переселенцы группы «О» [4, bl. 124]. Часть немцев была определена на такие предприятия, «Luftschiffenbau Zeppelin» во Фридрихсхафене, «Reitter und Schefenacker» в Эсслингене, «Mahle Werk GmbH» в Штутгарте, «Carl Neff» в Бреттене [Ebenda, bl. 22]. Впрочем, существенных сдвигов в оборонном производстве до конца лета так и не произошло. Из-за дефицита рабочей силы многие региональные предприятия, выпускавшие продукцию военного назначения, не справлялись со своевременным выполнением заказов. Поэтому в середине августа 1944 г. командир оберабшнита СС «Зюдвест» просил Лицман-

штадт как можно скорее направить в эти два округа еще несколько сотен квалифицированных рабочих независимо от их регистрационной категории [Ebenda, bl. 119]. Данная просьба была вскоре удовлетворена. Из лагерей Вартегау стали поступать новые группы советских немцев. По приблизительным подсчетам, их численность до конца августа составила 361 человек [Ebenda, bl. 85, 103]. Параллельно с этим из лагеря Вальдхорст под Лицманшадтом намечалась отправка одного крупного контингента (около 2 500 человек), который предполагалось распределить между Вюртемберг-Гогенцоллерном, Баден-Эльзасом и Швабией [Ebenda, bl. 115]. В первой половине сентября ожидалось прибытие еще 436 человек [Ebenda, bl. 113].

Вербовка и отправка советских немцев на различные промышленные предприятия Германии продолжалась до конца 1944 г. Однако ее темпы заметно снизились. Основная причина заключалась в том, что администрации ряда регионов уже не могли принимать у себя многочисленные контингенты рабочих из-за наплыва сотен тысяч беженцев из западных, а затем и восточных территорий рейха [6, bl. 209]. Такие округа, как Мозельланд, Вестмарк и другие пытались выйти из сложившегося положения, выдвигая дополнительные критерии отбора. Так, еще в июле–августе 1944 г. командир оберабшнита СС «Рейн-Вестмарк» просил Лицманштадт направлять только молодых мужчин и женщин, которые, к тому же, не имели детей. Это прошение было отклонено, так как по ряду причин отбор рабочей силы в лагерях ФоМи по заданному критерию был невозможен: во-первых, сам поиск людей занял бы много времени; во-вторых, бессемейные и бездетные переселенцы пользовались к тому времени повышенным спросом у многих работодателей из других регионов Германии; в-третьих, германские власти зачастую старались не допускать трудоустройство молодежи с отрывом от семей, которые рассматривались как целостные хозяйственные единицы [15, bl. 33]. В первых числах сентября 1944 г. руководство оберабшнита СС «Рейн-Вестмарк» попросило Лицманштадт больше не отправлять трудовые контингенты на подконтрольную ему территорию, поскольку пересыльные лагеря стали использоваться для размещения беженцев [Ebenda, bl. 2]. В конце августа от некоторых регионов Германии еще поступали запросы на массовую вербовку советских немцев. Например, округ Байройт желал получить 2 000 человек, Майнфранкен – 800 человек и Франкен – 200 человек [12, bl. 96]. Результаты вербовок по этим запросам пока неизвестны. Однако из документов известно, что на некоторые региональные предприятия все же прибыло трудовое пополнение. Так, на протяжении сентября 1944 г. фабрика «Füchsel» в Дингольфинге (округ Байройт) приняла 378 человек [Ebenda].

Таким образом, в условиях тотальной мобилизации, многие эвакуированные из СССР в 1943–1944 гг. этнические немцы закономерно стали частью трудовых ресурсов Германии. Особую заинтересованность в вербовке немецких переселенцев проявляли оборонные предприятия, расположенные в «старом рейхе». В итоге наибольшее количество советских немцев оказалось задействовано на заводах и фабриках, выпускавших продукцию для Люфтваффе. Из-за возросшей потребности в рабочих руках некоторые предприятия Германии время от времени были вынуждены трудоустраивать у себя переселенцев категории «О» или же просто неквалифицированных работников. При этом вербовочные возможности каждого работодателя зависели от его готовности обеспечить более или менее приемлемые условия проживания для трудового пополнения.

Библиографические ссылки

1. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Советские военнопленные и остарбайтеры в Третьем рейхе и их репатриация. Москва, 1996. 896 с.
2. Antons J.-H. Flucht ins „Dritte Reich“. Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945) // Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History. № 14 (2017), H. 2. S. 247–248.
3. Bundesarchiv Berlin (BAB). R 49/1324.
4. BAB. R 49/1325.
5. BAB. R 49/1326.
6. BAB. R 49/1328.
7. BAB. R 49/1329.
8. BAB. R 49/1330.
9. BAB. R 49/1332.
10. BAB. R 49/1333.
11. BAB. R 49/1334.
12. BAB. R 49/1335.
13. BAB. R 49/1336.
14. BAB. R 49/1337.
15. BAB. R 49/1337a.
16. BAB, R 186/3 (пагинация листов отсутствует)
17. Bamm P. Der große Kriegstreck 1944 // Ostdeutscher Beobachter (23. Juli 1944). № 201.
18. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart, 1983. 257 s.
19. Strippel A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939–1945). Paderborn, 2011. 370 s.

References

1. Polyan P. M. (1996) *Zhertvy dvukh diktatur: Sovetskie voennoplennye i ostarbaitery v Tret'em reikhe i ikh repatriatsiya* [Victims of Two Dictatorships. Ostarbeiters and POW in Third Reich and Their Repatriation]. Moscow, (in Russian).

2. Antons J.-H. (2017) Flucht ins „Dritte Reich". Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945). *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, № 14, H. 2, pp. 247–248.

3. Bundesarchiv Berlin (BAB). R 49/1324.

4. BAB. R 49/1325.

5. BAB. R 49/1326.

6. BAB. R 49/1328.

7. BAB. R 49/1329.

8. BAB. R 49/1330.

9. BAB. R 49/1332.

10. BAB. R 49/1333.

11. BAB. R 49/1334.

12. BAB. R 49/1335.

13. BAB. R 49/1336.

14. BAB. R 49/1337.

15. BAB. R 49/1337a.

16. BAB, R 186/3

17. Bamm P. (1944) Der große Kriegstreck 1944. *Ostdeutscher Beobachter*, № 201, (in German).

18. Fleischhauer I. (1983) *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion*. Stuttgart, (in German).

19. Strippel A. (2011) *NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939–1945)*. Paderborn, (in German).

Надійшла до редколегії 23.05.2019

Всесвітня історія

Троян С. С., Нечаєва-Юрійчук Н. В., Алексієвець Л. М.	Велика війна 1914–1918 і маніпуляція свідомістю людини в умовах зародження нової світ-системи: досвід для XXI століття
Архірейський Д. В.	Фрітьоф Нансен та Україна

Всемирная история

Троян С. С., Нечаева-Юрийчук Н. В., Алексиевец Л. М.	Великая война 1914–1918 и манипуляция сознанием человека в условиях зарождения новой мир-системы: опыт для XXI века
Архирейский Д. В.	Фритьоф Нансен и Украина

Weltgeschichte

Troyan S. S., Nechaieva-Yuriichuk N. V., Aleksiievets L. M.	Großer Krieg 1914–1918 und Manipulation des menschlichen Bewusstseins unter den Bedingungen der Entstehung einer neuen Welt-System: Erfahrung für das XXI Jahrhundert
Arkhireysky D. V.	Fridtjof Nansen und die Ukraine

Weltgeschichte

Troyan S. S., Nechaieva-Yuriichuk N. V., Alexiyevets L. M.	The Great War 1914 – 1918 and Manipulation of Humans' Consciousness in the Circumstances of the New World-System Birth: the Experience for XXI century. Consciousness in the Circumstances of the New World-System Birth: the Experience for XXI century
Arkhireyskyi D. V.	Fridtjof Nansen and Ukraine

УДК 94(477)
DOI 10.15421/311910

Serhiy Troyan
Department of International Relations, Information and Regional Studies of the National Aviation University (Ukraine)
Nataliia Nechaieva-Yuriichuk
Department of Political Science and Public Administration of Yurii Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine)
Lesya Alexiyevets
Department of the World History and Religious Study Chair Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil (Ukraine)

THE GREAT WAR 1914-1918 AND MANIPULATION OF HUMANS' CONSCIOUSNESS IN THE CIRCUMSTANCES OF THE NEW WORLD-SYSTEM BIRTH: THE EXPERIENCE FOR XXI CENTURY.

Троян С. С., Нечаєва-Юрійчук Н. В., Алексієвець Л. М. Велика війна 1914–1918 і маніпуляція свідомістю людини в умовах зародження нової світ-системи: досвід для XXI століття.

Упродовж Великої війни початку XX ст. уряди країн-учасниць використовували різноманітні засоби маніпуляції людською свідомістю, у тому числі, художню літературу, поезію, листівки тощо. Головною метою таких дій була мобілізація населення на війну. Однак реальність Першої світової війни змінила уявлення людини щодо самої війни. І військові, і мирне населення були розчаровані, дезорієнтовані і потребували стабільності та визначеності, яких повоєнне мирне життя так їм і не дало. Тож не дивно, що частина з тих, хто так і не зміг віднайти себе, потрапили під вплив радикальних ідей, зокрема націонал-соціалізму. Всебічне вивчення і осмислення суспільно-політичних процесів під час першого глобального конфлікту XX ст. має сприяти уникненню їхнього повторення на початку XXI століття.

Ключові слова: Велика війна, свідомість, пропаганда, маніпуляція, стереотип.

Троян С. С., Нечаева-Юрийчук Н. В., Алексиевец Л. М. Великая война 1914-1918 и манипуляция сознанием человека в условиях зарождения новой мир-системы: опыт для XXI века.

В течение Великой войны начала XX в. правительства стран-участниц использовали различные средства манипуляции человеческим сознанием, в том числе, художественную литературу, поэзию, листовки и тому подобное. Главной целью таких действий была мобилизация населения на войну. Однако реальность Первой мировой войны изменила представление человека относительно самой войны. И военные, и мирное население были разочарованы, дезориентированы и нуждались в стабильности и определенности, которых послевоенная мирная жизнь так им и не предоставила. Поэтому не удивительно, что часть из тех, кто так и не смог найти себя, попали под влияние радикальных идей, в частности национал-социализма. Всестороннее изучение и осмысление общественно-политических процессов во время первого глобального конфликта XX в. должно способствовать избеганию их повторения в начале XXI века.

Ключевые слова: Великая война, сознание, пропаганда, манипуляция, стереотип.

Troyan S. S., Nechaieva-Yuriichuk N. V., Aleksiievets L. M. Großer Krieg 1914-1918 und Manipulation des menschlichen Bewusstseins unter den Bedingungen der Entstehung einer neuen Welt-System: Erfahrung für das XXI Jahrhundert.

Die Regierungen der teilnehmenden Länder verwendeten verschiedene Mittel, um das menschliche Bewusstsein zu manipulieren, einschließlich Fiktion, Poesie, Flugblätter und dergleichen. Das Hauptziel solcher Handlungen war die Mobilisierung der Bevölkerung für den Krieg. Die Realität des Ersten Weltkriegs veränderte jedoch die Darstellung des Menschen in Bezug auf den Krieg selbst. Sowohl das Militär als auch die Zivilbevölkerung waren enttäuscht, desorientiert und brauchten Stabilität und Sicherheit, die Ihnen das friedensleben der Nachkriegszeit nicht gegeben hatte. Daher ist es nicht verwunderlich, dass ein Teil derjenigen, die sich selbst nicht finden konnten, von radikalen Ideen, insbesondere dem Nationalsozialismus, beeinflusst wurde. Die umfassende Untersuchung und

© S. Troyan, N. Nechaieva-Yuriichuk, L. Alexiyevets, 2019

begreifen der gesellschaftspolitischen Prozesse während des ersten globalen Konflikts des zwanzigsten Jahrhunderts sollte dazu beitragen, Ihre Wiederholung zu Beginn des 21.Jahrhunderts zu vermeiden.

Schlüsselwörter: Großer Krieg, Bewusstsein, Propaganda, Manipulation, Stereotyp.

Troyan S. S., Nechaieva-Yuriichuk N. V., Alexiyevets L. M. The Great War 1914–1918 and Manipulation of Humans' Consciousness in the Circumstances of the New World-System Birth: the Experience for XXI century. Consciousness in the Circumstances of the New World-System Birth: the Experience for XXI century.

The Great War of 1914-1918 went down in history as the first armed clash of two warring coalitions of States on a global scale. The centenary of the end of the First World War of 1914-1918 became a significant information occasion for a new unbiased view in the context of a retrospective analysis of the problems of war and peace, war and politics, war and diplomacy, war and society, war and culture and the like. During the Great War at the beginning of the XX century the governments of countries – participants of the war used different ways for manipulation of human consciousness like fiction, poetry, postcards etc. The main aim of that was the achievement of people mobilization for war. The reaction of people of European states for the war was ambiguous, but a high percentage of population was in favor of the war. Even a famous French writer A. France (who was 70 years old) tried to become a volunteer to the war. So, what is possible to tell about younger men? But the reality of the First World War changed the vision of people toward it. They saw that the war is not a festival. It needs patience, first of all. New strategies, new armament demonstrated that the individual person had a small influence on result. The enemy was often invisible. All that affected the identification of soldiers and contributed the development of front-line brotherhood. Disappointment became the special feature of those who went through the war. They returned to the unstable world where it was difficult to find appropriate place for former soldiers. And again it was used by radical elements like A. Hitler in Germany. The authors point out that it is necessary to understand the processes that took place at the beginning of the XX century to not repeat them at the beginning of the XXI century. Understanding the events of the world war 1914-1918, their impact on the human mind and psyche are a necessary component for understanding the processes that are currently taking place in our country. The state and government circles should take into account the experience of the past and develop an adequate strategy to overcome the destructive effects of war on the human consciousness, the integration of front-line soldiers into peaceful life and the protection of democratic ideals and freedoms.

Key words: Great War, consciousness, propaganda, manipulation, stereotype.

Introduction. During the twentieth century, which went down in history as a period of epoch-making profound changes that affected almost all spheres of life of the then society, the system of international relations has undergone dramatic changes three times. Twice it was caused by world wars – the global conflicts of 1914–1918 and 1939–1945, during which not only the borders in Europe and the world were redrawn, but also the fate of both individuals and entire peoples. The analysis of the causes, consequences and lessons of world wars becomes particularly relevant in the context of the threat of destruction of the international legal foundations of the modern post-bypolar system of international relations, in particular as a result of the war unleashed by Russia against Ukraine and the Russian occupation of the Crimea, as well as Russia's military-political attempt to destabilize the situation in Eastern Ukraine [4; 6–9; 15; 20; 29; 40].

The First World War of 1914-1918 was a reflection of the fundamental changes of global and internal character in different countries and groups of countries, and the result of deep economic and political processes of civilization development in the late XIX – early XX-th century. The main reason for the war lay in the complex contradictions between the participating countries, which were the result of the global crisis of civilization as a consequence and manifestation of industrial progress. At the same time, the tendency of monopolies to expansion and aggression was particularly evident. The merging of monopolies with the state and the formation of state-monopolistic capitalism gave state policy an increasingly expansionist character. This was evidenced, in particular, with the growth of militarization, the emergence of military-political alliances, the increase in local conflicts, the strengthening of colonial oppression etc. The aggravation of rivalry between the leading states and groups of countries was also a consequence of the relative unevenness of their socio-economic development at the turn of the XIX – XX centuries, which influenced the level and nature of external expansion and eventually led to a military conflict on a global scale.

The centenary of the end of the First World War of 1914–1918 became a significant information occasion for a new unbiased view in the context of a retrospective analysis of the problems of war and peace, war and politics, war and diplomacy, war and society, war and culture etc. The Great War of 1914–1918 went down in history as the first armed clash of two warring coalitions of states on a global scale. Its underlying causes

were associated with the peculiarities of political, economic, social development of the world at the turn of the XIX–XX centuries. Differences of interests and the desire to gain leading positions in the international arena pushed the then great powers to create military-political alliances and coalitions. As a result, in the late XIX – early XX century two national military-political associations were created – the block of the German Empire, Austro-Hungarian Empire and Italy in 1879–1882 (the Triple Alliance) and the coalition of France, the Russian Empire and Great Britain (the Entente) in 1893 – 1907.

The Cold War between these blocks on the background of the struggle for the redistribution of the world quickly led to the aggravation of contradictions in almost all regions of the world, especially in Europe. It was here that the symbolic powder keg exploded – the political and diplomatic struggle in the Balkans turned into an armed battle between Austria-Hungary and Serbia. On the side of the Danube monarchy was the Kaiser's Germany, and Serbia was supported by the Entente States. The July crisis of 1914 as a «cold» phase of block confrontation passed in early August into the phase of «hot» long war – the first global armed conflict of the twentieth century, the most famous under the names of the Great War and the First World War. Term «The First World War» (World War I) was introduced into scientific circulation in September 1914 by the German philosopher E. Haeckel. The morning daily American newspaper «The Indianapolis Star» from September 20, 1914 quoted him: «There is no doubt that the course and nature of the frightening «European war» ... will be the First World War in the full sense of the word» [21, p. 5]. In historiography, this term as the official name spread after the publication in 1920 of the book «World War I» [16] by British historian and war correspondent Ch. Repington, and with the beginning of World War II became generally accepted. Regarding the term «The Great War» or «The War to end all wars», it was used to refer to the war between the two blocks – the Central Powers and the Entente with the explosion of the first global conflict [30, p. 398].

The main features of the Great War. The First World War of 1914–1918 is characterized by several fundamental features that are clearly visible from a time distance of one hundred years.

Firstly, the Great War was a hitherto unprecedented global armed conflict in terms of the number of states, peoples, human and material resources involved.

Secondly, the military operations took place in theaters of great length and depth, not only in Europe, where the depth of warfare reached about 500 km, but also in Asia and Africa, not only on land but also in the ocean and in the air.

Thirdly, the armed confrontation was based on the use of new equipment and new ways of warfighting. Thus, in particular, for the first time the tanks, aircraft, submarines, and machine guns were used by the warring coalitions and a gas attack was held.

Fourthly, military-political alliances eventually covered almost the whole world, which was the result of the entry into the world war of the Ottoman Empire on the side of the Austro-German Block, and the British colonies, Japan, the United States on the side of the Entente States.

Fifthly, the era of the Great War was an unprecedented competition of diplomacy, and diplomatic struggle in general and for the allies in particular surpassed the corresponding conflicts of the period of the diplomatic revolution of the XVIII century. The result of the struggle of diplomacy during the First World War was the qualitative and quantitative reformatting of the warring coalitions (for example, Italy moved to the side of the Triple Entente, an ally of this coalition became also the United States), which eventually finally consolidated the transition of military-strategic and operational-tactical initiative to the Entente States and their victory in the world conflict.

Sixthly, the Great War revolutionized the world on an unprecedented scale, especially and above all Europe, leading not only to the explosion of revolutions and revolutionary movements in Russia, Germany, Austria-Hungary, Turkey, Finland, Ukraine, India, China, Mexico, but also to the collapse and cessation of the existence of four empires – Russian, German, Austro-Hungarian, and Ottoman.

Seventhly, the former imperial periphery or some of its core turned first into a mobile revolutionary segment of the post-war world order (for example, Finland, Ukraine, Hungary, etc.), and then either entered the state and acquired international subjectivity (for example, Poland, Czech Republic, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes etc.), or became part of other states (Ukraine) or part of the mandate system of the League of Nations (former colonies of the German and Ottoman empires).

Eighthly, the League of Nations became the first global international organization that assumed obligations and responsibility for the preservation, maintenance of peace in the world prevention of a new global war as a means of solving contradictions and contradictions of interstate nature.

Ninthly, the first global armed conflict confirmed the main trend at that time: the change

in the international system is only as a result of a large-scale war. Given that the Great War of 1914–1918 was a logical continuation of the chain of the Thirty years' war, the Westphalian system of international relations – the Napoleonic wars, the Vienna international system – the First World War, the Versailles-Washington international world order, but on a number of abovesaid fundamental traits is dramatically different from its predecessors.

Tenthly, the First World War is so organically combined, given the nature of the evolution trends of peace and development of international relations with interwar two decades with their many wars, and armed conflicts and annexation and the Second World War that there is a reason even to refer not to the two world wars, but about one Thirty years' World War of the twentieth century, which covered 1914–1945.

Eleventhly, the Great War, with all its tragedy, created conditions for new transformational shifts in almost all spheres of society. At the same time, it deepened the rifts between the winners and the losers, in the camp of the victorious powers, the discontent and resistance of the peoples, only partially or not realized their state aspirations, the confrontation with Soviet Russia, and then the USSR and others, which as a result very quickly signaled the instability of the new world order.

In general, the end of the Great War moved the world into a new stage of development of economic and financial relations, political order and international system. The centenary of the Vienna world order was replaced by the Versailles-Washington international order. It was the least chronologically long period in the evolution of international relations and entered the annals of history as the interwar two decades. Prophetically sounded the words of Marshal F. Foch on the system of treaties, which were the result of securing the victory of the Entente in the First World War: «This is not a peace, but a truce for twenty years».

Topicality and articulation of issue. The development of the world community in the early XXI century confirmed that the humanity has not overcome the greatest challenges and threats of the previous age. Nowadays we face the challenges that are more or less similar to those of the early twentieth century, but technology and information capabilities are now at a much higher level of development. However, as a hundred years ago, modern wars begin virtually – a war of ideas and intellectual confrontation, which is greatly enhanced by the use of new information technologies.

The path to a full-scale information war, the object of which is now Ukraine, began in the historical past. But the most successful in this context was the experience of the First World War, when the world empires launched large-scale propaganda and agitation campaigns aimed at the formation of a «patriot of the Motherland», for which the Motherland weighs more than his own life. The latter gives rise to certain reflections: on the one hand, we are still talking about patriotism and love for the Motherland, so is it worth condemning the policy of the governments of the participants in the World War of 1914–1918? On the other hand, the population of the British, Russian or Austro-Hungarian Empire was multinational, which led, for example, to deep disagreements in the vision of the future between the Poles and the Russians or Ukrainians. Therefore, the influence on the population, which was systematically and purposefully exercised by the governments of these countries, was, in our opinion, to some extent manipulative, because it was carried out for the sake of military mobilization and political loyalty of citizens. Therefore, the personal space of a person on the eve of the war of 1914–1918 was violated by mass propaganda and agitation of ideas aimed at the formation of a citizen – «a patriot ready to wage war to victory».

Analysis of research and publications. Perhaps that is why the studies on the content and features of the use of information and propaganda during the war of 1914–1918 appeared immediately after its end. One of the first who published his work in 1921 "The Press and the General Staff" [12], was a British researcher N. Lytton. In this work, the author made an attempt to analyze the work of the General staff of Great Britain during the war, and the features of building relationships with the public.

In 1927, the American sociologist H. Lasswell in his study «Propaganda Technique in the World War» noted that during the war the «mobilization of thoughts» was necessary, because in wartime conditions and «the danger that threatened as a result of freedom of opinion was greater than that which could appear as a result of distortion of these thoughts» [27, p. 31]. As we can see, for the researcher war is a period when the restriction of freedom of thought becomes an urgent need of the belligerent state, because otherwise a person remains free from the manipulative influence of the propaganda machine and retains critical thinking, which is quite unnecessary for the authoritarian state machine, especially in war.

As of the following year, another American researcher, a member of the Public Information Committee during the First World War E. L. Bernays published a monograph «Propaganda» [1], which, in our opinion, can still be used as a textbook on the basics of propaganda and public relations.

Among the modern researchers, the theme of the First World War remains more than relevant. In recent years there were a number of scientific conferences, seminars, round tables dedicated to the beginning, course and end of the war of 1914–1918. Fundamental joint monographies were published, in particular, «the Great War 1914–1918: origins, nature and consequences,» «the First World War in history focus» and others, the works of historians of different countries and scientific schools were published (M. Volos, E. Hobsbaum, J. Leonhard, B. Liddel, H. Münkler, M. Neiberg, E. Rogan, S. Troyan, V. Fisanov, P. Hart, A. Chwalba, M. Hastings and many others) on almost all aspects of the Great War [2–3; 10–11; 13–14; 17; 22–24; 28; 31–35; 37–39; 41; 44–45; 47–48;].

The purpose of this scientific work is to study the manipulative impact of the state on human consciousness on the eve and during the First World War.

Today we are actively paying attention to the significant role of intellectuals and public figures in the information wars of our time. But already in the nineteenth century the creative intelligentsia was the focus of the intellectual potential of society, «the carrier of national consciousness, because it advocated the preservation and development of national culture, produced the idea of national liberation struggle, defended democratic ideals, played a considerable – often defining! – role in shaping the public opinion of a country» [42, p. 78].

Now it is difficult to accurately identify the atmosphere that prevailed on the European continent on the eve of the First World War. For many contemporaries it was marked with stability, inviolability and immutability. As it was noted by the British historian P. Fussel, «the Great War took place in a static comparison with our world, with stable values, in which the meaning of abstract concepts seemed constant and reliable. Everyone knew...what Honor meant» [5, p. 21].

Political propaganda and manipulation of consciousness during the Great War. Preparation of the population of European countries for the future war began in the early twentieth century. A special place among the means used took fiction and visual means, in particular, leaflets, posters, calendars etc. In bookstores appear military-utopian novels, the authors of which depicted the probable military-political confrontation between European countries, stressed the positive role of war in the renewal of society, and convinced the reader of the victory of the country they represented. The most popular military-utopian novel was in Germany, however, in the UK and in France such works also had their fans. It should be noted that today this genre remains popular for the promotion of certain ideas, including those related to the formation of the reader's idea of the possible development of political events and the results of the likely, in particular, military confrontation between states. For example, in 2009 in the Russian Federation the books about the "collapse of the Ukrainian project" and the imminent war between the two countries went on sale, which was also reflected in the Ukrainian publications [46].

In addition to the prose, which not all citizens of the empires could read exclusively for objective reasons (e.g., illiteracy), a popular mean of influence on the ordinary citizen was the poetry that was easy to remember. Interesting, from our point of view, is the fact that during the war in Germany has been written more than three million chauvinistic poems [50, p. 98]. And this is only in Germany!

Together with the printed word, visual means of influencing the consciousness of an individual were used, primarily leaflets – relatively cheap and very common means of communication at the beginning of the last century. Leaflets were printed in large quantities, used for both open correspondence and for collecting, so the government and the Entente and the Triple Alliance actively took advantage of this opportunity of influence. Comparative analysis of the leaflets shows that the artistic means used by the opponents were often similar. For example, both German and Russian propagandists called on their peoples to wage a Holy war against an enemy that threatens the very existence of their own nation. Analogies were made with mythological subjects – the destruction of the many-headed Hydra by a German warrior (a symbolic image of the struggle between good and evil), or an appeal to the images of invincible epic heroes by Russian propagandists (Ilya Muromets, for example). Thus, stereotyping its own citizens was involved, because in human nature psychological conditions are stored that «facilitate the work of the propagandist and perpetuate guilt in the war with the enemy» [27, p. 60]. This phenomenon can be explained by the fact that a person makes a choice between the unpleasant fact of war and the desire to believe in the triumph of good in the world. Thus, it can be assumed that in the mind of the individual the opponent becomes the personification of evil, and his own victory is interpreted as a victory of good.

Images inspired by artwork and visual media has shaped the worldview of the audience, and contributed to the adoption of stereotypes of mutual perception, both at the individual and collective levels. Given the fact that «social memory

is tuned to the benefit of material congruent with expectations» [36, p. 175], in the political propaganda of the World War of 1914–1918 years the stereotypes are actively used that carried out a kind of moral preparation of the population for war, preparing people to confront the real, not imaginary enemy.

We can assume that in the early twentieth century a person was in a situation where he was offered ready-made images that clearly define the side of good and evil. Moreover, comparing with our time, it is difficult not to agree with the thesis that it is human nature to fill in the missing information about another person with the help of stereotypes contained in our consciousness. This is particularly noticeable when it comes to representatives of other nations. Personal ideas about an ethnic group and stereotypes about this ethnic group may overlap, but in their reaction to certain stimuli, representatives of one ethnic community tend to have more in common than the individual, which opens up ample opportunities for the government circles of authoritarian states to use them to achieve specific political interests. The latter, in our opinion, found its expression in the government policy of Germany, Great Britain, Russia and other belligerent powers during the First World War. Thus, in particular, at the very beginning of the war, in 1915, the German Kaiser Wilhelm II on the occasion of his birthday awarded twelve «writers-patriots» with the Order of the Eagle [50, p. 98]. Among the awardees was the author of the then popular poem «Song of Hate against England» Ernst Lissauer, in which he wrote: «We have one foe and one alone England...» [43, p. 69]. This verse, in the author's opinion, reflected quite clearly the position of the German government circles interested in forming and deepening the feeling of hatred towards its enemy, which at that time was Great Britain. As it was noted by the famous Austrian writer S. Zweig, «among the seventy million Germans quickly became no one who would not know the «Song of Hate against England from the first to the last line» [49, pp. 312–313].

At the same time among the subjects of the British Empire the image of the ruthless and insidious German soldier was created and cultivated: there was widespread information in the British press about the atrocities of German troops in Belgium, which created the appropriate mood and emotions in the reader [25, pp. 269–270]. These are just some examples of manipulation of human consciousness, used during the Great War. In fact, the propaganda of hatred carried out by the belligerent states pursued quite pragmatic goals: first of all, to raise the morale of the military and civilians, to mobilize them for a war in which personal interests and needs were replaced by state or government.

The result of this influence on consciousness was the corresponding behavior of the population. Artists and writers defined war as «a great opportunity», «a sacred moment», «an hour of triumph of refined values» [26, Vol. 1, pp. 28–29]. The popular euphoria that engulfed German society in August 1914 entered German scientific and socio-political discourse as the «spirit of 1914» (Geist von 1914) [51, p. 648]. Patriotic rise was also observed in the UK and France. An attempt of the famous French writer A. France, who at that time was 70 years old, to volunteer in the army can serve as an example of the manifestation of patriotic fervor and belligerent mood. Although it was denied, the latter, in our view, is a good example of the readiness of various sectors of society for a «Holy war».

Despite the fact that the propaganda machine worked throughout the First World War, the first battles showed all the cruelty and horror of the real war. The positional character, new types of weapons, the use of chemical weapons and, most importantly, the frequent absence of a visible enemy have had a destructive impact on the patriotic sentiments of the fighters. One can only imagine the horror experienced by an 18-year-old warrior, whose trench was hit by a shell and killed his comrades and brothers!

In the conditions of constant mass murder of an individual it was difficult to preserve human feelings and the previous system of values and not to degrade morally. Military actions stipulated new identity – «we» – your and «they» or «he» – the enemy. «We are individuals with names and identities; he is a collective entity... He's not as good as we are» [5, p. 75].

Historical facts give reason to believe that during the Great War a collective image of soldiers was formed, united by a common way of life, the constant danger of death or injury, nervous tension etc. All this contributed to the establishment of new emotional ties between the military and ultimately influenced the formation of a new world-system after the war.

The end of the World War and the return to peace were a new challenge both for the former military and for the civilian population. This process was especially painful for the losing countries – they had to pay reparations to the winners. And many military did not manage to find itself in peace life.

For war veterans, economic and social uncertainty, the lack of real means of influence on political processes has led to a rethinking of their own role in public life. As it was noted by one of the participants of the world war E. Woodward,

«for my generation and especially for those who were in the army, the war was the experience that will dominate our future life... I thought the future was in our hands... Those hopes were dashed... People who have returned from war weigh less in the political life of their country than any generation in the last two or three centuries» [18, p. 23].

In our opinion, it was the desire to feel needed by the country that prompted many veterans to support radical right-wing extremist movements in European countries, in particular, the National Party in the UK, the «Young German Order» in Germany or the National Union of Veterans in France. If we add to this the psychological instability, uncertainty about the future, disappointment in the present, it becomes clear the rapid growth of the popularity of the ideas of National Socialism and Hitler as the leader of the nation. Hitler's criticism of the Treaty of Versailles reflected the ideas of many of his contemporaries, who deeply agreed that the peace was concluded in order to lead to the death of twenty million Germans and destroy the German army [19, p. 602].

The spread of national socialist ideas and the subsequent rise of Hitler to power in Germany completely changed the geopolitical map of the European continent, ambiguous impact on the entire world community, which over the next decades was forced to seek new ways out of the political crisis, learning from their own mistakes, which did not allow to avoid the Second World War. It was during the interwar period that the latest experience of state control over all spheres of human life was taken, first tested during the Great War and adopted by representatives of the far-right parties, which led to the establishment of totalitarian regimes in Italy and Germany and further geopolitical changes on the political map of the world, which continue today.

Summary. The First World War had very serious political consequences and led to a number of revolutionary upheavals and significantly changed the political map not only of the European continent but of the world as a whole. With the emergence of the first socialist state of the dictatorship of the proletariat – Soviet Russia, and then the USSR – the balance of political and geostrategic forces on the world stage has changed dramatically. According to its role, significance and results, the period of 1914–1918 fully claims to be the real boundary between the nineteenth and twentieth centuries. The First World War finally left in the past the era of old classical capitalism of the late XVIII – XIX-th century and gave the countdown of modern history, which was characterized, first of all, by the coexistence of two antagonistic systems – capitalism and socialism, the decline and collapse of the colonial system of imperialism, the achievements of the scientific and technological revolution and the strengthening of the role of various integration factors. This period actually lasted until the turn of 80–90-ies and, in turn, ended with the collapse of the USSR and the world system of socialism.

The end of the First World War and the revolutionary changes of the early twentieth century resulted in essential changes in the international arena. They led to the reformatting of the entire system of international relations and began a new way of the post-war world, called Versailles-Washington.

In total, 38 states with a population of over 1.5 billion people took part in the First World War. The total number of armies reached 70 million people, and military operations covered the territory of million square kilometers. During the war, 10 million people were killed and 18 million wounded. The First World War had very serious political consequences and led to a number of revolutionary upheavals and significantly changed the political map not only of the European continent but of the world as a whole. Developed at the Paris and then at the Washington peace conferences in 1919–1922, the new principles of international coexistence were called the Versailles-Washington system. It did not eliminate all the contradictions, but only temporarily weakened the old ones and gave rise to new ones (between the winners and the vanquished, between the victorious countries, between the states of the West and Soviet Russia etc.). The main thing is that in the context of summarizing the results of the First World War, new geopolitical changes in Europe and the world were recorded, confirmed and secured by the system of treaties. Firstly, four great empires – Russian, Austro-Hungarian, German, and Ottoman – have ceased to exist. Secondly, a number of new European states have emerged in Central and Eastern Europe. Thirdly, socialist Soviet States of a new type have been formed for the first time. Fourthly, the borders in Europe have been significantly changed and redrawn in the interests of the victorious powers and newly formed countries. All this has fundamentally changed the balance of power in both the European and international arena and for many decades has defined new trends in world development associated with the confrontation between capitalism and socialism, totalitarianism and democracy, colonialism and national liberation movements.

More than a hundred years have passed since the beginning of the First World War, which went down in history as the Great War, but today we still feel its echoes. Therefore, the understanding

of the events of the world war of 1914–1918, their impact on the human mind and psyche is a necessary component for understanding the processes that are currently taking place in our country. The state and government circles should take into account the experience of the past and develop an adequate strategy to overcome the destructive effects of war on the human consciousness, the integration of front-line soldiers into peaceful life and the protection of democratic ideals and freedoms.

Bibliographic reference

1. Bernays L. Edward. Propaganda. New York, 1928. 159 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.whale.to/b/bernays.pdf (дата звернення: 21.08.19).
2. Chwalba A. Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914–1918. Kraków, 2014. 656 s.
3. Drogi do niepodległości narodów Europy Wschodniej 1914–1921 / red. D.Michaluk. Ciechanowiec, 2018. 415 s.
4. Felsztinski J. Stanczew M. Trzecia wojna światowa? Bitwa o Ukrainię / przeł. J.Redlich. Warszawa, 2015. 432 s.
5. Fussel P. The Great War and Modern Memory. London-Oxford-New York, 1977. 363 p.
6. Grabowska K. Próba wyjaśnienia pojęcia i istoty wojen hybrydowych // Świat idei i polityki. S. 259–282 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://repozytarium.ukw.edu.pl (дата звернення: 21.08.19).
7. Herpen M. H.Van. Wojny Putina. Czeczenia, Gruzja, Ukraina 2014 / przeł. M.Witkowska, J.Szajkowska. Warszawa, 2014. 408 s.
8. Kleczkowska A. Wojna hybrydowa – uwagi z perspektywy prawa międzynarodowego publicznego // Sprawy międzynarodowe. 2015. № 2. S. 93–110.
9. Kostecki W. Strach i potęga. Bezpieczeństwo międzynarodowe w XXI wieku. Warszawa, 2012. 200 s.
10. Leonhard J. Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges. München, 2014. 1157 s.
11. Łoś St. «Świat się w mych oczach dwukrotnie zawalił...»: wspomnienia dyplomaty / red. Maciej Marszał, Sylwia Wójtowicz. Kraków, Warszawa, 2017. 683 s.
12. Lytton N. The Press and the General Staff. London-Glasgow-Melbourne-Auckland, 1921. 232 p.
13. Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918. Berlin, 2013. 928 s.
14. Neiberg Michael S. Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków. Kraków, 2013. 352 s.
15. Piotrowski M. A. Konflikt nigdy nie jest prosty: amerykańska teoria i doktryna wojen oraz przeciwników hybrydowych // Sprawy międzynarodowe. 2015. N 2. S. 7–38.
16. Repington Ch. The First World War, 1914 – 1918: In 2 Vol. Vol. 1. London, 1920. 648 p. Vol. 2. Boston and New York, 1921. 596 p.
17. Rogan E. The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914–1920. London, 2015. 512 p.
18. The War Generation: Veterans of the First World War / by Stephen R. Ward. London, 1975. 192 p.
19. Tierney B., Kagan D., Williams L. P. Great Issues in Western Civilization. New York, 1992. 640 p.
20. Wąsowski K. Istota i uniwersalność rosyjskiego modelu wojny hybrydowej // Sprawy międzynarodowe. 2015. № 2. S. 39–56.
21. Астахов А. Ю. Красота форм в природе. Э. Геккель. Москва, 2016. 104 с.
22. Болтаевский А. А., Прядко И. П., Агуреев С. А. Первая мировая война: дипломатическая предыстория, крупнейшие военные операции и внешнеполитические итоги. Москва, 2016. 258 с.
23. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2-х кн. / упорядн. О. Реєнт; ред. кол.: В. А. Смолій (голова). Київ, 2014. Кн. 1: Історичні нариси. 784 с.
24. Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки / наук. ред. д.і.н., проф. С. С. Троян. Київ, 2018. 536 с.
25. Война и общество в XX в.: в 3 кн. / рук. проекта и сост. О. А. Ржешевский. Москва, 2008. Кн. 1: Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / науч. ред. В. А. Золотарёв; отв. ред. С. В. Листиков. 611 с.
26. Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы: в 2 т. Москва, 1995. Т. 1. 527 с.
27. Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне. Москва–Ленинград, 1929. 199 с.
28. Лиддел Г. Б. История Первой мировой войны. Москва, 2014. 574 с.
29. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків, 2015. 304 с.
30. Мартинов А. Ю. Перша світова війна в сучасній німецькомовній історіографії: теми й концептуальні ідеї досліджень // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2016. Вип. 25. С. 397–423.
31. Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн) / научн. ред. д.и.н., проф. С. С. Троян. Киев, 2015. 256 с.
32. Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств / отв. ред. М. Волос, Г. Д. Шкундин. Москва, 2012. Т. 1. 456 с.
33. От миропорядка империй к имперскому миропорядку / отв. ред. Ф. Г. Войтоловский, П. А. Гудев, Э. Г. Соловьев. Москва, 2005. 204 с.
34. Первая мировая война, Версальская система и современность. Сб. статей. / ред. И. Н. Новикова, А. Ю. Павлов. Санкт-Петербург, 2012. 352 с.
35. Первая мировая война, Версальская система исовременность: Сб. статей / отв. ред. И. Н. Новикова, А. Ю. Павлов, А. В. Бодров. Санкт-Петербург, 2017. 395 с.
36. Перспективы социальной психологии / ред.-сост.: Майлз Хьюстон и др. Москва, 2001. 687 с.
37. Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій / наук. ред. д.і.н., проф. С. С. Троян. Київ, 2017. 212 с.
38. Перша світова війна у фокусі «плинної нестабільності»: міжнародна і внутрішня політика / наук. ред. д.і.н., проф. С. С. Троян. Київ, 2019. 280 с.
39. Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни) / наук. ред. д.і.н., проф. С. С. Троян. Київ, 2016. 296 с.
40. Світова гібридна війна: український фронт / наук. ред. В. П. Горбулін. Київ, 2017. 496 с.
41. Світові війни в історії та долі людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн) / наук. ред. д.і.н., проф. С. С. Троян. Київ, 2014. 312 с.

42. Сич О. І. Про долю інтелігенції в постсоціалістичних країнах // Політичні студії. Чернівці, 1997. С.78–84.

43. Такъ говорит Германія. Подлинные нѣмецкіе документы и изреченія о германскихъ замыслахъ и поступкахъ / с предисл. депутата Рэйхстага аббата Э. Ветэрле; с фр. пер. Н. М. Лагов. Петроград, 1915. 136 с.

44. Троян С. С. Німеччина у боротьбі за «місце під сонцем» (колоніальна та «світова політика» в 1884–1900 рр.). Київ, 2017. 152 с.

45. Троян С. С., Фисанов В. П. Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединной Европы конца – начала XX века). Saarbrücken, 2013. 96 с.

46. У Росії надійшли у продаж книги про війну з Україною // КореспонденТ.net. 2 березня 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.korrespondent.net/world/759780-u-rosiyi-nadijshli-u-prodazh-knigi-pro-vijnu-z-ukrayinoyu (дата звернення: 21.08.19).

47. Хейстингс М. Первая мировая война. Катастрофа 1914 года. Москва, 2017. 604 с.

48. Хобсбаум Э. Разломанное время. Культура и общество в двадцатом веке / пер. с англ. Н. Охотник. Москва, 2017. 384 с.

49. Цвейг С. Статьи. Эссе. Вчерашний мир. Воспоминания европейца. Москва, 1987. 448 с.

50. Цехновицер О. Литература и мировая война 1914–1918. Москва, 1938. 434 с.

51. Цимбаев К. Н. «Дух 1914-го года»: военно-патриотический дискурс в Германии накануне Первой мировой войны // Первая мировая война: взгляд спустя столетие. 1914: от мира к войне: доклады и выступления участников III Международной научно-практической конференции / под общ. ред. к.э.н. С. С. Степанова, к.и.н. Г. Д. Шкундина. Москва, 2015. С. 648–657.

References

1. Bernays L. Edward (1928) *Propaganda. New York*. Availableat: http://www.whale.to/b/bernays.pdf. (accessed: 21.08.19).

2. Chwalba A. (2014) *Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914–1918* [Europe suicide. The Great War of 1914–1918]. Cracow, (in Polish).

3. Drogi do niepodległości narodów Europy Wschodniej 1914–1921 (2018) [Roads to the independence of the peoples of Eastern Europe 1914–1921] / edited by D. Michaluk. Ciechanowiec, (in Polish).

4. Felsztinski J. Stanczew M. (2015) Trzecia wojna światowa? Bitwa o Ukrainię [The Third World War? Battle of Ukraine]. trans. J. Redlich. Warszaw, (in Polish).

5. Fussel P. (1977) *The Great War and Modern Memory*. London-Oxford-New York.

6. Grabowska K. *Próba wyjaśnienia pojęcia i istoty wojen hybrydowych* [An attempt to explain the concept and essence of hybrid wars]. Świat idei i polityki. S. 259–282 Availableat: https://repozytarium.ukw.edu.pl (accessed: 21.08.19).

7. Herpen M. H.Van. (2014) *Wojny Putina. Czeczenia, Gruzja, Ukraina 2014 [Putin's wars. Chechnya, Georgia, Ukraine 2014*]. translated by M. Witkowska, J. Szajkowska. Warszaw, (in Polish).

8. Kleczkowska A. (2015) *Wojna hybrydowa – uwagi z perspektywy prawa międzynarodowego publicznego* [Hybrid war – remarks from the perspective of public international law]. Sprawy międzynarodowe, № 2, pp. 93–110.

9. Kostecki W. (2012) *Strach i potęga. Bezpieczeństwo międzynarodowe w XXI wieku* [Fear and power. International security in the 21st century]. Warszaw, (in Polish).

10. Leonhard J. (2014) *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges* [Pandora's Box. History of the First World War]. Munich, (in German).

11. Łoś St. (2017) *«Świat się w mych oczach dwukrotnie zawalił...»: wspomnienia dyplomaty* [«The world has collapsed twice in my eyes ...»: memories of a diplomat]. edited by Maciej Marszał, Sylwia Wojtowicz. Cracow, Warsaw, (in Polish).

12. Lytton N. (1921) *The Press and the General Staff*. London-Glasgow-Melbourne-Auckland.

13. Münkler H. (2013) *Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918* [The Great War. The world 1914–1918]. Berlin, (in German).

14. Neiberg Michael S. (2013) *Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków* [Dance of Fury. The outbreak of the First World War through the eyes of Europeans]. Cracow, (in Polish).

15. Piotrowski M. A. (2015) Konflikt nigdy nie jest prosty: amerykańska teoria i doktryna wojen oraz przeciwników hybrydowych [Conflict is never simple: American theory and doctrine of wars and hybrid opponents]. *Sprawy międzynarodowe*, № 2, pp. 7–38.

16. Repington Ch. (1920, 1921) *The First World War, 1914–1918*: In 2 vol. Vol. 1. London. Vol. 2. Boston and New York.

17. Rogan E. (2015) *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East*, 1914–1920. London.

18. *The War Generation: Veterans of the First World War* (1975) / by Stephen R. Ward. London.

19. Tierney B., Kagan D., Williams L. P. (1992) *Great Issues in Western Civilization*. New York.

20. Wąsowski K. (2015) Istota i uniwersalność rosyjskiego modelu wojny hybrydowej [The essence and universality of the Russian model of hybrid war]. *Sprawy międzynarodowe*, № 2, pp. 39–56.

21. Astakhov A. (2016) *Krasota form v prirode. E.Gekkel'* [Yu Beauty of forms in nature. E. Haeckel]. Moscow, (in Russian).

22. Boltaevsky A. A., Pryadko I. P., Agureev S. A. (2016) *Pervaya mirovaya voyna: diplomaticheskaya predystoriya, krupneyshiye voyennyye operatsii i vneshnepoliticheskiye itogi* [World War I: diplomatic background, major military operations and foreign policy outcomes]. Moscow, (in Russian).

23. *Velyka viyna 1914–1918 rr. i Ukrayina: v 2 kn.* (2014) [The Great War of 1914–1918 and Ukraine: In 2 books]. ed. col .: V. A. Smoly (chairman), Kyiv. Book 1: [Historical Essays]. (in Ukrainian).

24. *Velyka viyna 1914–1918 rr.: vytoky, kharakter, naslidky* (2018) [The Great War of 1914–1918: Origins, Character, Consequences]. ed. prof. S.S. Troyan. Kyiv, (in Ukrainian).

25. *Voyna i obshchestvo v XX v.*: v 3 kn. (2008) kn. 1: Voyna i obshchestvo nakanune i v period Pervoy mirovoy voyny [War and society in the twentieth century: in 3 book] / hands. project and comp. O. A. Rzheshevsky. Moscow. book. 1: [War and society on the eve and during the

First World War]. ed. V. A. Zolotarev, S.V. Leaves, Moscow, (in Russian).

26. Johnson P. (1995) *Sovremennost'. Mir s dvadtsatykh po devyanostyye gody* [Modernity. The world from the twenties to the nineties: in 2 t.]. Moscow, Vol. 1, (in Russian).

27. Laswell G. (1929) *Tekhnika propagandy v mirovoy voyne* [Technique of propaganda in the World War]. Moscow-Leningrad, (in Russian).

28. Liddel G. B. (2014) *Istoriya Pervoy mirovoy voyny* [History of the First World War]. Moscow, (in Russian).

29. Magda E. (2015) *Hibrydna viyna: vyzhyty i peremohty* [Hybrid War: Survive and Win]. Kharkiv, (in Ukrainian).

30. Martynov A.Yu. (2016) Persha svitova viyna v suchasniy nimets'komovniy istoriohrafiyi: temy y kontseptual'ni ideyi doslidzhen' [World War I in Contemporary German Historiography: Topics and Conceptual Ideas of Research]. *Ukraine's International Relations: Research and Findings*, vol. 25, pp. 397–423.

31. *Mirovyye voyny v istorii chelovechestva (k 100-letiyu nachala Pervoy i 75-letiyu nachala Vtoroy mirovykh voyn)* (2015) [World wars in the history of mankind (to the 100th anniversary of the beginning of the First and the 75th anniversary of the beginning of the Second World War)]. ed. Doctor of History, prof. S.S. Troyan, Kiev, (in Russian).

32. *Narody Gabsburgskoy monarkhii v 1914–1920 gg.: ot natsional'nykh dvizheniy k sozdaniyu natsional'nykh gosudarstv* (2012) [The peoples of the Habsburg monarchy in 1914–1920: from national movements to the creation of national states]. ed. M. Volos, G.D. Shkundin,Vol. 1, Moscow, (in Russian).

33. *Ot miroporyadka imperiy k imperskomu miroporyadku* (2005) [From the world order of empires to the imperial world order]. ed. F.G. Voitolovsky, P.A. Gudev, E.G. Soloviev, Moscow, (in Russian).

34. *Pervaya mirovaya voyna, Versal'skaya sistema i sovremennost'* (2012) [World War I, the Versailles system and modernity]. ed. I.N. Novikova, A.Yu. Pavlov, St. Petersburg, (in Russian).

35. *Pervaya mirovaya voyna, Versal'skaya sistema isovremennost'* (2017) [World War I, Versailles system and modernity]. ed. I.N. Novikova, A.Yu. Pavlov, A.V. Bodrov, A. A. Malygina, St. Petersburg, (in Russian).

36. *Perspektivy sotsial'noy psikhologii* (2001) [Prospects for Social Psychology]. ed.-comp .: Miles Houston, Moscow, (in Russian).

37. *Persha svitova viyna i revolyutsiyi: vektory sotsiokul'turnykh transformatsiy* (2017) [World War I and revolutions: vectors of sociocultural transformation]. ed. prof. S.S. Troyan, Kyiv, (in Ukrainian).

38. *Persha svitova viyna u fokusi «plynnoyi nestabil'nosti»: mizhnarodna i vnutrishnya polityka* (2019) [The First World War focuses on "current instability": international and domestic politics]. ed. prof. S.S. Troyan, Kyiv, (in Ukrainian).

39. *Persha svitova viyna u fokusi istoriyi (dyplomatychni ta politychni koliziyi Velykoyi viyny)* (2016) [World War I in the focus of history (diplomatic and political conflicts of the Great War)]. ed. prof. S.S. Trojan, Kyiv, (in Ukrainian).

40. Svitova hibrydna viyna: ukrayins'kyy front (2017) [World Hybrid War: Ukrainian Front]. ed. V.P. Gorbulin, Kyiv, (in Ukrainian).

41. Svitovi viyny v istoriyi ta doli lyudstva (do 100-richchya pochatku Pershoyi i 75-richchya pochatku Druhoyi svitovykh voyen) (2014) [World wars in the history and destiny of mankind (to the 100th anniversary of the beginning of the First and 75th anniversary of the beginning of the Second World War)]. ed. prof. S.S. Troyan, Kyiv,(in Ukrainian).

42. Sych O.I. (1997) Pro dolyu intelihentsiyi v postsotsialistychnykh krayinakh [On the fate of the intelligentsia in post-socialist countries]. *Political Studies*, Chernivtsi, pp.78–84.

43. Tak" govorit Germaníya. Podlinnyye nѣmetskíe dokumenty i izrecheníya o germanskikh" zamyslakh" i postupkakh" (1915) [So says Germania. Original German documents and sayings about German intentions and deeds]. Petrograd, (in Russian).

44. Troyan S. S. (2017) *Nimechchyna u borot'bi za «mistse pid sontsem»* (kolonial'na ta «svitova polityka» v 1884–1900 rr.) [Germany in the struggle for a "place under the sun" (colonial and "world politics" in 1884–1900)]. Kyiv, (in Ukrainian).

45. Troyan S. S. Fisanov V. P. (2013) *Nemetskaya Mitteleuropa: istoricheskaya retrospektiva (nemetskiye plany sozdaniya Seredinnoy Yevropy kontsa XIX — nachala XX veka)* [German Mitteleuropa: historical retrospective (German plans for the creation of Mid-Europe of the late XIX– early XX centuries)]. Saarbrücken, (in Russian).

46. U Rosiyi nadiyshly u prodazh knyhy pro viynu z Ukrayinoyu [Books about war with Ukraine have been sold in Russia].Availableat: http://ua.korrespondent .net/world/759780-u-rosiyi-nadijshli-u-prodazh-knigi-pro-vijnu-z-ukrayinoyu (accessed: 21.08.19).

47. Hastings M. (2017) *Pervaya mirovaya voyna. Katastrofa 1914 goda* [World War I. The disaster of 1914]. Moscow, (in Russian).

48. Hobsbaum E. (2017) *Razlomannoye vremya. Kul'tura i obshchestvo v dvadtsatom veke* [Broken Time. Culture and society in the twentieth century] / trans. from English N. Ohotnic. Moscow, (in Russian).

49. Zweig S. (1987) *Stat'i. Esse. Vcherashniy mir. Vospominaniya yevropeytsa* [Articles. Essay. Yesterday's world. The memories of a European]. Moscow, (in Russian).

50. Tsehnovitser O. (1938) *Literatura i mirovaya voyna 1914–1918* [Literature and World War 1914–1918]. Moscow, (in Russian).

51. Tsimbaev K.N. (2015) «Dukh 1914-go goda»: voyenno-patrioticheskiy diskurs v Germanii nakanune Pervoy mirovoy voyny ["The Spirit of 1914": a military-patriotic discourse in Germany on the eve of the First World War]. *World War I: a look after a century. 1914: from peace to war: reports and speeches of the participants of the III International scientific-practical conference* , ed. Ph.D. S. S. Stepanova, Ph.D. G. D. Shkundina. Moscow, pp. 648–657.

Надійшла до редколегії 04.07.19

УДК 94(477) : 327.7 «1919/1927»
DOI 10.15421/311911

Д. В. Архірейський
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

ФРІТЬОФ НАНСЕН ТА УКРАЇНА

Архірейський Д. В. Фрітьоф Нансен та Україна.
У статті розглядаються сюжети, в яких переплітаються долі відомого норвезького полярного дослідника Ф. Нансена та України. На посаді верховного комісара Ліги Націй він допомагав українським мігрантам, втікачам від більшовиків, шляхом видачі так званих нансенівських паспортів, облаштувати своє життя в західних країнах. Норвежець створив та очолював Міжнародний комітет з надання допомоги постраждалому від голоду 1921–1923 рр. населенню України. На одержану ним Нобелівську премію Нансен створив на території Катеринославської губернії сільськогосподарську станцію з метою передавання місцевим селянам передового досвіду агрокультури. За кожним сюжетом проаналізовано відповідну історіографію і зроблено висновок про відсутність узагальнюючої праці, присвяченої зв'язкам Ф. Нансена та України.
Ключові слова: Фрітьоф Нансен, міжнародні організації, допомога голодуючим, нансенівський паспорт.

Архирейский Д. В. Фритьоф Нансен и Украина.
В статье рассматриваются сюжеты, в которых переплетаются судьбы известного норвежского полярного исследователя Ф. Нансена и Украины. В должности верховного комиссара Лиги Наций он помогал украинским мигрантам, беженцам от большевиков, путем выдачи так называемых нансеновских паспортов, обустроить свою жизнь в западных странах. Норвежец создал и возглавлял Международный комитет по оказанию помощи пострадавшему от голода 1921–1923 гг. населению Украины. На полученную им Нобелевскую премию Нансен создал на территории Екатеринославской губернии сельскохозяйственную станцию с целью передачи местным крестьянам передового опыта агрокультуры. По каждому сюжету проанализирована соответствующая историография и сделан вывод об отсутствии обобщающего труда, посвященного связям Ф. Нансена и Украины.
Ключевые слова: Фритьоф Нансен, международные организации, помощь голодающим, нансеновский паспорт.

Arkhireysky D. V. Fridtjof Nansen und die Ukraine.
Der Artikel handelt von Geschichten, in denen die Schicksale des berühmten norwegischen Polarforschers F. Nansen und der Ukraine miteinander verflochten sind. Als Hochkommissar des Völkerbundes unterstützte er ukrainische Migranten, Flüchtlinge aus den Bolschewiki, mit der Ausstellung der sogenannten Nansen-Pässe, um ihr Leben in westlichen Ländern zu organisieren. Der Norweger gründete und leitete das internationale Komitee, um den Opfern des Hungers von 1921 bis 1923 zu helfen. die Bevölkerung der Ukraine. Für den Nobelpreis errichtete Nansen auf dem Territorium der Provinz Jekaterinoslaw eine Landwirtschaftsstation, um die besten Praktiken der Landwirtschaftskultur auf lokale Bauern zu übertragen. Entsprechend der Hautgeschichte wurde die Geschichte und Analyse der Geschichte des Landes besprochen und das Buch wurde besprochen und F. Nansen und der Ukraine vorgestellt.
Schlüsselwörter: Fridtjof Nansen, Internationale Organisationen, Hungerhilfe, Nansen-Pass.

Arkhireyskyi D. V. Fridtjof Nansen and Ukraine.
The article studies the plots in which the fates of the famous Norwegian polar explorer F. Nansen and Ukrainian history of 1920s are intertwined. The following three points were analyzed: 1) being at the position of the High Commissioner of the League of Nations, he helped to the Ukrainian migrants, who were persecuted by the Bolsheviks, to arrange their lives in Western countries. For that aim Nansen issuing so-called Nansen passports; 2) the Norwegian set up and chaired the International Committee for Relief of the 1921–1923 Famine (to support the starving population in Ukraine); 3) being awarded with the Nobel Prize, Nansen used the money to establish an agricultural station on the territory of Katerinoslav province. He wanted to implement the best experience of agriculture to local practice. The author presents historiography and makes the conclusion that there is no a generalizing complete research devoted to F. Nansen`s activity in Ukraine. The author emphasizes that the

© Д. В. Архірейський, 2019

Ukrainian historians have better studied Nansen`s help to Ukraine during 1921–1923 famine. Only a few Ukrainian historians have studied Nansen's assistance to the Ukrainian migrants. Nevertheless, they have a clear idea about that. The conditions of Pan-European Committee for Relief of the Starving in Russia (other words, F. Nansen`s mission) establishing are presented. The organizations which were included into the mission are mentioned. The facts concerning the negotiations of the High Commissioner with the Soviet Russia`s and Ukraine`s governments, as well as the structure, forms and characteristics of the Nansen`s mission organization in the Ukrainian starving provinces are studied. The activity of the Nansen mission on the territory of Nikolayevshchina, Kherson region and in Kharkov city (V. Quisling`s, the future Prime Minister of pro-Hitler Norway, worked there) are shown. The author pays attention to the chain of Nansen`s canteens that were arranged for the starving and also for the homeless children. The humanitarian assistance to students and higher education teachers is mentioned. The facts about of agricultural machinery and special humanitarian supplies import, done by the mission, are noted. The activity of the mission is shown in comparison with other Western charity organizations work. The author shows that the creation of the agricultural station in Mikhailovka village at Nansen`s expense was reflected primarily in the press. The author believes, that now there is only general, not completely reliable information about the conditions under which the Soviet government had allowed to establish the Mikhailovsky station. There is a lack of information about the ways of its creation, financing, supply, staffing, operation etc. It is stressed that the subject under study is of great importance and has great prospects to research.

Key words: Fridtjof Nansen, international organizations, assistance to the starving, Nansen passport.

Вітчизняна історія тисячами капілярів сполучена із загальносвітовим історичним процесом. Цими капілярами є певні події та люди. У списку таких осіб перебуває ім'я відомого норвезького науковця і полярного дослідника Фрітьофа Нансена, який уславився також своєю політично-гуманітарною діяльністю. Норвежець, зокрема, мав стосунок до порятунку тисяч українських мігрантів у післяреволюційний період 1920-х рр. Долучився він також до гуманітарної місії порятунку українців, постраждалих від голоду 1921–1923 рр. Крім того, Ф. Нансен здійснив відчайдушну спробу довести необхідність модернізації українського сільського господарства, облаштувавши на Катеринославщині експериментальну сільськогосподарську станцію.

Хоча у вітчизняних енциклопедично-довідкових виданнях можна знайти згадки про Ф. Нансена [9; 24], наразі, на жаль, відсутні наукові розробки, які б повною мірою розкривали весь комплекс його зв'язків з Україною. Проте відомий норвежець не обійдений увагою українських істориків у цілому. Ті чи інші аспекти його допомоги українським мігрантам розкриваються, зокрема, у працях В. Антоненко, Т. Бровченко, В. Власенка, Т. Загороднюк, Я. Турецької, А. Яворського [1; 7; 10; 29; 34]. Втім вплив діяльності Ф. Нансена на українську еміграцію, на наше, переконання, все ще маловідомий сюжет.

Більш вивченою є гуманітарна місія Нансена з порятунку голодуючих України. Хоча цілеспрямовані й ґрунтовні дослідження цієї місії досі відсутні, у межах аналізу діяльності різноманітних міжнародних благодійних організацій українські історики, безперечно, звертають увагу й на гуманітарну допомогу Нансена [5; 8; 12; 15–17; 19; 21, с. 130–135; 25–28; 33].

Найменш дослідженою, точніше взагалі недослідженою, є тема організації Ф. Нансеном сільськогосподарської станції в селі Михайлівка Катеринославської губернії. Хоча цьому сюжету приділили увагу Л. Анучина, І. Гусаров, С. Ільєвич, О. Маковій [2; 11; 14; 20], у працях зазначених авторів або просто згадується такий факт, або містяться якісь загальні відомості.

За радянської доби Україна внаслідок тоталітарної діяльності правлячого режиму, як відомо, пережила три страшні голодомори. Голод 1921–1923 рр., який відбувся в період переходу до нової економічної політики, відрізнявся від інших однією важливою обставиною: радянське керівництво, розуміючи власну неспроможність впоратися з проблемою, дозволило міжнародним благодійним організаціям надати гуманітарну допомогу голодуючому населенню. Серед таких організацій бачимо, зокрема, й місію Ф. Нансена, верховного комісара Ліги Націй у справах репатріації військовополонених і біженців.

По завершенні Першої світової війни Ф. Нансен очолив Норвезьку спілку зі створення Ліги Націй, отож, закономірно, що у 1920 р. він став першим представником Норвегії в Лізі Націй. Ще у 1919 р. він виступив проти інтервенції країн Антанти на території колишньої Російської імперії [24]. Попри звинувачення у потаканні більшовикам, Нансен керувався, звісно, не ідеологічними мотивами, а морально-гуманістичними принципами, вважаючи, що інтервенція сприяє інтенсифікації

конфлікту на просторах колишньої імперії, від чого страждало передовсім цивільне населення. Ф. Нансен аж ніяк не був політичним симпатиком більшовиків, і про це свідчить, наприклад, той факт, що 25 листопада 1920 р. при розгляді питання про вступ до Ліги Націй Української Народної Республіки він, всупереч позиції більшості членів організації, підтримав останню [24].

У 1921 р. Ф. Нансен став верховним комісаром Ліги Націй у справах репатріації військовополонених і біженців, передовсім із Східної Європи, включаючи й Україну. У співробітництві з Міжнародним комітетом Червоного Хреста Нансен організував обмін і повернення до рідних домівок понад 427 тис. колишніх військовополонених та емігрантів з 26 країн [24]. Щоправда, як з'ясувалося, репатріантів до «країни Рад» після повернення на рідну землю масово розстрілювали більшовики (наприклад, в Одесі тощо). Чутки про це швидко поширювалися по Європі, що у багатьох потенційних репатріантів вбивало бажання повертатися на батьківщину. Реагуючи на таку інформацію, Ф. Нансен на підставі Женевської угоди 1922 р. розробив спеціальне посвідчення особи, яке за його підписом видавалося біженцям-апатридам, вихідцям з країн, які у повоєнному світі вже не існували. Це посвідчення назвали паспортом Нансена, і його визнавали 52 країни. Паспорт дозволяв його власнику безперешкодно в'їжджати на територію держав-підписантів Женевської угоди. В такий спосіб від ймовірних репресій більшовиків врятувалися й тисячі українців, змушених тікати від радянської дійсності [1, с. 113; 10, с. 30, 31, 35; 13; 29, с. 54; 34, с. 180].

Напевно, найбільшою заслугою Ф. Нансена як представника Ліги Націй була його активна участь в організації допомоги голодуючим Росії та України під час голоду 1921–1923 рр. За пропозицією Міжнародного комітету Червоного Хреста, 16 червня 1921 р. Нансен був обраний верховним комісаром Ліги Націй з допомоги голодуючим Росії. Члени Ліги офіційно відмовились (переважно з політичних причин) допомагати російським більшовикам. За таких умов верховний комісар організував Загальноєвропейський комітет допомоги голодуючим в Росії, що з часом отримав назву місії Нансена. Місія була утворена в серпні 1921 р. на 1-й Міжнародній конференції допомоги голодуючим Росії, яка відбулася в Женеві за участі 80 представників 48 товариств Червоного Хреста та інших громадських організацій. До її складу увійшли Комітет Нансена в Амстердамі, Швейцарський, Шведський, Голландський, Датський, Норвезький і Німецький Червоні Хрести, Швейцарський та Італійський комітети допомоги дітям, Універсальна єврейська конференція допомоги, Європейська допомога студентам, Товариство адвентистів сьомого дня, Сербсько-словенсько-хорватський комітет, Чехословацька місія допомоги, Товариство допомоги дітям Голландського Червоного Хреста. 27 серпня Ф. Нансен та нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін підписали угоду про надання Міжнародним Червоним Хрестом допомоги голодуючим Росії. Вже восени 1921 р. до Росії почали надходити перші вантажі місії Нансена.

Враховуючи, що більшовицьке керівництво РСФРР довгий час замовчувало факт голоду на теренах України, місія Нансена протягом другої половини 1921 – початку 1922 рр. зосереджувала свою діяльність переважно в голодуючих районах Росії, особливо на Поволжі [3; 6; 30]. Проте саме організація Нансена звела нанівець політику замовчування радянським керівництвом голоду в Україні. Віце-президент Міжнародного товариства Червоного Хреста, особливий уповноважений верховного комісара Ліги Націй у справах репатріації військовополонених з України Е. Фрік у січні 1922 р. повідомив про ситуацію в Україні на 2-й Міжнародній конференції допомоги голодуючим Росії. Його доповідь ґрунтувалася на інформації, наданій головою виїзної місії Українського товариства Червоного Хреста І. Холодного [25].

Особисто Ф. Нансен знав про голод в Україні, як мінімум, із вересня 1921 р., коли до нього з проханням про допомогу голодуючим звернувся повноважний представник УНР О. Шульгин [23]. Як відомо, московське керівництво фактично заборонило урядові УСРР офіційно розголошувати інформацію про голод у республіці, а також звертатися з проханням про допомогу не тільки до іноземних держав і доброчинних організацій, але й навіть до уряду РСФРР. Тому коли у грудні 1921 р. місія Нансена підписала угоду з головою РНК УСРР Х. Раковським про надання допомоги голодуючим України, цілком імовірно, що саме команда норвежця виступила ініціатором. Угода забороняла іноземним благодійним організаціям займатися на радянській території іншою, крім доброчинної, діяльністю.

У доповідній же записці В. Леніну Х. Раковський, за даними дослідниці О. Мовчан, зазначав, що «різні міжнародні комітети допомоги голодуючим були допущені на Україну лише в січні і лише після того, як вони самі полізли туди за згодою РСФРР». Тому «тільки

з середини 1922 р. вони розгорнули активну діяльність в УСРР. Усі іноземні організації лише того року постачили в Україну близько 2,3 млн. пудів продовольства, з них переважну частину забезпечила Американська адміністрація допомоги» [22, с. 52].

Щоправда, уклавши у жовтні 1921 р. договір з Міжнародним менонітським комітетом про надання ним допомоги голодуючим України, уряд УСРР створив певний прецедент. У січні 1922 р. така угода буде підписана з Американською адміністрацією допомоги (АРА). Слід зазначити, що Ф. Нансен, на відміну від керівника АРА Г. Гувера, прийняв пропозицію більшовицького керівництва щодо розподілення гуманітарних вантажів для населення через місцеві комісії допомоги голодуючим, відмовившись тим самим від створення власного апарату [25]. Хоча таке його рішення було піддано гострій критиці з боку російського емігрантського середовища, а також певних західних кіл, воно базувалося на беззаперечній логіці: кошти, за які можна було утримувати значний штат співробітників місії, витрачалися безпосередньо на допомогу голодуючим. Інша справа, що більшовики навряд чи звітували перед норвежцем у розподілі його вантажів. Щоправда, діяльність лояльної до більшовицького режиму місії Нансена, на відміну від АРА, знаходила відображення у радянських засобах масової інформації. Американській адміністрації допомоги, враховуючи, що в її структурах працювали так звані позбавленці (місцеві жителі, позбавлені режимом громадянських прав), радянська влада відверто не довіряла, піддавала повсякчас критиці й звинувачувала в антирадянській діяльності. Аби ще більше підкреслити різницю між лояльною місією Нансена та «ворожою» АРА, відомого норвежця наприкінці 1921 р. навіть «обрали» почесним депутатом Московської міської ради депутатів трудящих [24].

11 червня 1922 р. уряд УСРР уклав із місією Ф. Нансена додаткову угоду, за якою структури місії могли спиратися у своїй гуманітарній діяльності на структури Українського товариства Червоного Хреста [21, с. 133].

Уряд РСФРР дозволив Україні отримувати закордонну гуманітарну допомогу для голодуючих районів тільки з березня 1922 р. [4, с. 171]. В Україні місія Нансена розпочала свою роботу лише в середині травня 1922 р. (як, до речі, й АРА). Український осередок місії (з головною конторою у Харкові) очолив Відкун Квіслінг [26], майбутній міністр-президент окупованої гітлерівською Німеччиною Норвегії. Місія Нансена в Україні, крім головної контори, мала два відділення – Миколаївське на чолі з Хоконом-Карсом Сюндом та Харківське під керуванням Джорджа Гаррінґтона [25].

Т. Михайловський, який досліджував діяльність міжнародних організацій на Півдні України в 1920-х роках, спираючись на архівні джерела, надає дещо іншу інформацію про структуру та штати місії Нансена в УСРР. Історик стверджує, що, крім харківського центрального офісу, діяло два регіональних відділення – Миколаївське на чолі з доктором Григорієм Плотіциним (у жовтні 1922 р. його замінив доктор З. Барг) та Одеське на чолі з Карлом Ганом та Григорієм Данішевським. Також існували повітові контори: Херсонська на чолі з Іллею Розенцвейгом; Тираспольська, очолювана Шварцманом; Єлисаветградська на чолі з доктором Савицьким [21, с. 132].

У цілому до літа 1923 р. місія Нансена доставила на територію України 315 тис. пудів продовольства (або 12,2 млн пайків), понад 1 тис. продовольчих і речових пакунків, 40 т дефіцитних медикаментів на суму 140 тис. дол. США, 50 т соку лайма, 116 т риб'ячого жиру [25]. На загал допомогу від організації Ф. Нансена отримали 90 180 жителів України. Для порівняння: Міжнародний робітничий комітет допомоги голодуючим Росії надав голодуючим України 383 тис. продовольчих пайків, місія Ф. Нансена – 12,2 млн, АРА – 180,9 млн пайків [18, с. 201].

Діяльність організації Нансена була багатогранною: «від постачання продуктів харчування та ліків, відкриття пересувних їдалень з медпунктами до підвезення дров та встановлення опалювальних котлів» [26]. Окрему увагу місія Нансена приділяла боротьбі з епідеміями та допомозі менш захищених категорій населення: безпритульним, школярам і студентам, інтелігенції. Зокрема допомогу студентам надавала організація «Європейська допомога студентам», а професорам – «Нансенівська допомога працівникам інтелектуальної праці» зі складу місії Нансена [25]. Представником останньої в Україні був доктор Х. Ланнунінг. Українські студенти отримували від місії продовольчу допомогу (лише у Харкові співробітники Нансена відкрили для них дві їдальні на тисячу осіб кожна), підручники та одяг. Професорам передавали продовольчі та речові пакунки, а також надавали науково-технічну допомогу. Продовольчі пакунки були стандартними. До кожного з них входило 7 кг борошна, 4 банки згущеного молока, по одному кілограму сала й цукру, 40 г чаю [25]. За даними Т. Михайловського, вміст нансенівського пакунка був

дещо багатшим: 6 банок згущеного молока, 7 фунтів цукру, 3 фунти какао, по два фунти рису, кави та жирів, по фунту чаю, варення й шоколаду [21, с. 133]. Вартість такого пакунка становила 2 долари США.

У Миколаєві у вересні 1922 р. на кошти Універсальної єврейської конференції допомоги, що входила до складу місії Нансена, було відкрито дитячу їдальню. Разом з продуктами харчування співробітники Нансена видавали дітям медикаменти, робили їм щеплення. Станом на серпень 1922 р. на Миколаївщині функціонували 22 пункти харчування, відкритих місією [26]. На прохання місцевого керівництва місія відкривала їдальні і в окремих селах губернії [15, с. 129]. На Катеринославщині продовольчі пункти місії Нансена були відкриті на станції Довгинцеве та у Нікополі [20].

Допомога безпритульним надавалася через створений у Харкові дитячий будинок на 85 осіб. У 1922 р. «в їдальнях, які було організовано Українським Червоним Хрестом з Місією Нансена і з Міжнародною спілкою допомоги дітям, було нагодовано близько 300 000 чоловік. Кількість виданих обідів досягла 6 000 000» [31, арк. 73]. Як бачимо, місія Нансена діяла в Україні, в тому числі й через структури радянського Українського Червоного Хреста, який, втім, не визнавався в той час Міжнародним товариством Червоного Хреста. Голова Українського товариства Червоного Хреста І. Холодний визнавав, що його організацією спільно з місією Нансена Міжнародною спілкою допомоги дітям «було зроблено широку допомогу і підтримку в роботі за кордоном в 22-му році для пропаганди ідеї допомоги голодним» [31, арк. 74]. У листі до І. Холодного (січень 1923 р.) Ф. Нансен жалкував про неможливість задовольнити потреби усіх голодуючих України» [12, с. 11].

Серед вантажів місії Нанесена, що у вигляді гуманітарної допомоги ввозилися на територію радянської України, була сільськогосподарська техніка. У жовтні 1922 р., зокрема, Українська економічна нарада, яка діяла при уряді республіки, кілька разів на своїх засіданнях розглядала питання про звільнення «від митних зборів сільськогосподарських машин, що прибули на адресу організації Нансена, і вантажних автомобілів, що прибули на адресу АРА» [32, арк. 37 зв., 39 зв., 40 зв.].

Доброчинна діяльність Ф. Нансена високо оцінювалася не лише у постраждалих від голоду радянських республіках. Зокрема у 1923 р. його було обрано почесним членом Українського товариства Червоного Хреста. У 1922 р. він був нагороджений Нобелівською премією миру (122 тис. крон), що дозволило йому посилити гуманітарну допомогу. На свої преміальні верховний комісар Ліги Націй організував виробничу допомогу російським та українським селянам. Він виходив з думки про те, що основною причиною голоду була культурна і технічна відсталість місцевого селянства. Підвищення рівня агрокультури, механізація та модернізація сільського господарства, на його переконання, мали унеможливити голод у майбутньому.

Нова економічна політика саме в цей час давала можливість іноземним інвесторам брати в оренду землю. Отож, у січні 1923 р. Ф. Нансен розпочав у Москві переговори про створення кількох дослідних станцій-господарств, які б використовували у своїй роботі передовий досвід сільського господарства. За задумом норвежця, працювати на станціях мали місцеві селяни, управляючими ж повинні стати іноземні фахівці, здатні навчати своїх підлеглих і передавати їм передові методи господарювання, включаючи кредитування селян шляхом видачі насіння, худоби, реманенту. Для роботи станцій передбачалося ввезення додаткової сільськогосподарської техніки. За підрахунками, витрати Ф. Нансена на цей задум склали близько 2 млн карбованців.

Таким чином, 5 червня 1923 р. було підписано п'ятирічний договір, відповідно до якого уряд СРСР видавав Ф. Нансену в концесію ділянки землі, субсидував необхідну на перший час кількість насіння і надавав 50 % знижки на провезення радянською територією іноземної техніки та реманенту. Для таких станцій були вибрані села Росташі (сучасний Балашовський район Саратовщини) та Михайлівка (сучасний Апостолівський район Дніпропетровської області).

Михайлівська сільськогосподарська дослідна станція, або Перша землеробська станція доктора Нансена, доволі швидко стала взірцевим насінницьким господарством УСРР. На станцію були завезені 45 тракторів американського виробництва, що дозволило організувати тракторні загони. Станція стала не просто передовим, взірцевим господарством, вона перетворилася на справжній полігон, центр підготовки нової генерації українських агровиробників, агрономів, механізаторів-трактористів, меліораторів та ін. Тут, крім іншого, було створено кінний завод, налагоджено молокопереробне виробництво. Іноземна техніка дозволяла, чи не вперше в Україні, використовувати при обробці

ґрунту важкі дискові борони. Цікаво, що на полях станції були встановлені телефонні будки для зв'язку між працюючими бригадами. Робочий час працівників станції був фіксований і становив 10 годин. Персонал отримував спецодяг, посуд, заробітна плата видавалася грошима [11; 14]. Як зазначає С. Ільєвич, «нові форми праці та сучасна культура землеробства, висока трудова дисципліна і механізоване виконання робіт дозволяли збирати тут по 50-60 пудів пшениці, 35-50 пудів жита…» [14].

Незважаючи на досягнення, виробнича діяльність господарства залишалася витратною, тому 22 лютого 1927 р. воно було ліквідовано. На базі станції було організовано взірцевий насінницький радгосп імені Нансена [14].

Як бачимо, Україні є за що бути вдячною Фрітьофу Нансену. Безперечно, його благородна діяльність взагалі і вкрай важлива допомога постраждалим українцям зокрема потребують, як мінімум, подальшого, більш детального і повноцінного вивчення. Нові наукові публікації про багатогранну діяльність славетного норвежця будуть доброю пам'яттю про нього.

Бібліографічні посилання

1. Антоненко В. В. Документи ЦДАГО про діяльність українських громадських організацій в еміграції (за матеріалами колекції документів «Український музей у Празі») // Архіви України. 2015. № 5–6 (299). С. 109–120.

2. Анучина Л. В. Постать Фритьофа Нансена та українська культура // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации: сб. науч. трудов: по матер. VI Междунар. науч.-практ. конф. 15–16 дек. 2011 г. / под ред. А. Г. Романовского, Ю. И. Панфилова. Харків, 2012. С. 413–415.

3. Аншакова Ю. Ю. Голод начала 1920-х годов в России в оценках иностранных организаций помощи голодающим // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2013. Т. 15. № 1. С. 74–78.

4. Архірейський Д. В. Українська преса Канади про українсько-російські економічні взаємини під час голоду 1921–1923 рр. (за матеріалами книги Р. Сербина) // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали сьомих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2008. С. 165–173.

5. Барчак А. Про «Місію Нансена» на Миколаївщині // Південна правда (Миколаїв). 1990, 16 лист.

6. Бондаренко Т. Ю. Помощь Фритьофа Нансена учебным заведениям Саратова в период голода 1921–1922 годов // Известия Сарат. ун-та. Сер.: История. Междунар. отношения. 2015. Т. 15. Вып. 2. С. 110–115.

7. Бровченко Т. Участь Чехословацької республіки у міжнародному процесі врегулювання становища біженців (1921–1938) // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. 2006. Вип. 84. С. 93–95.

8. Букрєєв Т. Б. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у першій половині 20-х років XX ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини) // Наук. праці істор. фак-ту Запоріз. нац. ун-ту. 2015. Вип. 42. С. 67–72.

9. Варварцев М. М. Нансен (Nansen) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikisource.org/wiki/Україна_в_міжнародних_відносинах/6/Нансен_(Nansen)_Ф. (дата звернення: 12.10.19).

10. Власенко В. М. Правове становище міжвоєнної української еміграції в Румунії (міжнародний аспект) // Сумська старовина. 2014. № XLV. С. 29–36.

11. Гусаров И. Миссия Нансена или урок утопического капитализма // Бизнес-время. 2003, 21 авг. С. 6.

12. Даниленко О. Міжнародна комунікація Українського Червоного Хреста (1920-і рр.) // Часопис української історії. 2017. Вип. 35. С. 9–18.

13. Загороднюк Т. Запровадження паспортів для біженців у Чехословацькій Республіці (20–30-ті рр.) // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер.: Історія. 2015. № 4 (127). С. 13–16.

14. Ильевич С. Помнят на Днепропетровщине имя Фритьофа Нансена // Зеркало недели. 1997, 30 мая.

15. Кириленко В. П. Допомога голодуючим у 1921–1923 рр. на Півдні України // Наук. вісник Миколаїв. нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського: зб. наук. пр. Вип. 3.33: Істор. науки. Миколаїв, 2012. С. 126−132.

16. Кириленко В. П. Голод 1921–1923 років на Миколаївщині та допомога «Місії Нансена» в його подоланні // Аркасівські читання: матеріали III між нар. наук.-практ. конф. (26–27 квіт. 2013 р.). Миколаїв, 2013. С. 224–227.

17. Крикалова И. В. Благородная миссия (помощь международных организаций голодающей Николаевщине в 1921–1923 гг.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mk.archives.gov.ua/public/ або http://mk.archives.gov.ua/pubonsite/95-pubblagmisiya.html (дата звернення: 12.10.19).

18. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ, 1996. 396 с.

19. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921–1923 рр. // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: зб. наук. пр. Миколаїв-Одеса, 2003. Т. 1: Історія та українознавство. С. 157–168.

20. Маковій О. Фрітьйоф Нансен на Апостолівщині і в світі // Промінь освіти. 2011, л. 13.

21. Михайловський Т. О. Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921–1929 рр.): Дис. на здобуття наук. ступ. к. і. н. Миколаїв, 2018. 267 с.

22. Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. в Україні // Сторінки історії України: XX століття: посібн. / упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова; за ред. С. В. Кульчицького. Київ, 1992. С. 45–61.

23. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим в УСРР 1922–23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?

id=12324 (дата звернення: 12.10.19).

24. Мовчан О. М. Нансен Фрітьоф [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN =EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21R=20& S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR =Nansen_F (дата звернення: 12.10.19).

25. Мовчан О. М. Нансена місія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nansena_misiia (дата звернення: 12.10.19).

26. Николаев И. «Миссия Нансена» на Николаевщине в период голода 1921–1923 годов // Новости N. 2015, 5 авг.

27. Сахно В. В. Участь гуманітарної організації Гувера-Нансена Ара в подоланні голоду 1921–1923 роках на Херсонщині-Миколаївщині // Таврійський науковий вісник. Херсон, 1999. Вип. 10. С. 164–173.

28. Сильченко В. Ленін проти Нансена, або як дослідник Арктики заважав нашому голоду // Дзеркало тижня. 2000, 27 жовт.

29. Турецька Я. П. Історія запровадження паспорта Нансена: «попередника» проїзного документа біженця // Наук. вісник Міжнарод. гуманітар. ун-ту. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 30. Т. 1. С. 53–55.

30. Хайруллина А. И. «European Student Relief» и казанское студенчество (1922–1923 гг.) // Известия Алтайского государственного университета. 2009. № 4 (64). С. 251–254.

31. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 283, Оп. 1, Спр. 75.

32. ЦДАВОУ. Ф. Р-4, Оп. 1, Спр. 52.

33. Щербакова О. М. Міжнародна допомога голодуючим півдня України 1921–1923 років // Науковий вісник. Миколаїв, 2008. Вип. 21: Історичні науки. С. 69–78.

34. Яворський А. А. Політика керівництва Чехословаччини щодо українських емігрантів та їх професійних об'єднань у 20–30-х рр. XX ст. // Наук. праці істор. факультету Запоріз. нац. ун-ту. 2016. Вип. 46. С. 178–182.

References

1. Antonenko V. V. (2015) Dokumenty` CzDAGO pro diyal`nist` ukrayins`ky`x gromads`ky`x organizacij v emigraciyi (za materialamy` kolekciyi dokumentiv «Ukrayins`ky`j muzej u Prazi») [Documents of the CSTAO on the Activity of Ukrainian NGOs in Expatriation (Based on the Collection of Documents of the Ukrainian Museum in Prague)]. *Archives of Ukraine*, № 5-6 (299), pp. 109–120.

2. Anuchyna L. V. (2012) Postat` Fry`t`ofa Nansena ta ukrayins`ka kul`tura [Fritof Nansen's figure and Ukrainian culture]. *Pereyaslavskaya Rada: its historical significance and prospects for the development of East Slavic civilization: materials VI International scientific-practical conf., Dec. 15–16 2011*. Kharkiv, pp. 413–415.

3. Anshakova Yu. Yu. (2013) Golod nachala 1920-kh godov v Rossii v otsenkakh inostrannykh organizatsiy pomoshchi golodayushchim [The famine of the early 1920s in Russia in assessments of foreign starvation aid organizations]. *Bulletin of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*, Vol. 15, № 1, pp. 74–78.

4. Arkhireyskyi D. V. (2008) Ukrayins`ka presa Kanady` pro ukrayins`ko-rosijs`ki ekonomichni vzayemy`ny` pid chas golodu 1921–1923 rr. (za materialamy` kny`gy` R. Serby`na) [Ukrainian Press of Canada on Ukrainian-Russian Economic Relations During the Famine of 1921–1923 (Based on R. Serbin's Book)]. *Questions of Agricultural History of Ukraine and Russia: Materials of the Seven Sciences. readings dedicated to the memory of D. P. Pojda*. Dnipropetrovs`k, pp. 165–173.

5. Barchak A. (1990) Pro «Misiyu Nansena» na My`kolayivshhy`ni [About «Nansen's Mission» in Mykolaiv region]. *Southern truth (My`kolayiv)*, November 16.

6. Bondarenko T. Yu. (2015) Pomoshch Fritofa Nansena uchebnym zavedeniyam Saratova v period goloda 1921–1922 godov [The help of Fridtjof Nansen to educational institutions of Saratov during the famine of 1921–1922]. *News of the Saratov University. Series: History. International relationships*,Vol. 15, iss. 2, pp. 110–115.

7. Brovchenko T. (2006) Uchast` Chexoslovacz`koyi respubliky` u mizhnarodnomu procesi vregulyuvannya stanovy`shha bizhenciv (1921–1938) [The Czechoslovak Republic's Participation in the International Refugee Settlement Process (1921–1938)]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, iss. 84, pp. 93–95.

8. Bukryeyev T. B. (2015) Borot`ba z dy`tyachoyu bezpry`tul`nistyu ta bezdoglyadnistyu u pershij polovy`ni 20-x rokiv XX st. na Pivdni Ukrayiny` (za materialamy` Xersonshhy`ny`) [Fighting child homelessness and neglect in the first half of the 20-ies of the twentieth century. in the south of Ukraine (based on Kherson region)]. *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, iss. 42, pp. 67–72.

9. Varvarcev M. M. Nansen [Nansen]. Available at: https://uk.wikisource .org/wiki/Україна_в_міжнародних_відносинах/6/Нансен_(Nansen)_Ф. (accessed: 12.10.19).

10. Vlasenko V. M. (2014) Pravove stanovy`shhe mizhvoyennoyi ukrayins`koyi emigraciyi v Rumuniyi (mizhnarodny`j aspekt) [Legal status of Ukrainian inter-war emigration in Romania (international aspect)]. *Sumy antiquity*, № XLV, pp. 29–36.

11. Gusarov I. (2003) Missiya Nansena ili urok utopicheskogo kapitalizma [Nansen's mission or lesson of utopian capitalism]. Business time, August 21, p. 6.

12. Danylenko O. (2017) Mizhnarodna komunikaciya Ukrayins`kogo Chervonogo Xresta (1920-i rr.) [International Communication of the Ukrainian Red Cross (1920`s)]. *Journal of Ukrainian History*, iss. 35, pp. 9–18.

13. Zagorodnyuk T. (2015) Zaprovadzhennya pasportiv dlya bizhenciv u Chexoslovacz`kij Respublici (20−30-ti rr.) [Introducing passports for refugees in the Czechoslovak Republic (20−30`s)] // *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Series: History*, № 4 (127), pp. 13–16.

14. Ilyevich S. (1997) Pomnyat na Dnepropetrovshchine imya Fritofa Nansena [In Dnepropetrovsk remember the name of Fridtjof Nansen]. *The mirror of the week*, May 30.

15. Kyrylenko V. P. (2012) Dopomoga goloduyuchy`m u 1921−1923 rr. na Pivdni Ukrayiny` [Assistance to the starving in southern Ukraine in 1921−1923]. *Scientific Bulletin of Mykolayiv National University named after V. O. Sukhomlinsky, iss. 3.33: Historical Sciences*. Mykolayiv, pp. 126−132.

16. Kyrylenko V. P. (2013) Golod 1921−1923 rokiv na My`kolayivshhy`ni ta dopomoga «Misiyi Nansena» v jogo podolanni [The famine of 1921−1923 in Mykolayiv region and the help of the Nansen Mission in overcoming it]. Arkasovsky readings: materials of the III research practice conf. (Apr 26−27, 2013), Mykolayiv, pp. 224−227.

17. Krikalova I. V. Blagorodnaya missiya (pomoshch mezhdunarodnykh organizatsiy golodayushchey Nikolayevshchine v 1921–1923 gg.) [Noble mission (assistance of international organizations to the starving Nikolayevshchina in 1921–1923)]. Available at: http://mk.archives.gov. ua/public/ або http://mk.archives.gov.ua/pubonsite/95-pubblagmisiya.html (accessed: 12.10.19).

18. Kul`chycz`kyi S. (1996) *Komunizm v Ukrayini: pershe desyaty`richchya (1919–1928)* [Communism in Ukraine: The First Decade]. Kyiv, (in Ukrainian).

19. Lin`ov A. A. (2003) Mizhnarodna dopomoga goloduyuchy`m na My`kolayivshhy`ni v 1921–1923 rr. [International assistance to the starving in Mykolaiv region in 1921–1923]. *Scientific research in the context of historical problems. My`kolayiv-Odesa, t. 1: History and Ukrainian Studies*, pp. 157–168.

20. Makovij O. (2011) Frit`jof Nansen na Apostolivshhy`ni i v sviti [Frityoff Nansen in the Apostolove region and in the World]. *Ray of education*, November 13.

21. Mykhajlovs`kyi T. O. (2018) Diyal`nist` mizhnarodny`x organizacij na Pivdni Ukrayiny` (1921–1929 rr.) [Activities of international organizations in the south of Ukraine (1921–1929)]: *Dy`s. na zdobuttya nauk. stup. k. i. n.* Mykolayiv, (in Ukrainian).

22. Movchan O. M. (1992) Golod 1921–1923 rr. v Ukrayini [The famine of 1921–1923 in Ukraine]. *Pages of Ukrainian History: The Twentieth Century: A Handbook.* Kyiv, pp. 45–61.

23. Movchan O. M. Inozemna dopomoga goloduyuchy`m v USRR 1922–23 [Foreign aid to the starving in the Ukrainian SSR 1922–23]. Available at: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12324 (accessed: 12.10.19).

24. Movchan O. M. Nansen Frit`of [Nansen Frittoff]. Available at: http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nansen_F (accessed: 12.10.19).

25. Movchan O. M. Nansena misiya [Nansen Mission]. Available at: http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nansena_misiia (accessed: 12.10.19).

26. Nikolayev I. (2015) «Missiya Nansena» na Nikolayevshchine v period goloda 1921–1923 godov [Nansen's mission «in Nikolayevshchina during the famine of 1921–1923]. News N., August 5.

27. Saxno V. V. (1999) Uchast` gumanitarnoyi organizaciyi Guvera-Nansena Ara v podolanni golodu 1921−1923 rokax na Xersonshhy`ni-My`kolayivshhy`ni [Participation of the Hoover-Nansen Ara Humanitarian Organization in Overcoming the Famine of 1921−1923 in Kherson-Mykolaiv Region]. *Taurian Scientific Herald*. Kherson, iss. 10, pp. 164–173.

28. Syl`chenko V. (2000) Lenin proty` Nansena, abo yak doslidny`k Arkty`ky` zavazhav nashomu golodu [Lenin against Nansen, or as an Arctic explorer interfered with our hunger]. *The mirror of the week*, October 27.

29. Turecz`ka Ya. P. (2017) Istoriya zaprovadzhennya pasporta Nansena: «poperedny`ka» proyiznogo dokumenta bizhencya [History of the introduction of the Nansen passport: the «precursor» of the refugee travel document]. *Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series: Jurisprudence*, № 30, Vol. 1, pp. 53–55.

30. Khayrullina A. I. (2009) «European Student Relief» i kazanskoye studenchestvo (1922–1923 gg.) ["European Student Relief" and Kazan students (1922–1923)]. *News of Altai State University*, № 4 (64), pp. 251–254.

31. Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (CzDAVOU). f. 283, inventory 1, file 75.

32. CzDAVOU. f. R-4, inventory. 1, file 52.

33. Shherbakova O. M. (2008) Mizhnarodna dopomoga goloduyuchy`m pivdnya Ukrayiny` 1921–1923 rokiv [International assistance to the starving south of Ukraine 1921–1923]. *Scientific Bulletin. Mykolayiv*, iss. 21: Historical sciences. pp. 69−78.

34. Yavors`kyi A. A. (2016) Polity`ka kerivny`cztva Chexoslovachchy`ny` shhodo ukrayins`ky`x emigrantiv ta yix profesijny`x ob'yednan` u 20−30-x rr. XX st. [The Czechoslovak leadership's policy towards Ukrainian expatriates and their professional associations in the 1920's and 1930's]. *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, iss. 46, pp. 178–182.

Надійшла до редколегії 02.08.19

Особистості в історії

Венгер А. Г. Образи феодалізму крізь призму класової боротьби: педагогічна спадщина Якова Рубіна

Венгер А. Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: медієвіст В. Т. Сиротенко у спогадах професора Ю. Є. Івоніна

Личности в истории

Венгер А. Г. Образы феодализма сквозь призму классовой борьбы: педагогическое наследие Якова Рубина

Венгер А. Г. Штрихи к портрету днепропетровських «всемирщиков»: медиевист В. Т. Сиротенко в воспоминаниях профессора. Ю. Е. Ивонина

Die Persynlichkeiten in der Geschichte

Venger A. G. Images of Feudalism through theprizm of class struggle: Yakov Rubin's pedagogical heritage

Venger A. G. Strokes to the portrait of Dnipropetrovsk "vsesvitnyks": Medievalist V. T. Syrotenko in the Memoirs of Professor Yu. Ye. Yvonin

Persons in history

Venger A. G. Die Bilder des Feudalismus durch die Linse des Klassenkampfs: pädagogische Erbe von Jacob Rubins

Venger A. G. Die Dnipropetrovsker Hochschullehrer der Weltgeschichte: Mediävist V. T. Syrotenko in den Memoiren von Prof. Yu. E. Ivonin

УДК 94(100) «04/14»: 373.5.091.64(476) «1925/1930»
DOI 10.15421/311912

А. Г. Венгер
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

ОБРАЗИ ФЕОДАЛІЗМУ КРІЗЬ ПРИЗМУ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ: ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА ЯКОВА РУБІНА

Венгер А. Г. Образи феодалізму крізь призму класової боротьби: педагогічна спадщина Якова Рубіна.
У статті проаналізовано підручник «Історія класової боротьби», авторами якого були білоруські історики Я. Рубін, З. Ханутін та Л. Голмшток. Підручник складається з чотирьох блоків: історія класової боротьби в Європі, Росії, Білорусії та середовищі білоруських євреїв. Інформація подається схематично, практично відсутні історичні персонажі, біографії яких мали бути вписані у контекст проблем. Особливістю підручника є наявність уривків історичних джерел і досліджуваних творів художньої літератури, які стосуються теми.
Ключові слова: класова боротьба, феодалізм, експлуатація, цех.

Венгер А. Г. Образы феодализма сквозь призму классовой борьбы: педагогическое наследие Якова Рубина.
В статье проанализован учебник «История классовой борьбы», авторами которого были белорусские историки Я. Рубин, С. Ханутин и Л. Голмшток. Учебник состоит из четырех блоков: история классовой борьбы в Европе, России, Белоруссии и в среде белорусских евреев. В учебнике информация подается схематически, практически отсутствуют исторические персонажи, биографии которых были бы вписаны в контекст представленных проблем. Особенностью учебника является наличие отрывков источников и произведений художественной литературы, касающихся темы.
Ключевые слова: классовая борьба, феодализм, эксплуатация, цех.

Venger A. G. Die Bilder des Feudalismus durch die Linse des Klassenkampfs: pädagogische Erbe von Jacob Rubins.
In diesem Artikel wird das Lehrbuch „Geschichte des Klassenkampfes“ von den belarussischen Historikern J. Rubin, Z. Hanutin und L. Holmschtok untersucht. Die Struktur des Lehrbuchs besteht aus vier Elementen: die Geschichte des Klassenkampfes in Europa, Russland, Weißrussland und in der Umgebung der weißrussischen Juden. Im Lehrbuch wird Information schematisch mitgeteilt. Es gibt fast keine historischen Charaktere, die in den Kontext der festgestellten Probleme gestellt werden könnten. Ein Merkmal des Lehrbuchs ist das Vorhandensein von Auszügen aus Quellen und aus Kunstwerken, die sich auf das Thema beziehen.
Schlüsselwörter: Klassenkampf, Feudalismus, Ausbeutung, Handwerkerinnung.

Venger A.G. Images of Feudalism through theprizm of class struggle: Yakov Rubin’s pedagogical heritage.
The article deals with the textbook «History of the class struggle», authored by Belarusian historians Y. Rubin, Z. Hanutin and L. Holmshtok. The textbook was prepared and published at the time when such an academic subject as History was eliminated from schools. Instead, Social Science containing a historical component was introduced The textbook was divided into several major topics: European history of class struggle, Russian history of class struggle, Belarusian history of class struggle, history of class struggle of the Jews in Belarus. According to the textbook, the era of Feudalism was born and developed in the environment of the Germanic tribes. The authors considered that he driving force of the history were trade and trade capital, which explains the enslavement of the peasants, the allocation of the urban patricians, etc. The craft is considered to be a progressive phenomenon of the Feudal period. The authors regard relationships inside the craft between masters and apprentices through the lens of the class struggle. The textbook highlights the main manifestations of class struggle – rebellions, and talks about their cruel suppression. Great geographical discoveries are explained as the result of the trade crisis, which had promoted individual rulers of Europe to invest into the geographical discoveries.
In the textbook the information is given schematically, practically there are no personalistics characters whose biographies would be framed into the context of the identified problems. The peculiarity of the textbook is the presence of some plots from sources and fiction related to the topic.
Jakiv Rubiv was a well-known historian and teacher in Belarus in the interim between the wars. He worked at the Belarus Academy of Sciences and studied Jewish history and historiography. In the late 1930s he started work at the Belarus History Museum, where he researched the problems of feudalism. At the same time, he was teaching at higher educational institutions of Minsk. During the war, he was evacuated to Osh. After the war, he worked in Dnepropetrovs’k as head of the department of the world history.
Key words: class struggle, Feudalism, exploitation, craft.

© А. Г. Венгер, 2019

Постановка проблеми. Загальні відомості. У 1920-х – на початку 1930-х рр. у школах Радянської держави такий предмет, як історія не викладався. У 1919 р. з'явилася ідея замінити історію на суспільствознавство, що складалося з комплексу дисциплін: історії культури та техніки, країнознавства, економіки. Матеріал передбачалося доносити в історичній ретроспективі від сучасних явищ до їхніх витоків. Декілька років викладання цієї дисципліни будувалося за навчальними планами, які носили рекомендаційних характер, а з 1927 р. вони стали обов'язковими для усіх шкіл [8].

Перебудовою школи та історичної освіти у 1920-х рр. займалися А. В. Луначарський та М. Н. Покровський. Останній справив значний вплив на те, що і як викладали в історичній частині суспільствознавства. Теорія про роль торговельного капіталу в історичному поступі, яку Покровський активно використовував у своїх дослідженнях, поширилася і на матеріал шкільних підручників, а виведена ним формула стала крилатою фразою – «історія є політика, що повернута в минуле» [2].

Формування нової радянської школи торкалося й етнічних громад, які мали міцну традицію національної освіти. У Білорусії другою етнічною групою після білорусів були євреї. Боротьба з традиційною освітою у єврейському середовищі була одним з програмних завдань єврейського бюро Наркомпроса Білорусії. У республіці відверто виступили проти хедерів, заявивши про їхній шкідливий вплив. Результатом публічного цькування хедерів стали судові процеси над меламедами. До того ж ця боротьба йшла паралельно з антирелігійними кампаніями. У процесі ліквідації традиційної єврейської освіти поширювалися світські радянсько-єврейські школи. Цей процес зіткнувся з низкою проблем: відсутність кваліфікованих кадрів, методичної та навчальної літератури іт інше. Для їх подолання відкривалися єврейські педагогічні технікуми. При Білоруському державному університеті (м. Мінськ) було відкрито єврейське відділення педфаку, яке мало забезпечити єврейські школи ідишмовними фахівцями та підручниками [6]. Саме для забезпечення «нової єврейської школи» колективом авторів під керівництвом Якова Рубіна у 1929 р. мовою ідиш було написано підручник «Історія класової боротьби». Для авторського колективу це була не перша робота такого жанру. У 1928 р. вийшов друком підручник «Гезелшафткентеніш »/«Суспільствознавство», авторами якого були: Г. Александров, Л. Голмшток, І. Дардак , Я. Рубін З. Ханутін [7].

Авторський колектив підручника. Авторський колектив, як і сам підручник був знаковим. Я. Рубін, З. Ханутін та Л. Голмшток були не випадковими людьми. Вони презентували нове радянське покоління білоруських євреїв, яких винесло на вершину єврейської педагогіки та історії хвилею Жовтневої революції. Вони брали активну участь у знищенні традиційного укладу єврейського життя та боролися за секуляризований освітній простір. В авторів було багато спільного: ровесники, вихідці з традиційного єврейського середовища, навчалися в Білоруському державному університеті на єврейському соціально-економічному відділенні педагогічного факультету, викладали в єврейських школах, згодом працювали у єврейській секції БАН. Розгортання репресивної політики наприкінці 1930-х рр. та згортання коренізації прямо вплинуло на долю авторів підручника. Л. Голмштока у 1938 р. заарештували та засудили до 8 років каторжних робіт на Колимі, Я. Рубін та З. Ханутін «звільнилися» з БАН, перший влаштувався до Білоруського історичного музею, а другий викладачем до одного з ВНЗ Мінська. З початком війни обидва були в евакуації, після якої Я. Рубін переїхав до Дніпропетровська, де завідував кафедрою загальної історії, а З. Ханутін до Мінська, де викладав у Білоруському державному університеті та низці інших ВНЗ [2; 4; 7].

Аналіз підручника. Аналізований підручник, за твердженням Я. Г. Рубіна, був переробленим варіантом попереднього – другого видання. Він складався відповідно до історичної частини програми суспільствознавства за 1930–1931 рр. Із самого початку підручник був розрахований на школярів ідишмовних шкіл [5, с.3]. Проте його було перекладено білоруською мовою, що дозволило розширити сферу застосування. Пояснень цьому може бути кілька: брак білоруськомовних підручників, його популярність у попередні роки, а можливо, поєднання цих двох чинників.

Підручник має таку структуру:

Розділ І – «Феодальний лад у Західній Європі»; розділ ІІ – «Розвиток торгівлі та ремесла і виникнення міст у Західній Європі»; розділ ІІІ – «Розвиток торгівлі між містами та країнами. Великі географічні відкриття кінця XV ст. та їх результат»; розділ IV – «Класова боротьба у містах Західної Європи у XIV–XVII ст.»; розділ V – «Боротьба селян проти поміщиків у Західній Європі у XIV–XVI ст.»;

розділ VI – «Боротьба селян проти поміщиків у Московській Русі у XVII ст.»; Розділ VII – «Класова боротьба в Білоусі до другої половини XVII ст».

Дидактично підручник є відображенням ідей Якова Гавриловича Рубіна, суть яких зводилася до того, що для вивчення історії необхідно використовувати не лише текст підручника, але й історичні джерела, а для кращого закріплення інформації залучати образне мислення учня, розвивати яке має література. У тексті використано ілюстрації, але Яків Гаврилович застерігає читачів, що це – не лише ілюстративний матеріал, і, використовуючи його, учитель повинен попередити учнів що це – художній вимисел, а не реально відображення дійсності. Кидається в очі й інтегрованість цього курсу, який першочергово орієнтований. Фактично він складається з декількох блоків, кожен з яких служить фоном для наступного: європейська історія → російська історія → білоруська історія → єврейська історія.

Аналіз розділів підручника. Розділ «Феодальний лад у Західній Європі» (автори Я. Рубін, З. Ханутін та Л. Голмшток). У підрозділі «*Як з'явилися поміщики та кріпосні селяни*» (автор Я. Рубін) з перших рядків йдеться про те, що у стародавні часи не було поміщиків, на яких би працювали селяни. Це має підвести учня до думки про те, що експлуатація людини людиною є набутою рисою у світовій історії. Підсилюється ця теза наголосом на тому, що у ті «золоті часи» (термін використано нами, а не авторами підручника – *А. В.*) члени громади мали однакові права, а всі питання, що стосувалися їхнього життя, вирішували колективно. І лише в моменти небезпеки – війни общинники обирали одного очільника, якого слухалися, а в мирні часи влада його була незначною. Привабливим з точки зору ідеї соціальної рівності є наведений опис життя давніх германців. Наводяться цитати з Ю. Цезаря, у яких йдеться про те, що германці не мають приватної землі! Актуальна теза – особливо у розпал колективізації.

Ілюструє тезу про «золоті часи» малюнок з життя давніх германців, на якому зображено ідеалістичний сюжет: довкола величезного каменю розташовані дорослий чоловік, жінка та двоє молодих дівчат – скоріш за все, члени однієї родини. Кожен з них виконує свою роботу: чоловік тертям добуває вогонь, жінки працюють з ручним млином. Малюнок демонструє, що всі вони рівні і самі ведуть господарство.

Але «первісний комунізм» з часом минає. Автор відзначає момент формування залежних верств населення і пояснює це переходом від родової общини до господарської родини, коли в руках однієї сім'ї перебували ділянки землі, на яких працювали не лише члени сім'ї, але й полоненні невільники. Саме сім'ї, які використовували працю рабів, подаються такими, що створюють міцне господарство, з якого можна отримати надлишкову продукцію. Цікаво, що використанню праці полонених невільників не надається моральна оцінка: цей сюжет лише констатується. З іншого боку, використання праці бідніших селян оцінюється негативно. Закабалення бідніших селян багатшими пояснюється таким чином: через неврожаї, голод, епідемії, природні лиха бідні родини брали натуральну позику у багатих. Якщо її не віддавали, то боржник перетворювався у невільника. Збагачення заможних селянських родин пов'язується виключно з тим, що вони експлуатують бідних невільників. Позики заможних селян біднішим трактуються виключно з негативного боку, і не було жодного слова про те, що ці позики мали й позитивне значення – рятували від голодної смерті тощо. Паралельно автор виділяє ще один шлях збагачення – війна. Цитата з Тацита про те, що германські королі проводять час на банкетах, а жоден з них не береться за рало, і що їм простіше піти воювати проти когось ніж обробляти землю та чекати врожаю, убиває двох зайці. З одного боку, верхівка презентується, як нероби та гультяї, а з іншого – як агресори, які задля задоволення своїх потреб не працюють, а йдуть шляхом війни. Ілюстрацією останнього є сюжет про те, що королі забирали собі землі завойованих народів: Карл Великий завоював саксів і привласнив собі їхні землі, розділивши між своїми найближчими соратниками.

Завершується підрозділ серією уривків з документів, які показують шляхи закріпачення селян, становище кріпаків у господарствах феодалів. Текст підводить учня до того, що за часів раннього середньовіччя відбувся перехід від «золотих часів рівності» до формування двох класів: експлуататорів та експлуатованих.

Підрозділ «*Поміщики та селяни у країнах Західної Європи у IX–XIII ст.*» (автори З. Ханутін та Л. Голмшток) розпочинається з літературного опису замка феодала, який скоріше схожий на уявну екскурсію, автори постійно запрошують читача змінити локацію і позаглядати у різні куточки. Образ замка – Колос, що самотньо стоїть і готовий у будь-яку мить оборонятися. Варто наблизитися ворогам, то, з зубчастих стін солдати засипають їх стрілами, а маленька стежечка, що веде до

замку враз наповниться вершниками з піками. У мирний час замок позиціонувався як місце постійних банкетів та марнославних розваг феодалів. Далі читача «водять» по майстернях, кузнях та коморах. З усього видно, що вони повні, і господар замку живе досита. Автори ставлять запитання: «Адкуль-жа гаспадару дастаецца гэта багацьце? Адкуль бяруцца даверху напоўненыя ўсялякім дабром каморы і сьвірны?» [5, с.13]. На нього дається красномовна відповідь. По широких лугах розкидані села, де у маленьких будинках, іноді разом з худобою, у страшних злиднях та бруді живуть селяни. Вони з раннього ранку до пізньої ночі гнуть свої спини на панській землі. Для посилення ефекту соціальної несправедливості описується, як селяни в непогоду везуть збіжжя господарю. «У дажджлівыя дні восені, па брудных балоцістых шляхах хлюпаюць яны каля вазоў напаўненнем да верху збожжам. Куды і каму вязуць яны гэта дабро? Не для себя аралі, касілі, жалі, малацілі яны. Ня ўласныя сьвірны напоўняюць хлебам з палеў. Яны вязуць усё ў замак дзе жыве гаспадар – уладар двара, акольных палёў і бедных вёсак» [5, с.13]. Запропонована цитата є ілюстрацією того, що автори розділу більше турбуються про переконливу форму подачі, аніж про зміст. Адже складно уявити, щоб селяни спеціально по дощу везли зібране збіжжя, адже воно б змокло і пропало.

Для підсилення відчуття безвольного статусу залежних селян автори наводять перелік численних повинностей, які виконували залежні селяни Франції у XI–XII ст. та описують селянську хату, в якій топили почорному та освітлювали лучиною, де замість вікна – дірка, яка взимку закривалася соломою та дошками. Ще однією причиною селянських бід автори вважають відсталі знаряддя праці. Саме у застарілості знарядь праці вбачаються причини голодних років, і наводиться приклад, що у Південній Франції на 100 років припадало 70 голодних. Війни ворожого класу – феодалів теж завдавали селянам непоправної щкоди, адже кіннота та піхота витолочували засіяні зерном поля. Разом з тим селяни характеризувалися як темні, відсталі та забобонні, на доказ чого наводилися обряди магії родючості над сільськогосподарським реманентом, що виконували землероби перед початком польових робіт.

Селян зображають доведеними до злиднів та відчаю, і через це вони змушені зі зброєю в руках виступали проти феодалів, але їхні виступи жорстоко придушуються. Для підтвердження цієї тези далі йде мова про повстання в XI ст., щоправда не уточнюється, яке саме, учасникам якого відрубали руки та ноги. Народознавчі екскурси значно посилюють текст, як з наукового, так і пізнавального боку. Судячи зі способів подачі інформації, автори підручника робили ставку не стільки на заучування окремих фактів, як на те, щоб в учнів склався образ середньовіччя та відчувався дух епохи. Для цього вони звертаються до єдиного можливого провідника між світом сучасним та минулим – уяви, а також використовують доступні методи для її підсилення за рахунок стимулювання образного мислення: художню літературу та ілюстрації.

Підрозділ «Церковні феодали» (автор Я. Рубін). У тексті виділено ще одну групу селянських експлуататорів – церковнослужителів, які «задурманювали» голову забобонним селянам. Демонстрацією корисливості церковників став сюжет з продажем індульгенцій. У тексті звертається увага на інститут папства, який характеризується, як облудний. Пап зображають тими, хто веде загарбницькі війни, а їхнє оточення веде розгульний спосіб життя, пропадаючи по шинках. Як і в попередньому випадку зі світськими феодалами, акцентується увага, що селяни виступали проти церковних феодалів. Вказується інструмент тиску церкви на суспільство – інквізиція. У тексті подано ілюстрацію сцени катування єретиків, на якій зображено підвальне приміщення, де на троні сидить служитель католицької церкви і спостерігає, як корчиться від болю єретик, а кати у цей час холоднокровно виконують свою роботу [5, с. 25]. Церква виставляється ворогом прогресу, адже вона, спираючись на інквізицію, боролася з ученими. До прикладу наводиться доля Галілея, який через свої наукові погляди мав конфлікт з католицькою церквою.

У кінці підрозділу наводяться уривки з історичних джерел, які розкривають зв'язок світських феодалів з церковниками – подарунки земельних ділянок разом з селянами. Останні повинні відпрацьовувати панщину на користь церковників. Для більш переконливої ілюстрації феодальних порядків наводиться уривок з твору Проспера Меріме «Жакерія».

У розділі «Розвиток торгівлі та ремесла і виникнення міст у Західній Європі» (автори З. Ханутін та Л. Голмшток) відзначено, що торгівля виникає у феодальному середовищі. Виразною рисою підручника є те, що автори ігнорують античний спадок та його місце у середньовіччі. Торгівля представляється, як самодостатнє явище, що зародилося і розвивалося у середовищі германських племен. При-

чини появи торгівлі пояснюють необхідністю обміну дефіцитною продукцією між окремими регіонами. У тексті бракує пояснення, як і коли почали використовувати гроші. Якщо причини бартерних відносин зрозумілі, то залишається незрозумілим, чим саме розраховувалися за коштовні пряності, шовк, прикраси та інші «заморські» речі.

Поява ремесла у германських племен також не датується. З тексту виходить, ніби ремесло виникає у добу середньовіччя (а не в первісні часи), стає можливим з появою лишків і активно розвивається з початком використання металів. Цей підхід говорить на користь того, що авторський колектив розглядає феодальні відносини як явище, що почало зароджуватися в додержавні часи германських племен, без античних впливів. Така ж ситуація і з виникненням міст. У підручнику появу міст подають лише крізь призму торговельної теорії. Жодного слова про те, що в Європі існували міста, які вели свою історію з античних часів. Таке трактування може пояснюватися тим, що в радянській медієвістиці відкидався континуїтет між пізньоантичним та середньовічним містом. Про що, з певною часткою жалю, менш ніж за 40 років буде відзначати Є. Гутнова [3, с. 100]. Зростанням кількості населення в містах пояснюється рух за їх звільнення від феодальної залежності. У тексті перелічені шляхи звільнення: викуп, позичання грошей феодалу в замін на вільну хартію, повстання.

Поява цеху розцінюється як прогресивне явище. Відзначено, що найбільше клопоту цеховикам доставляли партачі які виробляли продукцію у необмеженій кількості. Через це цеховики влаштовували їм погроми, знищуючи устаткування, сировину та готову продукцію.

Окремий пункт присвячено опису середньовічного міста, який за формою перекликається з оглядом середньовічного замку. У вигляді уявної екскурсії читачі «мандрують» міськими дахами, за зовнішнім виглядом яких можна визначити, хто під ними живе. Оповідний спосіб подачі матеріалу переносить учня на вузькі та брудні вулички, на яких після дощу збиралися величезні калюжі, де грузли ноги перехожих. Читач «заходив» до будинків простих міщан і бачив там невтішну картину, відому з образів сільського побуту, адже житло міщан багато в чому було схоже на сільське, проте на відміну від селянської хати тут з'являлися меблі: скрині, лави тощо. Усіма доступними засобами автор розділу формує негативний образ феодального міста. Оцінка міста ведеться не з боку історичної перспективи, а ретроспективи, що порушує принцип історизму. Для формування негативного образу використовується метод порівняння: «Абсталяваньне ў доме было зусім просая: замест шафаў – скрині, замест кресаў – лавы…» [5, с. 43] Підбиваючи підсумки опису феодального міста автор закликає учнів уявити картину життя міщан: «вы ўявіце сабе выразны малюнак з жыцьця гарадзкого насельніка ў тыя часы. Цесната, бруд на ўуліцах і в дамох, цяжкі духна вуліцах ад куч смецьця і адкідаў вылікалі часты эпідэміі, якія зьнішчалі значную колькасьць насельніцтва. У XV стагодьзді ад такой эпідеміі – ад чумы, вбо ад так званай «чорнай сьмерці» загінула 1/3 частка ўсяго насельніцтва Эўропы» [5, с. 43].

Ля брамы фэўдальнага гораду.

У розділі «Розвиток торгівлі між містами та країнами. Великі географічні відкриття кінця XV ст. та їх результат» (автор Я. Рубін), окреслено спеціалізацію виробництва окремих регіонів Європи. Автор підводить до того, що із завершенням формування економічної специфіки регіонів розпочинається міжрегіональна (міждержавна) торгівля в Європі. Цей сюжет ілюструє, що історик трактує історію Європи як єдине ціле, без регіональних, державних особливостей. У розкритті питання дублюються певні ідеї з попереднього розділу. Яків Гаврилович відзначає, що зі зростанням масштабів внутрішньоєвропейської торгівлі з'являється верства купців. Ключовими торговельними партнерами Європи називаються Сирія, Палестина, Індія та Китай. Осердям міжнародної європейської торгівлі названі Венеція та Піза на півдні та Гамбург, Любек, Бремен та Гданськ на півночі.

Ведучи мову про Великі географічні відкриття, автор привертає увагу до умов, що склалися у світі після завоювання турками Візантії. Підкреслюючи, що міжнародні сухопутні торговельні шляхи були відрізані для європейців, що призвело до гострого браку східних товарів, особливо прянощів. Браком прянощів для м'яса Рубін пояснює те, що Іспанія та Португалія почали пошук альтернативних – морських шляхів до Індії. Саме їхні торгівельні експедиції середини XV ст. до Африки трактуються як переддень Великих відкриттів. Ведучи мову про географічні відкриття автор зупиняється на характеристиці біографії Х. Колумба, підкреслюючи, що той народився у родині збіднілого торговця сукном, з дитинства вивчав географію, що зрештою привело його до морської справи. Далі детально описуються митарства мандрівника у пошуку грошей на експедицію. Прикметно, що Х. Колумб – перша особа, біографії якої приділяється увага. Автор художньо розписує мандрівку Колумба та те, як його команду зустрічали місцеві жителі. Він зазначає, що його подорож відкриває нову – криваву сторінку в історії нововідкритих земель. Для закріплення цієї тези виділено підрозділ «*Грабунок нових земель*», у якому увагу приділено формуванню колоніальних володінь європейськими державами та грабунку місцевого населення. Мова йде про один з негативних наслідків колоніальної політики – рабство. Як приклад наводиться острів Еспаньйола, на якому на момент приходу європейців було 30 000 мешканців, а через 20 років залишилося лише 14 000. У джерелах до розділу наводяться уривки з листів Колумба, де розповідається про грабунок місцевих жителів, а також записки Марка Поло, в яких він описує нові землі та ін.

У розділі «Класова боротьба у містах Західної Європи у XIV–XVII ст.» (автори Л. Голмшток, З. Ханутін) текст розпочинається з «ліхтарика» про розклад цехової організації. Основний посил авторів зводиться до того, що в процесі розвитку торгівлі цехові майстри втрачають економічну самостійність і стають залежними від капіталістів-торговців. Формується образ пригнобленого майстра, який через наповненість місцевого ринку не може продати свій товар за достойною ціною і прогодувати себе. Капіталістами називають купців або заможних майстрів, які скуповують залежаний товар у майстрів за заниженими цінами і перепродують дорожче. У підсумку говориться, що поступово майстри перетворюються на залежних від капіталістів робітників, втрачаючи можливість самостійно продавати власноруч виготовлений товар. Далі мова йде про класову боротьбу майстрів, яку вони ведуть з капіталістами, щоправда, не говориться, у чому суть цієї боротьби. У цьому випадку цех подано, як організацію, що захищає права ремісника. Для того, щоб протистояти цеховому «братству» і шукати вільні робочі руки, які можна більше визискувати, капіталісти переключаються на знедолених селян. Користуючись їхньою недолею, змушують їх за безцінь працювати на себе, створюючи «хатню індустрію». Щоб підсилити експлуататорський характер капіталістів, сказано, що до роботи вони залучають жінок та дітей, а самі при цьому багатіють. Далі коротко йде мова про мануфактуру і виділяються її основні риси: поділ праці, робота на сировині та інструментах господаря.

Окрім цього, мова йде про боротьбу в середині цеху, яка мала класовий характер. Адже за часів функціонування цехових організацій сформувалася верхівка – майстри, які всіляко намагалися експлуатувати залежних від них підмайстрів, збільшивши термін перебування у підмайстрах від 2 до 12 років. Ведучи мову про прояв боротьби між майстрами та підмайстрами, автори наводять приклад існування двох шинків – одного для майстрів, а іншого для підмайстрів, адже саме там вони могли говорити про свою тяжку долю та про те, як їх експлуатують майстри. Демонструючи кульмінацію боротьби наводять приклади повстань та страйків підмайстрів. З метою розкриття класової сутності монархів, які солідарні з класом експлуататорів, говориться, що підмайстри зверталися до них за підтримкою, але ті, навпаки, заборонили будь-які види протесту. Ілюструють тему страйками у м. Гданськ, після яких учасникам повідрубували вуха. У Фландрії ж страйки каралися смертю.

Далі автори розділу підводять учнів до того, що частина населення міст була доведена багатіями до злиднів і змушена була боротися проти них, ілюстрацією чому служить повстання Чомпі.

В кінці розділ ілюструється уривками з джерел, де вказується про продаж майстрами підмайстрів, про поневолене становище майстрів тощо.

У розділі «Боротьба селян проти поміщиків у Західній Європі у XIV –XVI ст.» (автор Я. Рубін), сільський уклад життя позиціонується як повністю залежний від розвитку торговельних відносин у місті. З розвитком торгівлі, особливо між регіонами та країнами, зростає роль грошей, а це, у свою чергу призводить до того, що поміщики відмовляються від натуральних повинностей і переходять до грошових, а самі селяни, наприклад у Франції XIV ст., мають змогу за гроші викуповувати себе з панщини. Стрімким розвитком торгівлі

та прагненням поміщиків до грошової наживи автор пояснює збільшення чиншу та намагання поміщиків закріпити вільних селян. Для ілюстрації прояву класової боротьби у селі автор обирає повстання в Англії 1381 р., причини якого пояснює дефіцитом робочих рук, який виник після епідемії чуми. Тоді король та поміщики змушували робітників працювати за рівнем оплати п'ятирічної давнини. Окрім ватажка повстання Уота Тайлера, автор веде мову про священника Джона Болла, який закликав народ до повернення первинної рівності: «Раней усе былі роўнымі: нябыло паноў, нябыло нявольнікоў. Трэба так зрабіць, каб усе людзі цяпер зновў сталі братамі» [5, с. 70]. Хоча декількома абзацами вище Я. Рубін стверджував, що міські капіталісти, поміщики та всілякі куркулі за допомогою влади та релігії експлуатували селян [5, с. 69]. Повсталі, що наповнили вулиці Лондона, захоплюють палац герцога Ланкастерського. Автор розділу підкреслює, що керівниками повстання було заборонено грабувати, вони взяли тільки одну накидку герцога та одягли її на палю. Повсталі зруйнували будинки «своїх ворогів» – заможних жителів, а частину з них убили. Автор детально описує захоплення Тауера, веде мову про брехливі обіцянки короля і особливо яскраво описує «зрадливе убивство» Талера під час перемовин з королем. Для посилення ефекту відчуття соціальної несправедливості наводиться ілюстрація «Бій між рицарями та селянами у XIV ст.», у якій рицарі пронизують списами повсталих селян. У кінці наводяться документи звернень селян до короля та королівські накази селянам.

Наступне, на чому зупиняється автор, – «Селянська війна у Німеччині 1525 р.». Відзначено, що через зростання міжнародної торгівлі феодали прагнули купувати предмети розкоші, а для цього необхідні були додаткові кошти, які вони визискували із селян. Останні мали право продавати зерно лише своїм господарям за півціни, а ті в місті правили за нього повну вартість. Автор відзначає, що селянам заборонено ловити рибу у водоймах феодалів, полювати у панських лісах. Проте останні можуть полювати на їхніх посівах, знищуючи вщент селянську працю. Окрім цього, селяни сплачували десятину від врожаю церкві. Для підсилення образу церкви як класового ворога згадується сюжет, як монастирський кріпак Бенц Функ одружився з вільною жінкою, але не хотів, щоб вона стала кріпосною. За це абат його посадив до вежі, а за спробу втечі присудив йому покарання через смерть. Перед тим як виконати смертний вирок, його катували, змусивши підписати папір за яким дружина після його смерті передавалася до монастиря як кріпачка. Пригноблені селяни повинні були платити податки на розваги герцогів та князів. Наводиться приклад, що на весіллі одного герцога гуляло 7 000 гостей, а один капелюх нареченого коштував 50 000 гульденів.

У підручнику Томас Мюнцер представлений як революціонер, що виступав проти експлуатації та боровся з церквою. Декілька разів підкреслюється, що повсталі руйнували церкви, зокрема й на заклик Мюнцера. У негативному образі постає Мартін Лютер, який закликав не протягати руку допомоги повсталим. Жодного слова про релігійну складову війни не було сказано, окрім того, що були зруйновані деякі церкви. Щоправда, автор не пояснює, чому їх руйнують. Завершується підрозділ про цю війну уривком з історичного роману А. Алтаєвої «Під прапором черевика».

Розділ «Боротьба селян проти поміщиків у Московській Русі у XVII ст.» (автор Я. Рубін). Автор розповідає про тяжку селянську працю на землі, яку доводилося з «боями відвойовувати» у лісу, та перелічує великих та дрібних феодалів Русі. Я. Рубін відзначає, що через розбиті шляхи у межах Русі слабко розвивалася торгівля. Факт захоплення Московськими князями сусідніх князівств пояснюється тим, що вони були одними з найбагатших, а розбагатіли через те, що через їхні володіння проходили міжнародні торговельні шляхи. Автор відзначає, що у XVI ст. Москва стає головним торговельним містом Русі. Іван Грозний позиціонується не лише як цар-завойовник, але й великий купець. Завоювання Казані та Астрахані розглядається як відкриття для руських купців торговельного шляху до Каспію. Завоювання найбільшої московської колонії Сибіру теж пояснюється необхідністю торгівлі, адже керували завоюванням купці Строганови. Автор порівнює завоювання Сибіру Ярмаком із завоюванням Америки іспанцями, адже в обох випадках місцеве населення не мало вогнепальної зброї і було знищене та підкорене. Далі подано документи про розвиток торгівлі у Московській державі.

Аналізуючи становище селян, автор знову звертається до впливу розвинутої торгівлі на життя селян. Я. Рубін продовжує стверджувати, що через зростання торгівлі поміщики прагнуть збагатитися і збільшують визиск селян, який призводить до оформлення у XVII ст. кріпосного права. Доповнюють підрозділ про становище селян документи про обмеження прав та поневолення селян.

Найбільшим проявом класової боротьби у Московській Русі автор вважає повстання Івана Болотнікова та Степана Разіна. Кожен з

пунктів про повстання автор доповнює уривками з літературних творів, присвячених цим повстанням.

Розділ «Класова боротьба в Білоусі до другої половини XVII ст.» (автор Я. Рубін). Вступ до класової боротьби розпочинається з появи слов'янських племен на території сучасної Білорусі. Автор говорить, що ще з тих давніх пір виділилися багачі, які експлуатували співплемінників. Князі та дружинники, користуючись підтримкою огнищанинів, які володіли невільниками, поступово захопили владу та землю. З виділенням окремих князівств перше місце на білоруських землях займало Полоцьке, поруч з яким проходив торговельний шлях «із варяг у греки», по якому князі відправляли до Константинополя рабів. Із занепадом торгівельного шляху пов'язується і занепад Русі. Боротьбою проти германської агресії пояснюється утворення Литовсько-Білоруської держави. Так само розвитком товарного господарства пояснюється бажання поміщиків прив'язати селян до землі. Цей пункт доповнюється документами про закріпачення селян.

Ведучи мову про класову боротьбу в Білоусі у XVI–XVII ст., автор згадує про поширення магдебурзького права і про те, що вся влада у містах зосередилася у руках багатіїв, а розвиток торгівлі усе більше посилював класову боротьбу. Я. Рубін наголошує, що цехова верхівка у білоруських містах починає експлуатувати простих майстрів і забороняє їм брати замовлення «на дому», щоб отримувати додаткові прибутки. Для ілюстрації поневоленого економічного становища простих цехових ремісників наводяться цитати з цехових уставів та їх привілеї. Зокрема наводиться уривок з привілею короля Владіслава IV полоцьким кушнірам та шапкарями від 1653 р., у якому сказано, що якщо будь-який кушнір чи шапкар почне без відома цеху, самовільно, у Полоцьку чи його околицях виготовляти продукцію, то цех має право конфіскувати її у майстра. У підручнику розширено написано про регресивну роль цеху в розвитку ремесла. Автор формує образ, що класова боротьба точиться довкола та всередині цехів. Цю думку він ілюструє підібраними уривками історичних джерел з яких видно тяжку долю простих робітників цеху. «Чым далей, тым усё больш становіша падмайстаў і вучняў пагаршаецца: працоўны день падоўжваецца, работа аплачваецца кепска. Падмайстр цалком знаходзіўся пад уладай майстра» [5, с. 114].

Розвитком торгівлі пояснюється і зростання класового0 напруження на селі. Адже шляхта, яка намагалася збагатитися за рахунок торгівлі, захоплювала нові землі, збільшувала експлуатацію селян і боролася за торговельні привілеї. Тісними торгівельними зв'язками пояснюється союз литовсько-білоруської та польської шляхти, який призвів до повного об'єднання Литви та Польщі. Наголошується, що польська шляхта та духовенство хотіли випередити Москву у захопленні цих земель. Якщо дрібна місцева шляхта позиціонується як така, що бажала об'єднатися з Польщею, то магнати виступили проти цього. Адже вони не хотіли ділити свою владу з усіма поміщиками. Пропольськими настроями литовсько-білоруської шляхти пояснюється й той факт, що у 1569 р. була підписана Люблінська унія. Від цієї унії ведеться відлік гострої класової боротьби між селянами та феодалами, адже останні через стрімкий розвиток торгівлі намагалися усе більше закріпачити селян збільшуючи кількість днів панщини та чинш.

Особливу цікавість становить розділ, присвячений класовій боротьбі серед білоруських євреїв. У підручнику появу євреїв у Білорусі автор відносить до XIV ст. Він пов'язує цю подію з розвитком торгівлі. Враховуючи те, що торгівля та торговці, грошові відносини є антигероями цього підручника, автор зразу робить обмовку, що у середовищі єврейських експлуататорів: торговців та духовенства були працівники, які зазнавали утисків.

У тексті вказано шляхи збагачення єврейських експлуататорів: лихварство, орендарство, привілеї. Особливо розписані сюжети про оренду євреями шляхетських помість та визиск кріпосних селян. Підкреслено, що за таких умов кріпосні селяни зазнавали подвійного визиску – на користь шляхти та єврейських орендарів. Зупиняється увага на конкуренції між християнськими та єврейськими торговцями, поруч з цим ведеться мова про конкуренцію у єврейському середовищі, автор відзначає, що часто така конкуренція призводила до фізичної розправи. Окресливши клас експлуататорів у єврейському середовищі та шляхи їхнього прибутку, автор виділяє клас експлуатованих: челядь, землероби, ремісники. Кількість єврейських ремісників різко зросла у XVII ст., це пояснюється тим, що розорені торговці, для того щоб вижити, були змушені партачити, через що страждали від цеховиків. Наводиться уривок з постанови віленського цеху ювелірів, у якому сказано, що коли будуть виявлені ювеліри-партачі християни, татари чи євреї, то товар їхній повинен був бути конфіскований та переданий церкві. З метою захисту своїх інтересів єврейські купці поступово почали об'єднуватися у братства та цехи. Автор відзначає, що в єврейських цехах згодом мала виникнути класова боротьба.

Органом, що експлуатував бідне єврейське населення, іменується кагал, адже в ньому визначали розміри податків. Бідніші євреї сплачували всі податки, а заможні користувалися певними привілеями, або не сплачували взагалі. Найбільш ненависним збором для єврейської бідноти Я. Рубін називає «коробковий збір». Він підкреслює, що цей збір був відмінений після Жовтневої революції. У підручнику кагал представлений ретроградною організацією, яка слідкує за тим, щоб євреї були відірвані від оточуючого їх світу, не спілкувалися з ним, а також усе життя дотримувалися законів іудаїзму.

Висновок. Отже, проаналізований нами підручник хронологічно охоплює епоху феодалізму. Матеріал подається у руслі теорії «торговельного капіталу». Саме завдяки розвитку торгівлі пояснюються усі ключові зміни, що відбувалися впродовж розвитку феодального періоду історії європейського суспільства. Прикметним є те, що автори розпочинають з періоду розкладу родоплемінних відносин у германців і вибудовують концепцію історії європейського феодалізму без жодної згадки про тогочасні античні осередки, не говорячи про античні впливи. В учня мало скластися враження, що європейське середньовіччя є суто германським продуктом. Кидається в очі занадто схематичний підхід, відсутність концентрації уваги на окремих народах, державах, особистостях. Текст підручника фактично «безлюдний»: «блукаючи» по цьому варіанту середньовічної історії, ми практично не зустрінемо персоналій. Головними дійовими особами відповідно до задуму були два класи: експлуататори та експлуатовані, які весь час «боролися» один з одним.

Бібліографічні посилання

1. Бущик Л. П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР.М., 1961. 537 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: https://sheba.spb.ru/shkola/ocherk-obraz-1961.htm (дата звернення 03.11.19)

2. Венгер А. Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: Яків Рубін «Варіація на тему бути істориком в Країні Рад» // Питання німецької історії. 2016. С. 27–42.

3. Гутнова Е. В. Обсуждения доклада М. Я. Сюзюмова «Проблема возникновения средневекового города в Западной европе» // Средние Века. 1968. Вып. 31. С. 100.

4. Острога, В. А. Ханутин З. М.: судьба преподователя // Актуальные проблемы и перспективы изучения новой и новейшей истории зарубежных стран: мат. междунар. науч.-теорет. конф., посвящ. 75-летию образования каф. истории Нового и Новейшего времени / редкол.: В. С. Кошелев и др. Минск: Изд. центр БГУ, 2012. С. 142–145.

5. Рубін Я. Гольмшток Л., Хануцін. З. Гісторыя класавай барацьбы. Менск: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1931. 120 с.

6. Смиловицкий Л. Школа на идише в первые десятилетия советской власти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.ort.spb.ru/nesh / njs11 /smi lov11.htm (дата звернення 1.05.2019).

7. Флят, Л. К истории еврейского учебника в Минске // Заметки по еврейской истории [Электронный ресурс]. – Режим доступу http://litbook.ru/article/1768/. (дата звернення 2.05.2019).

8. Щулепникова Е. Почему в 1920-е годы в школах не преподавали историю [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://pish.ru/blog/archives/3238 (дата звернення 2.05.2019).

References

1. Bushchik L. P. (1961) *Ocherk razvitiya shkol'nogo istoricheskogo obrazovaniya v SSSR.* [Essay on the development of historical school education in the USSR]. Available at: https:// sheba.spb. ru/shkola/ ocherk-obraz-1961. htm (accessed: 03.11.19).

2. Venger A. G. (2016) Shtry`xy` do portreta dnipropetrovs`ky`x «vsesvitny`kiv»: Yakiv Rubin «Variaciya na temu buty` istory`kom v Krayini Rad» [An outline of the development of school historical education in the USSR]. *The question of German history,* pp. 27–42.

3. Gutnova E. V. (1968) Obsuzhdeniya doklada M. YA. Syuzyumova «Problema vozniknoveniya srednevekovogo goroda v Zapadnoj evrope» [Discussions of the report of M. Ya. Suzyumov "The Problem of the Emergence of a Medieval City in Western Europe"]. *Middle Ages*, Vol. 31, p. 100.

4. Ostroga, V. A. (2012) Hanutin Z. M.: sud'ba prepodovatelya [Ostrog, V. A. Khanutin Z. M.: The fate of the teacher] // Aktual'nye problemy i perspektivy izucheniya novoj i novejshej istorii zarubezhnyh stran: mat. mezhdunar. nauch.-teoret. konf., posvyashch. 75-letiyu obrazovaniya kaf. istorii Novogo i Novejshego vremeni / redkol.: V. S. Koshelev (pred.) [Actual problems and prospects of studying the new and recent history of foreign countries: mat. Int. scientific theorist. Conf. The 75th anniversary of the foundation of the caf. history of the New and Contemporary times / editorial: V. S. Koshelev (previous)]. Minsk: Izd. centr BGU, pp. 142–145.

5. Rubin Ya. Gol`mshtok L., Xanucin. Z. (1931) Gistoriya klasavaj baracz`bi. Mensk: Belaruskae dzyarzhaўnae vidavecztva [The history of the class struggle]. (in Belorussian).

6. Smilovickij L. SHkola na idishe v pervye desyatiletiya sovetskoj vlasti [Yiddish school in the first decades of Soviet rule]. Available at: http://old.ort.spb.ru/nesh/njs11/ smilov11.htm (accessed: 1.05.2019)

7. Flyat, L. K istorii evrejskogo uchebnika v Minske [On the history of the Jewish textbook in Minsk] // Zametki po evrejskoj istorii [Jewish History Notes] Available at: Rezhim dostupu http://litbook.ru/article/1768/ (accessed: 2.05.2019)

8. Shchulepnikova E. Pochemu v 1920-e gody v shkolah ne proepodavali istoriyu [Why in the 1920s, history was not taught in schools]. Available at: http://pish.ru/blog/ archives/3238 (accessed: 2.05.2019).

Надійшла до редколегії 03.09.19

УДК 930.1(477.63): 94(100) “04/14”] (092)
930.1(477.63+470): 94(100) “04/14”] (092), де +470
DOI 10.15421/311913

А. Г. Венгер
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ «ВСЕСВІТНИКІВ»: МЕДІЄВІСТ В. Т. СИРОТЕНКО У СПОГАДАХ ПРОФЕСОРА Ю. Є. ІВОНІНА

Венгер А. Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: медієвіст В. Т. Сиротенко у спогадах професора Ю. Є. Івоніна.

Публікуються спогади доктора історичних наук, професора Самарського державного університету Юрія Євгенійовича Івоніна про історика-медієвіста Василя Трохимовича Сиротенка. В. Т. Сиротенко – помітний дослідник пізньоантичних та ранньосередньовічних часів. У своїх численних публікаціях виступав проти трактування вченими-германістами причин загибелі ранньосередньовічної історії, суть якого зводилася до того, що Римська імперія була зруйнована союзом варварів та рабів. Сиротенко доводив, що раби разом зі своїми господарями воювали проти варварів. Результатом наукової роботи вченого стала публікація низки наукових статей, навчальних посібників та монографії.

Ключові слова: В. Т. Сиротенко, медієвістика, історія, Перм, Дніпропетровський державний університет.

Венгер А. Г. Штрихи к портрету днепропетровських «всемирщиков»: медиевист В. Т. Сиротенко в воспоминаниях профессора. Ю. Е. Ивонина.

Публикуются воспоминания доктора исторических наук, профессора Самарского государственного университета Юрия Евгеньевича Ивонина об историке-медиевисте Василии Трофимовиче Сиротенко. В. Т. Сиротенко – яркий исследователь позднеантичных и раннесредневековых времен. В своих многочисленных публикациях выступал против того, что Римская империя погибла от союза варваров и рабов. Сиротенко утверждал, что рабы вместе со своими хозяевами воевали против варваров. Результаты научной работы ученого воплощены в публикациях ряда статей, учебных пособий и монографии.

Ключевые слова: В. Т. Сиротенко, медиевистика, история, Пермь, Днепропетровский государственный университет.

Venger A. G. Die Dnipropetrovsker Hochschullehrer der Weltgeschichte: Mediävist V. T. Syrotenko in den Memoiren von Prof. Yu. E. Ivonin.

Es werden die Memoiren von Doktor der Geschichtswissenschaften Professor Samaraer Staatlicher Universität Yurij Yevheniyevytsch Ivonin über den Historiker Wassilij Trokhymovytsch Syrotenko veröffentlicht. V. T. Syrotenko ist ein bekannter Forscher der Spätantike und des früheren Mittelalters. In seinen zahlreichen Publikationen war er gegen die Behandlung der frühmittelalterlichen Gelehrter. Das Wesentliche dieser Geschichte ist, dass das Römische Reich aufgrund der Vereinigung von Barbaren und Sklaven zerstört war. Syrotenko argumentierte, dass die Sklaven mit ihren Herren gegen die Barbaren kämpften. Das Ergebnis der wissenschaftlichen Arbeit des Wissenschaftlers war die Veröffentlichung einer Reihe von Artikeln, Lehrbüchern und Monographien.

Schlüsselwörter: V. T. Syrotenko, Mittelalterstudien, Geschichte.

Venger A. G. Strokes to the portrait of Dnipropetrovsk “vsesvitnyks”: Medievalist V. T. Syrotenko in the Memoirs of Professor Yu. Ye. Yvonin.

The notes by Doctor of Historical Sciences, Professor of Samara State University Yuriy Yevheniyovytch Yvonin about the historian-medievalist Vasyl Trokhymovytch Syrotenko are published. V. T. Syrotenko is a prominent researcher of late Antiquity and early Medieval times. In his numerous publications, he argued against the scholars interpretation of early medieval history, the essence of which was that the Roman Empire was ruined both barbarians and slaves. Syrotenko proved that the slaves fought with their owners against the barbarians. The result of the scholar’s scientific work was the publication of a number of scientific articles, textbooks and monographs. Vasil’ Syrotenko is known not only as a historian of the early Middle Ages. A popular rumor has it that in the years of Kracow’s liberation from the Nazi occupation, Syrotenko, together with a Soviet soldier, saved Karol Wojtyla, a seminary student, who went on to become Pope John Paul II. In his researches and public speeches, the historian criticized Soviet researchers of the transition period from antiquity to the Middle Ages. He accused them of

© А. Г. Венгер, 2019

plagiarizing the ideas and texts of Western historians. Such arrogance of a provincial scientist caused indignation of metropolitan scientists. The result was a four -year delay of his doctorate from the Higher Attestation Commission.

In his memoirs Yu. Ye. Yvonin pays attention to the Perm and Dnipropetrovsk periods of Vasyl Trokhymovych's life. The author tells about his personal relationship with Syrotenko, about the advice he gave him when he was just starting out his research activity. The historian's relations with the Leningrad mediaevalists are noted. The causes of the "conflict" that flared up between the capital mediaevalists and antiquity from the capital city universities researchers and Syrotenko are outlined. Vasyl Trokhymovych's place in the Permian historical environment, his manner of delivering lectures and conducting scientific discussions are outlined. It is noted that the Dnipropetrovsk period of his life became the time of low scientific activity.

Key words: V. T. Syrotenko, medieval studies, history, Perm.

Вивчення регіональної радянської історіографії ставить перед дослідником низку викликів, подолання яких відкриває нові можливості. Маємо на увазі брак наративних джерел до вивчення біографій та інтелектуальної спадщини істориків другої половини XX ст. Виправлення такого стану речей можливе завдяки втручанню дослідника, який може виступити як подразник і сприяти появі таких джерел. Наприклад, він може звернутися до тих осіб, хто знав історика, біографія якого вивчається, з проханням написати спогади про нього.

Досліджуючи біографію радянського медієвіста Василя Трохимовича Сиротенка, автор статті також відчував брак оповідних джерел, тому звернувся до його колег та учнів з проханням написати спогади-враження про нього. Більшість зголосилася, і на сьогодні автором зібрано невелику колекцію з дев'яти текстів, присвячених Василю Трохимовичу, у яких йдеться про пермський, дніпропетровський та армавірський періоди життя історика.

Одним з тих, хто відгукнувся на прохання написати свої спогади, став доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Смоленського державного університету Ю. Є. Івонін, який у 1969 р. закінчив історичний факультет Пермського державного університету, в 1974 р. – аспірантуру Ленінградського державного університету. У 1974–1987 рр. Ю. Є. Івонін працював у Білоруському державному університеті, а в 1987–1995 рр. у Запорізькому державному університеті, з 1995 р. і понині працює професором у Смоленському державному університеті [4].

З В. Т. Сиротенком Ю. Є. Івонін перетинався у пермський, ленінградський та дніпропетровський періоди життя, що дозволило йому скласти особисте уявлення про нього як професіонала та людину. У своїх спогадах історик торкається двох – пермського та дніпропетровського – періодів життя Василя Трохимовича.

Для кращого розуміння спогадів коротко окреслимо основні віхи біографії В. Т. Сиротенка.

Біографія Василя Трохимовича Сиротенка (1915–2006)

Біографія ученого неодноразово опинялася у полі зору дослідників, яким вдалося реконструювати основні етапи його життя та творчості [1-3; 11].

Народився Василь Трохимович 9 листопада 1915 р. у с. Стрижнівка Любарського району Житомирської області [6, арк. 4]. У 1920-х рр. В. Т. Сиротенко, будучи учнем шостого класу, розпочав роботу викладачем лікнепу. У 1932 р. вступив до лав ВКП (б) [6, арк. 1]. З 1932 р. навчався на робфаці, а в 1934 – 1939 рр. на історичному факультеті Київського університету, де визначилося коло його наукових інтересів – пізня античність та раннє середньовіччя. З його слів, саме різниця у поглядах на «революцію рабів» стала причиною конфлікту з професором Костем Штепою. Після закінчення університету викладав у Чернігівському педагогічному інституті, де замислився щодо серйозних наукових досліджень. Для цього він вступив до заочної аспірантури Інституту філософії літератури та історії у Москві. Ознайомившись із зацікавленнями молодого історика, Є. А. Космінський запропонував йому тему дисертації «Падіння Римської імперії». Але розпочати роботу над дослідженням не вдалося через мобілізацію до армії, де молодий історик перебував з 1940 по 1946 р. У боях був поранений, двічі тяжко – в грудну клітку. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступеня, Червоної зірки, медаллю «За відвагу» та ще 14-ма нагородами (станом на 1986 р.) [6, арк. 4].

Після повернення з армії у 1946 – 1950 рр. працював завкафедрою історії та деканом історичного факультету Чернігівського педагогічного інституту. Після ліквідації історичного факультету переїхав до Калуги і з 1950 по 1954 р. викладав у місцевому педінституті, так само займаючи посаду завідувача кафедри. Паралельно навчався в аспірантурі в Москві, а 1954 р. захистив кандидатську дисертацію «Взаимоотношения племен и народностей Северного Причерноморья и Подунавья с Византией».

З 1954 по 1976 р. В. Т. Сиротенко працював у Пермському університеті. Це був найбільш плідний період його життя. Саме у цей час він вів роботу над докторською дисертацією «Международные отношения в Европе второй половины IV – начала VI вв.», яку захистив у 1969 р., видав навчальний посібник «Введение в историю международных отношений в Европе IV—VI вв. Ч. I. Источники» [7] та монографію «История международных отношений в Европе во второй половине IV — начале VI вв.» [10], яка не втратила своєї актуальності й зараз. У Пермському університеті під його керівництвом у 1974 р. була створена кафедра історії стародавнього світу та середніх віків. Але незважаючи на успішний захист докторської дисертації у 1969 р., у ВАК не поспішали присуджувати вчене звання – за офіційною версією, текст роботи губили. Зрештою диплом професора отримав лише за чотири роки після захисту, у 1973 р., того ж року отримав атестат професора.

Після досягнення пенсійного віку історику довелося змінювати місце життя та роботи. На це штовхали об'єктивні причини – стан здоров'я дружини, якій лікарі рекомендували змінити клімат на більш м'який. Василь Трохимович вирішив повернутися в Україну. І в результаті обставини склалися так, що Василь Трохимович потрапив на роботу до Дніпропетровського університету [6, арк. 18].

Студенти історичного факультету Дніпропетровського університету другої половини 1970-х рр. захоплювалися його стилем викладання. С. Плохій так характеризував Василя Трохимовича: «Найбільш колоритним викладачем кафедри був її єдиний на той час професор Василь Трохимович Сиротенко, найстарший за віком та наймолодший за стажем працівник кафедри. Студенти захоплювалися його вільним стилем викладання, жартами та були заскочені спробами цілувати студенткам рук. Сиротенко додавав до нонконформістського духу кафедри, хоча і у свій досить незвичний, фестивально-бутафорський спосіб. Він був молодшим за багатьох молодих і давав нам усім зрозуміти, що можна бути іншим. Університет, навіть університет радянський, таки мав місце для ексцентриків» [5].

Дніпропетровський період позначився спадом наукової активності ученого. На погляд автора це пов'язано не лише з тим, що у місцевих бібліотеках були відсутні дореволюційні книги і йому доводилося замовляти їх через МБА, що, з його слів, забирало багато часу і гальмувало наукову роботу. Але і з тим, що основну місію свого наукового призначення він виконав, видавши монографію у якій доніс свої основні ідеї. У Дніпропетровську він видав декілька навчальних посібників: «Народные движения в поздней Римской империи и образование варварских королевств» [8] та «Народные движения в Северной Африке и королевство вандалов и аланов» [9]. Частину написаних текстів депонував. Для його наукового стилю був характерний тематичний монізм, він фактично усе життя не виходив за рамки обраного напряму.

У 1991 р. із закінченням строку дії контракту його звільнили і прийняли на роботу на умовах погодинної оплати. З 1992 р. він працював на 0,25 ставки, згодом на 0,5 ставки, заміняючи під час закордонних відряджень С. Плохія та С. Жука [6, б. а.]. У 1998 р. професор переїхав жити до Армавіра.

По приїзді до Армавіра історик викладав у Православному інституті, читав курси: «Основи богослужіння», «Патрологія», «Історія християнства». Згодом його запросили викладати на кафедру всесвітньої історії Армавірського педагогічного інституту, де він пропрацював до кінця свого життя. Помер 9 серпня 2006 р. Похований в Армавірі.

Юрий Ивонин
Василий Трофимович Сиротенко, каким я его видел

«Уф…!!! Восемь килограммов!». Такие слова произнес взлохмаченный запыхавшийся мужчина пятидесяти лет в старомодном пальто и в шляпе с широкими полями, державший в руках большую сумку и старый потертый портфель, когда открыла дверь полная женщина с добрым лицом. Так описывала первую встречу и первые впечатления о Василии Трофимовиче Сиротенко моя научная руководительница профессор Валентина Владимировна Штокмар*. Рассказывая о его появлении на пороге ее квартиры, она добродушно заметила: «Ну леший какой-то». А дело, которое тогда представлять в Ленинградском университете явился доцент Пермского университета Сиротенко, заключалось в предполагавшемся обсуждении и возможной защите его докторской диссертации «История международных отношений в Европе во второй половине IV-начале VI в.».

* Штокмар В. В. (1914 – 1984 р) доктор історичних наук, професор кафедри історії середніх віків Ленінградського державного університету. Дослідниця історії Англії XV – XVII ст.

Диссертацию вроде бы прочитали, даже готовы были обсуждать, разумеется, с замечаниями, а затем уже согласно устоявшемуся регламенту рекомендовать к защите. Но защита в Ленинградском университете не состоялась. Ставший тогда заведующим кафедрой истории средних веков симпатизировавший Сиротенко молодой профессор византинист Георгий Львович Курбатов*, рассказывая мне об этом эпизоде, недоумевал. «Сделали бы ряд замечаний, – говорил Курбатов – полгода он бы исправлял, а потом двинулся бы на защиту». Просто были два момента, сыгравших серьезную роль в злоключениях Василия Трофимовича. Пермский университет имел тогда право принимать на защиту докторские диссертации. Вероятно, обсуждение могло пройти с первого раза, и это в общем-то понятно.

Но было еще одно обстоятельство, сыгравшее, возможно, решающую роль. В 1966 г. в Москве состоялась крупная научная конференция, на которой с докладом программного характера выступил Сиротенко. Он подверг критике распространенную у нас тогда тенденцию в духе социальной революции видеть одну из главных причин падения Римской империи в союзе рабов и варваров-германцев. Сиротенко же заявлял, что все было с точностью до наоборот, т.е. варвары-германцы объединились с римскими рабовладельцами-латифундистами. При этом он пообещал привести много примеров такого рода в готовившейся им монографии. Но Василий Трофимович задел самолюбие московских историков, ополчившихся на него за обвинения в списывании у западных историков Альфонса Допша и Нюма-Дени Фюстель де Куланжа. Особенно разозлился профессор МГУ А. Г. Бокщанин**, заявивший, что он лично приедет в Пермь на защиту диссертации Сиротенко. Прямо или косвенно Василий Трофимович обвинил московских историков, принадлежавших к школам Д. М. Петрушевского***, Е.А. Косминского****, А .И. Неусыхина*****, в плагиате и следовании буржуазной историографии. Все это было не так просто. По сути дела, речь шла о методологии и критике марксизма, когда спорящие стороны доказывали, что настоящие марксисты именно они. Тем более что дело происходило в условиях свертывания «оттепели».

Но у Василия Трофимовича была своя манера подачи материала: трудно было сразу догадаться, говорит ли он серьезно. В общем у Сиротенко сложилась репутация «скандалиста», которого если не видели, то, во всяком случае, слышали. Я как-то спросил тогдашнего заведующего кафедрой всеобщей истории Пермского университета профессора Льва Ефимовича Кертмана******, известного историка: что это так Сиротенко выступает.Умный профессор Кертман ответил мне короткой фразой: «У каждого поэта свой стиль». Тут все же необходимо вспомнить, что Лев Ефимович оказал Сиротенко большую помощь в утверждении докторской степени в ВАК. Но ведь был же эпизод, когда его диссертацию «потеряли» в одном из секторов Института всеобщей истории АН СССР. В целом же диссертация Сиротенко пролежала в ВАК почти четыре года. Завершающий отзыв написала Зинаида Владимировна Удальцова*******, вскоре ставшая директором Института всеобщей истории и членом-корреспондентом АН СССР. Отзыв состоял из критических замечаний, но заканчивался сакраментальной фразой «достоин присуждения…». Такие ситуации в ВАК были, например, диссертация русиста И. Я. Фроянова********. Но если Василий Трофимович где-то внутри надломился и, издав две книги по теме диссертации, не стал работать над новой проблемой и больше занялся здоровьем, то Фроянов ринулся в административную и политическую деятельность.

Сиротенко был очень популярен среди студентов, ставил много хороших и отличных оценок, давал списывать. Старшекурсни-

* Курбатов Г. Л. (1929 – 2002 р.) доктор історичних наук, професор кафедри історії середніх віків Ленінградського державного університету, її завідувач у 1970 –1989 рр. Дослідник історії Візантії.

** Бокщанін А. Г. (1903 – 1979) – доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу Московського державного університету. Дослідник історії Давнього Риму.

*** Петрушевич М. Д. (1863 – 1942) – академік АН СРСР, спеціаліст з середньовічної історії Англії.

**** Космінський Є.А (1886 – 1959) – доктор історичних наук., професор кафедри історії середніх віків Московського державного університету, її завідувач у 1934-1949 рр.. Дослідник середньовічної історії Англії.

***** Неусихін А. І. (1898 – 1969) – доктор історичних наук, професор, викладав у ряді ВНЗ Москви. Спеціаліст з історії раннього середньовіччя.

****** Кертман Л. Є. (1917-1987) –доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Пермського державного університету, її завідувач у 1956 – 1974 рр. Спеціаліст з нової та новітньої історії Англії.

******* Удальцова З. В. (1918–1987) – доктор історичних наук, професор кафедри історії середніх віків Московського державного університету. Спеціаліст з історії Візантії.

******** Фроянов І. Я. (1936 р.н.) – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету у 1982–2001 рр. Спеціаліст з історії Київської Русі.

ки рассказывали о его лекциях как интересном зрелище. Курс истории средних веков у него на две трети состоял из раннего средневековья, которое он излагал подробно, но с критикой и руганью уже упомянутых историков. Как правило, восторг и громкий смех следовал после фраз типа «ему надо было не докторскую степень давать, а посылать на десять лет без права переписки» или еще что-нибудь в таком роде. Вообще с историей он обращался довольно свободно и создавал у слушателей иллюзию легкости и даже какой-то анекдотичности. А вообще он был человеком незлобивым. Я иногда бывал у него дома и разговаривал с ним на разные темы. По его просьбе, когда я был в аспирантуре в Ленинградском университете, я переводил для него отрывки с английского языка «Исследования истории» Арнольда Дж. Тойнби (Study of History), благодаря чему познакомился с этим трудом, вызвавшим у меня большой интерес. Любопытно, что мне он ничего не говорил о своей военной службе во время Второй мировой, тогда как многие слушали его рассказы о том, как он во главе разведроты оказался в конце войны в Рейхсканцелярии Третьего Рейха в Берлине. Я честно скажу, что мне это казалось просто сказкой. Но, наверно, это было правдой. Близкое знакомство с Василием Трофимовичем у меня началось позже. После защиты дипломной работы мне дали рекомендацию для поступления в аспирантуру. Моим оппонентом на защите был Василий Трофимович, высказавший несогласие с моими взглядами. Кстати, моя руководительница, доцент В. Д. Неронова*, была в довольно сложных отношениях с Сиротенко по идейным соображениям. Короче говоря, я получил свою пятерку. Дальше встал вопрос об аспирантуре. Но аспирантура тогда большей частью была целевой, т.е. вас посылали в аспирантуру в ведущий вуз с обязательством вернуться на работу в пославший вуз. Другие варианты были редкими, разве что готовили специалистов для себя. Однажды я встретился на улице с жившей неподалеку от меня доцентом Н. Ф. Ушкевич**, посоветовавшей мне обратиться к профессору Кертману, который помогал молодым историкам отправиться в целевую аспирантуру. Мне повезло. Лев Ефимович оказал помощь и мне. Правда, он не настаивал на возвращении в Пермь, сказав, что, если будет ставка, университет потребует возвращения. В это время готовился раздел кафедры, т.е. выделялась кафедра истории древнего мира и средних веков, поэтому в кадрах нуждались. Возглавлять эту кафедру предполагалось Сиротенко.

Так я оказался в аспирантуре Ленинградского университета. При этом я по настоянию Василия Трофимовича должен был изменить тему исследования. Еще раньше мне предложили заняться историей Реформации в Англии, точнее ее ранней историей при короле Генрихе VIII. Как я потом стал германистом, является отдельной историей. В год моего поступления в аспирантуру я столкнулся на Невском проспекте с Василием Трофимовичем, приехавшим в Питер с группой студентов. Он был вроде бы доволен, что я поступил в аспирантуру ЛГУ. Между прочим, может быть, имея в виду свою историю с докторской, он заметил: «Заниматься историей средних веков – это надо сойти с ума». В Пермь я не поехал, а там и не настаивали на возвращении, официально отпустив меня. Да и сам Василий Трофимович собирался покинуть этот город, в котором остались его дети с семьями, и уехать на Украину. Я по своим причинам в 1987 г. поехал в Запорожье. И вот в Днепропетровске мы встречались уже на заседаниях диссертационного совета. Но эти отношения были уже не такими близкими, как раньше. В 1991 г. во Время всесоюзной конференции по историографии Василий Трофимович прохаживался по Днепропетровскому университету под ручку с заведующим кафедрой истории древнего мира МГУ профессором В. И. Кузищиным*** и завкафедрой новой и новейшей истории МГУ профессором Е. Ф. Языковым**** и оживленно беседовал. Но новых крупных работ он уже не писал.

Ивонин Юрий Евгеньевичт –доктор исторических наук,

профессор, заслуженный деятель науки России.

Смоленский государственный университет.

3 июня 2019, г. Смоленск.

*Неронова В. Д. (1922–1997) доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Пермського університету. Спеціаліст з історіографії історії стародавнього світу.

**Ушкевич Н. Ф. кандидат історичних наук, доцент історичного факультету Пермського державного університету.

***Кузіщин В. І. (1930–2013) – доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу Московського державного університету, її завідувач у 1973 – 2009 рр. Сфера наукових інтересів історія стародавнього Риму.

****Язьков Е. Ф. (1923–2009 рр.) – доктор історичних наук, професор кафедри історії Нової та новітньої історії країн Західної Європи та Америки Московського державного університету, завідувач цієї кафедри у 1983–2008 рр. Сфера наукових інтересів – історія США.

Бібліографічні посилання

1. Він був українцем – майор, що врятував Папу Римського // Ратуша. № 11 (941). С. 3.

2. Дударев С. Л., С. В. Назаров Человек, ученый, патриот (памяти В. Т. Сиротенко) // I Сиротенковские чтения по всеобщей истории. Армавир, 2007. С. 4–8.

3. Кароль и Василий. Папа Римский молится за профессора истории из Армавира, который спас его в годы войны // Парламентская газета. 2001. № 83. С. 1–7.

4. Кафедра всеобщей истории [Режимдоступу] – http://www.smolgu.ru /sveden /struct/faculties/istor/kafedra_vseobwej_istorii/ (дата звернення 01.03.2018)

5. Плохій С. Електронний лист до А. Венгера 8.12.2014 // Особистий архів автора.

6. Сиротенко В. Т. Особова справа професора // Архів Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара. Ф.1, Оп.13, Спр. 591.

7. Сиротенко В. Т. Введение в историю международных отношений в Европе IV—VI вв. Ч. I. Источники. Пермь, 1973. 275 с.

8. Сиротенко В. Т. Народные движения в поздней Римской империи и образование варварских королевств, Днепропетровск, 1988. 78 с.

9. Сиротенко В. Т. Народные движения в Северной Африке и королевство вандалов и аланов. Днепропетровск,1990. 80 с.

10. Сиротенко В. Т. История международных отношений в Европе во второй половине IV – начале VI вв. Пермь, 1975. 279 с.

11. Стецура Ю.А. Василий Трофимович Сиротенко – ученый, педагого, гражданин – в Ариавире // I Сиротенковские чтения по всеобщей истории. Армавир, 2007. С. 8–12.

References

1. Vin buv ukrayincem – major, shho vryatuvav Papu Ry`ms`kogo [He was a Ukrainian, the major who saved the Pope]. *Ratusha*, № 11 (941), P. 3.

2. Dudarev S. L., S. V. Nazarov (2007) *Helovek, uchenyj, patriot (pamyati V.T. Sirotenko)* [Nazarov Man, scientist, patriot (in memory of V.T. Sirotenko)] // I Sirotenkovskie chteniya po vseobshchej istorii. [I Sirotenkov readings on general history.]. Armavir, pp. 4–8.

3. Karol' i Vasilij. (2001) Papa Rimskij molitsya za professora istorii iz Armavira, kotoryj spas ego v gody vojny [Karol and Vasily. Pope prays for a professor of history from Armavir, who saved him during the war]. *Parliamentary newspaper*, № 83, pp.1,7.

4. Kafedra vseobshchej istorii [Department of World History]. Available at: http://www.smolgu.ru/sveden/struct/faculties/istor/kafedra_vseobwej_istorii/ (accessed: 03.01.18).

5. Ploxij S. elektronny`j ly`st do A. Vengera 8.12.2014 [Email to A. Wenger 12/8/2014]. Author's personal archive.

6. Sy`rotenko V. T. Osobova sprava profesora [The personal matter of the professor]. Archives of the Dnipro National University. Olesya Gonchar. f.1, inventory 13, file 591.

7. Sirotenko V. T. (1973) *Vvedenie v istoriyu mezhdunarodnyh otnoshenij v Evrope IV—VI vv.* [Introduction to the history of international relations in Europe IV-VI centuries]. Ch. I., Perm, (in Russian).

8. Sirotenko V. T. (1998) Narodnye dvizheniya v pozdnej Rimskoj imperii i obrazovanie varvarskih korolevstv [Introduction to the history of international relations in Europe IV – I centuries National movements in the late Roman Empire and the formation of barbarian kingdoms]. Dnepropetrovsk, (in Russian).

9. Sirotenko V. T. (1990) Narodnye dvizheniya v Severnoj Afrike i korolevstvo vandalov i alanov [Popular Movements in North Africa and the Kingdom of Vandals and Alans]. Dnepropetrovsk, (in Russian).

10. Sirotenko V. T. (1975) Istoriya mezhdunarodnyh otnoshenij v Evrope vo vtoroj polovine IV [The history of international relations in Europe in the second half of IV – beginning of VI centuries]. Vol. VI. Perm, (in Russian).

11. Stecura YU. A. (2007) Vasilij Trofimovich Sirotenko – uchenyj, pedagogo, grazhdanin – v Ariavire[Vasily Trofimovich Sirotenko - scientist, teacher, citizen - in Ariavir] // I Sirotenkovskie chteniya po vseobshchej istorii. [I Sirotenkov readings on general history]. Armavir, pp. 8–12.

Надійшла до редколегії 05.09.19

Події. Повідомлення. Рецензії

Айсфельд О. — Плагіат як стрижень наукової кар'єри історика і юриста Л. М. Хрящевської

Нахтігаль Р. — Осташева (Венгер) Наталія В. На зламі епох: менонітська спільнота України в 1914–1931 рр. Москва: Готика, 1998. 256 с. 4 мапи, таблиці

События. Сообщения. Рецензии

Айсфельд О. — Плагиат как стержень научной карьеры историка и юриста Л. М. Хрящевской

Нахтигаль Р. — Осташева (Венгер) Наталия В. На переломе эпох: меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. Москва: Готика, 1998. 256 с. 4 карты, таблицы

Ereignisse. Mitteilungen. Bewertungen

Eisfeld O. — Plagiat als springender Punkt der wissenschaftlichen Laufbahn der Historikerin und Juristin L. M. Chrjaščevskaja

Nachtigal R. — Ostaševa, Natalja V., Na perelome epoch … Mennonitskoe soobščestvo Ukrainy v 1914 – 1931 gg. (Der Göttinger Arbeitskreis: Veröffentlichung Nr. 474) (Moskau: Gotika 1998), 256 S., 4 Karten, Tabellen

Events. Messages. Reviews

Eisfeld O. — Plagiarism as the core of the historian and lawyer L. M. Khryashchevskaya scholarly career

Nakhtigal R. — Ostasheva (Venger) Nataliya V. At the Turn of the Epoch: Mennonite Commonwealth of Ukraine in 1914–1931. Moscow: Gothic, 1998. 256 p. 4 maps, tables

УДК 94:177.9](477.73)(092)
DOI 10.15421/311914

О. Айсфельд
г. Гёттинген, Германия

ПЛАГИАТ КАК СТЕРЖЕНЬ НАУЧНОЙ КАРЬЕРЫ ИСТОРИКА И ЮРИСТА Л.М. ХРЯЩЕВСКОЙ

Айсфельд О. Плагіат як стрижень наукової кар'єри історика і юриста Л. М. Хрящевської.
Автор здійснює розбір публікацій Л. М. Хрящевської і на прикладі «її» праць порушує питання про загрозу знецінування наукової етики в історичній науці України.
Ключові слова: Л. М. Хрящевська, етика історика, плагіат.

Айсфельд О. Плагиат как стержень научной карьеры историка и юриста Л. М. Хрящевской.
Автор проводит разбор публикаций Л. М. Хрящевской и на примере «её» работ поднимаєт вопрос об опасности обесценивания научной этики в исторической науке Украины.
Ключевые слова: Л. М. Хрящевская, этика историка, плагиат.

Eisfeld O. Plagiat als springender Punkt der wissenschaftlichen Laufbahn der Historikerin und Juristin L. M. Chrjaščevskaja.
Die Autorin analysiert die Publikationen von L. M. Chrjaščevskaja und wirft am Beispiel „ihrer" Werke die Frage nach der Gefahr eines Wertverlusts der wissenschaftlichen Ethik in der Geschichtswissenschaft der Ukraine auf.
Stichworte: L. M. Chrjaščevskaja, Ethik des Historikers, Plagiat.

Eisfeld O. Plagiarism as the core of the historian and lawyer L. M. Khryashchevskaya scholarly career.
The author analyzed the publications by L. M. Khryashchevskaya and on the example of "her" works raises the question of the threat of scientific ethics devaluation among the historians in Ukraine.
Key words: L. M. Khryashchevskaya, ethics of a historian, plagiarism.

Плагиат в науке как составляющая научных статей и диссертационных исследований расцвел в последние десятилетия пышным цветом, приобретя невиданные объемы и угрожающий размах. Не минула эта проблема и некоторых авторов, выпустивших публикации по истории немецкого населения на территории Украины.

Диссертация, как известно (от лат. dissertatio – рассуждение) исследование, предполагающее оригинальность и новизну, чего не скажешь о диссертационной работе на соискание степени кандидата исторических наук Людмилы Михайловны Хрящевской – тогда еще аспирантки. Защита работы состоялась в 2008 г. Научным руководителем являлся к.и.н., профессор И. И. Федьков. Официальными оппонентами выступили доктор исторических наук Л. Д. Якубова (Институт истории Украины НАН Украины) и доцент И. С. Монолатий (Прикарпатский национальный университет имени В. Стефаника). Работа под названием «Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.)» [12], претендующая на оригинальность самостоятельных исследований, была защищена, хотя является сплошным плагиатом.

В основу своей диссертации Хрящевская положила текст кандидатской диссертации Марины Владимировны Беликовой (Романюк) «Менонітські колонії півдня України (1789–1917 рр.)» [2], которая была защищена в 2005 г. в Запорожье*. Текстовая часть диссертации Хрящевской на 54 % (103 страницы) состоит из текста Беликовой. При этом ни одной ссылки на ее исследование нет. Фамилия Беликовой лишь упомянута среди авторов диссертаций, а в список использованых источников включены автореферат и всего одна ее статья [12, с. 223, 228]. Тексты Беликовой введены во все части диссертации Хря-

* В период 2000–2008 гг. М.В. Беликовой (Романюк) опубликовано 26 научных статей, в которых рассматривались различные аспекты деятельности меннонитов на юге Украины.

© О. Айсфельд, 2019

щевской. Например, подраздел 4.2 (Культурные традиции населения, [12, с. 170–186]) на 93 % состоит из текстов подразделов 4.3 и 4.4 (Культурные традиции, Быт) диссертации Беликовой, а подраздел 2.2 (Переселение меннонитов в южные районы Украины) – на 96 % из текста подраздела 2.1 (Переселение меннонитов на юг Украины) работы Беликовой.

Объектом исследования М. Беликовой были меннониты. Заменив термин «меннониты» на «колонисты», «немецкие колонисты» или «католики и лютеране», а «меннонитские колонии», «Хортицкий округ», «Молочанский меннонитский округ» – на «иноземные» и «немецкие колонии», Хрящевская частично решила для себя вопрос заполнения заявленной ею более широкой темы – обо всех немецких колониях юга Украины. Тем самым картина жизни и деятельности хортицких и молочанских меннонитов, реконструированная Беликовой, Хрящевской представлена как жизнь всех колонистов региона, а особенности, свойственные этой этно-конфессиональной группе, спроецированы на католиков и лютеран. Эта подмена понятий – грубая фальсификация, не имеющая ничего общего с принципами историзма и объективности, которыми якобы руководствовалась диссертантка.

Восполняя информационные пробелы, Хрящевская воспользовалась монографией И.М. Кулинича и Н.В. Кривец [4], переписав из нее части, занявшие в ее диссертации 18 % места (35 страниц). Подраздел 4.1 ее работы («Громадське життя колоністів» [12, с. 152–169]) – это фактически дословный текст Кулинича и Кривец [4, с. 136–147, 116, 127–148, 149–153]. Заимствованы Хрящевской также фрагменты из коллективной монографии днепропетровских историков [10] и почти полностью статья Н. Мирошниченко [9, с. 54–60]. Несмотря на это, меннонитская составляющая преобладает.

Из диссертации можно узнать, что в Крыму в 1787–1788 гг. поселились 920 душ «данцигских колонистов» [12, с. 46]; в Крыму же хортицкие меннониты основали колонии Ольгафельд, Михельсбург, Сергеевка, Розенбах и др. в 1864–1868 гг. [12, с. 53], а о С. Шелухине (1864–1938) можно почерпнуть сведения из Журнала Министерства внутренних дел за 1839 г. [12, с. 15]. Хрящевской также известно, что Эйгенфельдская волость существовала уже в 1838 г. [12, с. 84]. Предоставляя сведения о населении Херсонской губернии, она приводит данные по Херсонскому уезду, при этом увеличивает количество немцев в 10 раз [12, с. 60]. Приложение А [12, с. 240], которое включает, в том числе, колонии, возникшие в течение 1870–1909 гг. (среди них Ватерлоо, 1883), составлено на основании книги А. Клауса «Наши колонии», изданной в 1869 г. Приложение Д [12, с. 243] составлено на основании Списка населенных мест (1863), в котором подобных данных нет.

У диссертантки явные проблемы со знаниями в области исторической географии. Ее не смутил топоним Рейненталь* и название округа – Дучурганский**, которые взяты из статьи Н. Мирошниченко [9, с. 240]. Одной из хортицких колоний в её диссертации названа Карцеровка [12, с. 243]. Вместе с колониями Страсбург, Кандель и Баден упомянута колония Сальтисон [12, с. 50]. Надо полагать, это Зельц, которому по кулинарной аналогии (колбасное изделие зельц – сальтисон) дано новое название.

Интеллектуальным усилием Хрящевской стал перевод на украинский язык некоторых заимствованных текстов, которые изданы на русском. Своеобразный кроссворд ей пришлось решать в процессе оформления ссылок, разбираясь в хитросплетениях аббревиатур и поисковых данных архивных документов. В итоге ей не удалось привести в соответствие текст и источники, некорректные ссылки встречаются на каждом шагу. Кроме того, она полностью исключила из своих ссылок обозначение так называемых оборотных листов, которые используются в нумерации архивных дел, видимо, не поняв их назначения и сокращения «зв.», «об.».

Незнание историографии вопроса и библиографии по теме, архивных источников и мест их хранения проявилось в самых нелепых и вопиющих ошибках, как в оформлении, так и в содержании диссертации. Непонятный для Хрящевской РГИА*** трансформировался в РГАСПИ, где она «выявила» множество источников по теме. Это означает, что Людмила Михайловна умудрилась познакомиться в Российском государственном архиве социально-политической истории в Москве (то есть в бывшем Центральном партийном архиве и бывшем Центральном архиве ВЛКСМ) с фондами, которые хранятся в С.-Петербурге. Там же, в РГАСПИ, она, оказывается, работала с делом Попечительного комитета ино-

* Гелененталь.

** Кучурганский округ.

*** Российский государственный исторический архив (С.-Петербург, Российская Федерация).

странных поселенцев (Ф. 6, оп. 1, д. 3116), которое вообще-то относится к фонду № 89 («Меннонитская община») и находится в Одессе. А в Одессе ей удалось познакомиться с мемориями конторы опекунства, которые хранятся в Днепре. Тем самым поставлено под сомнение посещение Хрящевской семи архивов Украины.

Венчает весь этот грандиозный «труд» список использованных источников. Прежде всего, внимание привлекает подавляющее число публикаций по меннонитской тематике. При заявленной теме следовало бы использовать более широкий круг публикаций. Невероятное совпадение архивных источников Хрящевской с таковыми же Беликовой объясняется плагиатом. Это наглядно демонстрируют допущенные Беликовой ошибки, которые благополучно перекочевали в список Хрящевской. Плохо систематизированный с дублирующимися публикациями список, странное распределение некоторых публикаций по выбранной Хрящевской классификации разделов, многочисленные ошибки в библиографическом описании литературы указывают на некомпетентность и небрежность. Так, монография А. Клауса встречается дважды – позиции 2.161 и 3.213. В одном случае она помещена в раздел «Индивидуальные монографии», в другом – она оказалась среди сборников научных трудов, документов и материалов. Дважды указана в одном и том же разделе 10 (Журналы) его статья «Сектаторы-колонисты». «Вопросы германской истории» определены в раздел «Журналы» [12, с. 233, 234], хотя это ежегодный сборник статей.

Не менее впечатляет отнесение меннонитов Д. Эппа, П. Фризена, Ф. Изаака, уроженцев колоний, известных своей деятельностью на юге Украины, к иностранным исследователям и включение их книг в раздел «Зарубежные издания», невзирая на то, что они вышли в Одессе, Петрограде, Гальбштадте (Таврическая губерния). К иностранным публикациям также причислен Unterhaltungsblatt für deutsche Ansiedler in südlichen Rußland, издававшийся в Одессе. Видимо, на эту мысль Хрящевскую натолкнул язык изданий – немецкий. В этот же раздел попали брошюры «Кто такие меннониты?» и «Документы, относящиеся к вероисповедным вопросам меннонитов», напечатанные в Гальбштадте на русском языке.

В целом диссертация Хрящевской – это имитированное исследование, комбинация из чужих текстов, содержание которых часто не соответствует источникам, на которые дана отсылка. Материал подан практически в неизмененном виде, но без цитирования или ссылок на истинных авторов этих текстов. Вместе с тем ссылки на источники имеются, но они присвоены вместе с текстами.

На фоне всего этого утверждение Хрящевской о самостоятельности, оригинальности и новизне исследования с впервые введенной в научный оборот массой новых источников выглядит циничным и наглым. Остальной текст с изложением целей, методов, результатов исследования и исключительного вклада в науку оставляет ощущение профанации и обмана, впрочем, как и вся диссертация.

Не вызывает сомнений, что ученые, допустившие защиту такой работы, были также далеки от темы исследования, как и сама соискательница. Это высвечивает еще одну проблему – отсутствие специализированного диссертационного совета по темам истории, культуры и современному положению немецкого населения в Украине.

В преддиссертационный период, в течение 2006–2008 гг., Л. Хрящевская опубликовала десяток статей. Анализ только некоторых из них показывает, что они стали апробацией «методики плагиата», не являясь самостоятельными исследованиями и наработками, не имея новизны, что, однако, не помешало им занять место в украинской историографии. Охарактеризуем лишь некоторые, умолчать о которых просто нельзя.

Статья «З історії шведських колоній на Південь України» (так с ошибкой в публикации) [13] практически полностью повторяет текст статьи профессора И. М. Кулинича, опубликованной десятилетием раньше [6]. Поставив в начале своей статьи вопрос, который является названием его статьи, Хрящевская слово за словом, абзац за абзацем, с небольшими купюрами, перестановками и заменой отдельных слов синонимами, повторила публикацию историка. Ни разу не сославшись на его работу, спутав, а отчасти и подтасовав отдельные сноски, произвольно изменив некоторые цитируемые им фрагменты и взяв их в кавычки, подкорректировав, как ей показалось, «ошибки» профессора, Хрящевская поставила под всем этим свое имя. Так, в ее статье появилось: «з низин (хутора) Гогенгольм» (у Кулинича: «з мизи (хутора) Гогенгольм»), а также город Казаки-Кермен (у Кулинича: «Кази-Кермен). Вместе с тем, не догадываясь, Хрящевская переняла действительные ошибки И. М. Кулинича. Например, в конце XVIII в. Министерства государственных имуществ не существовало. Оно появилось лишь почти 40 лет спустя. К тому же остров Дагё (Даго) никогда не был в составе Лифляндской

губернии (Лифляндии) Российской империи, он входил в Ревельскую губернию (с 1796 г. – в Эстляндскую).

Статья Л. М. Хрящевської «Про історичні передумови розселення болгар на Півдні України» [16] также впечатляет махровым плагиатом. «Опрацювавши широке коло історичних джерел та архівних матеріалів», Людмила Михайловна на 99,99 % слово в слово позаимствовала текст из кандидатской диссертации Владмира Ивановича Мильчева (Запорожье), защищенной в 2000 г. [8]. Нужно сказать, что В. Мильчев издал свою диссертацию [7], в которой, конечно, изложены положения его исследования. На нее и сослалась несколько раз Хрящевская.

Переключившись на немецкую тематику, в новой публикации [15] с применением тех же методов Хрящевская использовала другую статью И.М. Кулинича [5]. И в этом случае она допустила ряд проколов, переняв в том числе и ошибки Ивана Марковича, что указывает на прямое присвоение и полное незнание архивных фондов. Так, Кулинич использовал документы Центрального государственного исторического архива в Ленинграде (ЦГИАЛ). У Хрящевской он превратился в Центральный государственный исторический архив в Киеве [15, с. 17]. Кулинич упоминал «Мариинский округ» близ Одессы [5, с. 20], которого никогда не существовало. У Хрящевской проходит такой же округ [15, с. 13]. Ряд ее сносок вообще не соответствует действительности: якобы дело 436 по описи 289 фонда № 338 в Государственном архиве Одесской области содержит сведения о создании колоний в начале XIX ст. в этом самом Мариинском округе и Херсонском уезде [15, с. 17]. На самом деле фонд № 338 «Одесская казенная палата» состоит всего из одной описи (№ 1) с общим количеством 146 дел за 1915–1920 гг. Другие ссылки Хрящевской на дела 20, 22, 23 в описи 6 фонда № 6 Государственного архива Херсонской области также полная фикция [Там же]. Этот фонд («Херсонская уездная земская управа») состоит из описей 1, 2 и 3. Кулинич же, из статьи которого абзац дословно переписан Хрящевской, ссылается на публикацию К. Линдемана и документы ЦГИАЛ [5, с. 21–22]. И действительно, у Линдемана находим упоминание о Мариинском округе, давшее жизнь этой ошибке.

И хотя работы И.М. Кулинича также требуют критического подхода, поскольку зачастую носят компилятивный характер, но он в свое время обратил внимание на тему немецкой колонизации и популяризовал плохо доступные тогда работы Г. Писаревского, А. Клауса и др., напомнив об их существовании. Иван Маркович добросовестно брал в кавычки не свои мысли, ссылаясь на их авторов.

Присвоение чужих наработок, продемонстрированное Хрящевской в статье «Аграрна колонізація Півдня України у другій половині XIX ст.» [11], на этот раз коснулось работы историка Ярослава Владимировича Бойко (Черкассы). Заявив об отсутствии исследования по аграрной колонизации Южной Украины в пореформенный период, свою статью Хрящевская на 66 % составила из текстов его монографии «Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг.» [3], посвященной именно этому вопросу, ни разу не упомянув ее автора. Строчка за строчкой, абзац за абзацем следуют выкладки историка, легко узнаваемая, присущая ему терминология, его выводы, ссылки на публикации и архивные источники. Особенно циничным на этом фоне выглядит цель статьи Хрящевской: «...автор даної статті, опрацювавши значні статистичні дані і широке коло інших джерел, ставить завдання показати причини і початок аграрної колонізації Півдня України у другій половині XIX століття, проаналізувати хід переселень, навести нові дані, які одержано на основі підрахунків та аналізу губернських звітів..., визначити роль селянської миграції у сільському господарстві Півдня України» [11, с. 7]. Ни больше, ни меньше! Я. Бойко для этого понадобились годы исследований, вылившиеся в добротный труд, хоть и несущий в себе отголоски советской методологии исторической науки. Хрящевская же справилась с задачей на 4 –х страницах, переведя на украинский язык текст Бойко, местами слегка его перефразировав. При этом, явно запутавшись в статистических выкладках ученого и сносках, Людмила Михайловна допустила ляпсусы, которые полностью выдают ее. Так, все казенные земли, отдававшиеся в оброк на юге Украины (661,7 дес.), Хрящевская выдает за подготовленные для переселенцев в 1881 г. [11, с. 8], тогда как Бойко называет только 275 - 254 дес. из них [3, с. 49]. Дореволюционного экономиста А.А. Кауфмана она определила в советские ученые, несмотря на то, что упомянула его книгу, изданную в 1905 г. Некоторые сноски смещены и не относятся к тексту, который они обосновывают. На этот раз ЦГИА СССР (нынешний РГИА в С.-Петербурге) превратился в ЦГИАУК (Центральный государственный исторический архив в г. Киеве).

Еще одна статья Хрящевской [14] по способу написания ничем не отличается от вышеназванных. Ознакомление с её публикаци-

ями, вышедшими после защиты диссертации, в 2009 г., окончательно убило надежду на наличие самостоятельного исследования у этого историка. Статьи, по сути, являются частями диссертации. Но на этом вклад в науку под её авторством не ограничился – диссертация почти в полном объеме вошла в коллективную монографию, которую издал Николаевский госуниверситет имени В. Сухомлинского [17]5555555555. Она стала вместилищем плагиата, что наносит еще более ощутимый моральный ущерб обобранным ученым. Этот наукообразный продукт – отдельная тема.

Итак, «методикой» Людмилы Михайловны при составлении своих текстов (другого определения не подобрать) является присвоение текстовых фрагментов из публикаций различных авторов, вплоть до абзацев и сплошных текстов постранично, а затем выстраивание их в логической последовательности. При этом сноски на настоящих авторов отсутствуют – фрагменты заимствуются вместе со сносками на источники, в том числе на архивные первоисточники. Чаще всего позаимствованные тексты даже не изменены. Иногда изъяты части предложений, отдельные слова опущены или заменены синонимами. Иногда добавлены вводные слова. Этот кропотливый труд напоминает составление мозаики или изготовление лоскутного одеяла, такой своеобразный текстовой patchwork. Местами работы Хрящевской напоминают плохо подогнанную мозаику, фрагментами которой являются чужие мысли, изыскания и умозаключения, которые не просто механически состыковать. Особенно это заметно по диссертации, когда в целостную работу действительного автора – М. Беликовой были вкраплены элементы других публикаций.

Наплодив плагиат, получив по этой причине отказ участвовать в Международной научной конференции, посвященной 200-летию основания колоний на Березани, проходившей в Николаеве в 2009 г., Хрящевская в 2010 г. сменила сферу своих интересов.

Говорить о случайности в ее действиях не приходится. На лицо многолетнее «интеллектуальное» мошенничество, увенчанное научной степенью. Нужно сказать, что Людмила Михайловна выпускница исторического факультета Николаевского пединститута по специальности «История» (1994), а 10 лет спустя она с отличием окончила Николаевский университет по специальности «Правоведение» и получила квалификацию специалиста-юриста. Это, однако, не помешало ей нарушать один из основных принципов научного сообщества.

Ныне кандидат исторических наук Л. М. Хрящевская – доцент кафедры истории, этнологии и археологии исторического факультета Николаевский государственного университет имени В. Сухомлинского, автор более 80 научных работ и 7 учебных пособий. Сведения о ней легко можно найти в Википедии.

Складывается впечатление, что научная этика более не препятствует появлению псевдоученых. Она просто анахронизм, который не мешает делать «научную» карьеру. Гораздо легче быть копировальщиком чужих текстов, не обремененным знаниями. Выходя за рамки научной этики, авторы подобных работ в своей безнаказанности, просто презирают писанные и неписаные законы и бросают вызов обществу, становясь остепенёнными ворами чужой интеллектуальной собственности.

«Плагиат – это единственный вид кражи, при которой вор сообщает свою фамилию» [1]. Это меткое изречение неизвестного автора могло бы стать эпиграфом к Закону об авторском праве.

Библиографические сноски

1. Афоризмы. Сила искусства / сост. Ю. Иванова. Харьков: «Фолио», 2007. С. 162.
2. Бєлікова М. В. Менонітські колонії півдня України (1789–1917 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. На правах рукопису. Запоріжжя, 2005. 266 с.
3. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. Историко-экономическое исследование. Черкассы: «Сіяч», 1993. 256 с.
4. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній і Україні. Київ, 1995. 272 с.
5. Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. 1990. № 9. С. 18–30.
6. Кулинич І. М. Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні // Український історичний журнал. 1995. № 1. С. 118–121.
7. Мільчев В. Болгарські переселенці на Півдні України 1724–1800 рр. – Київ-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. 198 с.
8. Мільчев В. І. Болгарське населення Південної України у XVIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. На правах рукопису. Запоріжжя, 2000. 243 с. (Хрящевской заимствованы тексты со с. 28, 34–39, 43–45, 82–86, 103, 106–107).
9. Мірошниченко Н. Місцеве самоврядування німецьких колоній півдня України // Німецькі

* Тексты диссертации Хрящевской на с. 9–26, 40–176.

поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ-Миколаїв, 2006. С. 238–243.

10. Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в. / С. И. Бобылева, Н. В. Бочарова, О. В. Безносова и др.; под ред. С. И. Бобылевой. Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. 232 с.

11. Хрящевська Л. М. Аграрна колонізація Півдня України у другій половині XIX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 39. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. Т. 52. С. 7–10.

12. Хрящевська Л. М. Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. На правах рукопису. Миколаїв, 2008. 249 с.

13. Хрящевська Л.М. З історії шведських колоній на Південь України // Гуманітарно-економічні дослідження: Зб. наукових праць / наук. ред. В. П. Шкварець. Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2006. Т. 3. С. 45–49.

14. Хрящевська Л. М. Іноземні колоністи Півдня України кінця XVIII – середини XIX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Миколаїв: Вид-во: МДГУ ім. П. Могили, 2008. Вип. 63: Історичні науки. Т. 76. С. 16–20.

15. Хрящевська Л. М. Процес заснування німецьких колоній та їх господарська діяльність на Півдні України (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 49. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. Т. 62. С. 13–17.

16. Хрящевська Л. М. Про історичні передумови розселення болгар на Півдні України // Гуманітарно-економічні дослідження. Зб. накових праць. Т. IV. Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2007. С. 42–47.

17. Шитюк М. М., Шкварець В. П., Козирєва М. Е., Ніколаєв І. Є., Хрящевська Л. М., Оборонько І. В. Німці Півдня України: Історія і сучасність. Миколаїв, 2009. 424 с.

Надійшла до редколегії 13.06.2019

Ostaševa, Natalja V., Na perelome epoch … Mennonitskoe soobščestvo Ukrainy v 1914 – 1931 gg. (Der Göttinger Arbeitskreis: Veröffentlichung Nr. 474) (Moskau: Gotika 1998), 256 S., 4 Karten, Tabellen

Die mit Mitteln des deutschen Bundesinnenministeriums zustande gekommene Publikation ist zu begrüßen, da sie eine wertvolle Ergänzung darstellt zu jüngeren Untersuchungen über die Deutschen in Rußland seit Beginn des Ersten Weltkrieges. Die Studie der Autorin konzentriert sich auf die großen Krisen des russischen Staates im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts: den Ersten Weltkrieg, in dem sich die russische Regierung zu diskriminierenden Maßnahmen gegen ihre deutschstämmigen Bürger entschloß und 1915 per Dekrete zur Enteignung deren Grundbesitzes schritt, und die sich rasch verschlechternde Situation im frühen Sowjetstaat. Die im Süden der heutigen Ukraine konzentrierten Mennoniten, etwa 60.000 Menschen, betrafen diese Maßnahmen in besonderer Weise. Unter den reichen, grundbesitzenden Schwarzmeerdeutschen stellten sie eine konfessionell abgeschottete, streng religiöse und hoch disziplinierte Elite, die schon zu Ende des 19. Jahrhunderts auf beachtliche wirtschaftliche Erfolge blicken konnte. Unter den reichsten der deutschen Kolonisten waren viele Mennoniten.

Ostaševa hat sich zum Thema erwählt, wie die Mennoniten in der Ukraine versuchten, sich durch die mit Weltkrieg und Sowjetisierung, seit 1928 mit Kollektivierung beschriebenen Herausforderungen hindurch zu manövrieren. Mit Ausnahme der Bürgerkriegszeit waren die schwierigen Umstände jener Zeit im wesentlichen vom russischen Staat selbst herbeigeführt. Zunächst konnten die Mennoniten die materielle Hilfe ihrer ausländischen, hauptsächlich amerikanischen Brüder in Anspruch nehmen, was ihnen half, den schlimmsten Hunger in der Zeit am Ende des Bürgerkriegs zu überwinden. Um ihre enge Religionsgemeinschaft von nichtslawischen Kolonisten im frühen Sowjetstaat organisatorisch abzugrenzen, gründeten die Mennoniten der Ukrainischen SSR 1922 den „Verband der Nachkommen holländischer Abkunft“ in der Ukraine. Dieser schon im Weltkrieg vorbereitete Kunstgriff sollte ihnen ihre religiös bestimmte Lebens- und Wirtschaftsweise durch eine gesetzliche Garantie weiter ermöglichen, was während der Freizügigkeit in der Zeit der Neuen Ökonomischen Politik (NEP) weitgehend gelang.

Mit der schon 1927 zunehmenden zentralisierenden und nivellierenden Sowjetisierung gerieten die auch im Sowjetstaat um ihre Eigenarten ringenden Mennoniten rasch in einen Gegensatz zu diesem. Unter Stalin bekämpfte dann der totalitäre Staat die unabhängig agierende, schwer kontrollierbare Gemeinschaft massiv seit der Kompaktkollektivierung 1929. Darauf reagierten die Mennoniten im Sowjetstaat mit Massenflucht. Das Bild in der Ukraine, wo zahlreiche deutsche Kolonien schon vor 1928 in Kolchosen umgewandelt wurden, gleicht für diese Zeit dem Verhalten anderer mennonitischer Gemeinschaften in Rußland, etwa denen Westsibiriens: Mennoniten, die neben der Frömmigkeit ein strenges Arbeitsethos, aber auch große Selbständigkeit kennzeichnete, waren die empfindlichsten Seismographen auf jede Maßnahme staatlicher Bevormundung und Angleichung. Dies hatte ihr Verhalten schon 1874 bei der Einführung der allgemeinen Wehrpflicht im Zarenreich bestimmt; nach dem Ersten Weltkrieg unternahmen zum zweiten Mal viele die Auswanderung aus Rußland, wo sie ihren Glaubensgrundsatz der Wehrlosigkeit nicht aufrecht erhalten konnten. Da nun aber die in der Ukraine schon in dritter und vierter Generation siedelnden Mennoniten meist wohlhabend waren, traf sie der Klassenkampf gegen Kulaken und „Ausbeuter“ besonders hart. Mehr als die Aussicht, nach sozio-ökonomischen Katastrophen als Folge von Krieg oder Mißernten wieder von vorne anfangen zu müssen, hat politische Gängelung und religiöse Verfolgung die Mennoniten veranlaßt, dem ungastlich gewordenen Land den Rücken zu kehren.

Die Autorin hat eine angenehm bündige, gut lesbare Studie vorgelegt. Ein Quellenteil von über 50 Seiten im Anhang enthält Dokumente der Jahre 1921 bis 1927, die zum Großteil aus den vier von ihr benutzten Archiven stammen, zwei Zentralarchiven in Kiew und den Gebietsarchiven von Dnepropetrovsk und Zaporož‘e. Das Werk ist, anders als typischerweise osteuropäische Arbeiten, „westlich“ strukturiert und daher bequem benutzbar: Inhaltsverzeichnis

© R. Nachtigal, 2019

am Anfang, Anmerkungen als Fußnoten, Einbeziehung westlicher Literatur und ein ausführlicher geographischer Index heben die Arbeit neben ihrer inhaltlichen Dichte vorteilhaft ab. Zahlreiche Tabellen erleichtern die Übersicht. Auch wenn die Studie schon in den frühen 1930er Jahren endet, so stellt sie doch einen wichtigen Zweig der Gesamtgeschichte aller Schwarzmeerdeutschen kurz vor ihrem endgültigen Untergang im Zweiten Weltkrieg dar. Wünschenswert wäre eine Fortsetzung, die das Schicksal aller Schwarzmeerdeutschen bis 1941 beleuchtete.

Reinhard Nachtigal

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Леся Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, м. Тернопіль, Україна, lmalex@ukr.net

Айсфельд Ольга – історик-архівіст, м. Геттінген, Німеччина, o.eisfeld.klio@gmx.de

Архірейський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна, siverin47@ukr.net

Венгер Альберт Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м Дніпро, Україна, usa.abc@yandex.ua

Венгер Наталія Вікторівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, директор Центру українсько-німецьких наукових досліджень Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна, nataliyavenger@yahoo.com

Дик Йоганнес – директор Інституту теології та історії Боннської біблейської семінарії, м. Бонн, Німеччина, jdyck@t-online.de

Костюк Михайло Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук соціального забезпечення та права Луцького національного технічного університету, м. Луцьк, Україна, clio-kmp@ukr.net

Лавренко Валерія Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна, valeriialavrenko@gmail.com

Мартиненко Володимир Леонідович – докторант Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, м. Київ, Україна, traum1983@gmail.com

Малиновська Таїсія Володимирівна – кандидат історичних наук, головний бібліограф Наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна, mali-taya@i.ua

Малиновський Борис Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, м. Нікополь, Україна, malinovskiy_b@i.ua

Мєшков Дмитро – науковий співробітник Інституту історії та культури німців у Північно-Східній Європі, м. Люнебург, Німеччина d.myeshkov@ikgn.de

Нахтігаль Райнхад – науковий співробітник Історичного інституту новітньої та східноєвропейської історії, м. Фрайбург, Німеччина, reinhard.nachtigel@geschichte.uni-freiburg.de

Нечаєва-Юрійчук Наталія Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук і державного управління Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, м. Чернівці,Україна, nataliyany77@gmail.com

Нікілєв Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна, o_nikilev@i.ua

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету, м. Київ, Україна, kattis@ukr.net

Ходченко Олена Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна, floresca@ua.fm

Moderne Forschungen zur deutschen Geschichte = Modern Studies in German History = Сучасні дослідження з німецької історії = Современные исследования по немецкой истории. Дніпро, 2019. DOI 10.15421/3119. ISSN 2616-9479

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ НІМЕЦЬКОМОВНИХ ДІАСПОР РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, УКРАЇНИ ТА СВІТУ

Дік Й. Про типологію християнських релігійних спільнот на прикладі менонітів 12
Мєшков Д. Німці та їх сусіди-євреї на українських землях у другій половині XIX ст. 17
Лавренко В. С. Образи німців та народів Австро-Угорщини у роки Першої світової війни за матеріалами газети «Русское слово» 28
Костюк М. П. Організація харчування волинських німців-колоністів під час депортації взимку 1915–1916 рр. 37
Ходченко О.Є. Служба менонітів в медичних частинах російської армії в період Першої світової війни 43
Малиновська Т. В.,
Малиновський Б. В. Повстанці у Звенигородці, 8–12 червня 1918 року 51
Венгер Н. В. «Неособиста історія»: менонітська община Олександрівська в переламний рік Української революція 62
Нікілєв О. Ф. Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині в етнонаціональному вимірі 74
Мартиненко В. Л. «Для вас і ці умови гарні, ви не забувайте хто ви такий і звідки ви приїхали сюди!»: трудова повинність німецьких переселенців з СРСР в оборонному виробництві на території «старого райху» наприкінці Другої світової війни 82

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Троян С.С.,
Нечаєва-Юрійчук Н.В.,
Алексієвець Л. М. Велика війна 1914–1918 і маніпуляція свідомістю людини в умовах зародження нової світ-системи: досвід для XXI століття 91
Архірейський Д. В. Фрітьоф Нансен та Україна 101

ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ

Венгер А. Г. Образи феодалізму крізь призму класової боротьби: педагогічна спадщина Якова Рубіна 110
Венгер А. Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: медієвіст В. Т. Сиротенко у спогадах професора Ю. Є. Івоніна 120

ПОДІЇ. ПОВІДОМЛЕННЯ. РЕЦЕНЗІЇ

Айсфельд О. Плагіат як стрижень наукової кар'єри історика і юриста Л. М. Хрящевської 127
Нахтігаль Р. Осташева (Венгер) Наталія В. На зламі епох: менонітська спільнота України в 1914–1931 рр. Москва: Готика, 1998. 256 с. 4 мапи, таблиці 133

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ НЕМЕЦКОЯЗЫЧНЫХ ДИАСПОР РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ, УКРАИНЫ И МИРА

Дик И. О типологии христианских религиозных сообществ на примере меннонитов.....12
Мешков Д. Немцы и их соседи-евреи на украинских землях во второй половине XIX ст....17
Лавренко В. С. Образы немцев и народов Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны по материалам газеты «Русское слово».....28
Костюк М. П. Организация питания волынских немцев-колонистов во время депортации зимой 1915–1916 гг.....37
Ходченко Е. Е. Служба меннонитов в медицинских частях русской армии в период Первой мировой войны.....43
Малиновская Т. В.,
Малиновский Б. В. Повстанцы в Звенигородке, 8–12 июня 1918 года.....51
Венгер Н. В. «Неличная история»: меннонитская община Александровска в переломный год Украинской революции.....62
Никилєв О. Ф. Коллективизация и Голодомор 1932–1933 гг. на Днепропетровщине в этнонациональном измерении.....74
Мартыненко В. Л. «Для вас и эти условия хороши, вы не забывайте кто вы такой и откуда вы приехали сюда!»: трудовая повинность немецких переселенцев из СССР в оборонном производстве на территории «старого рейха» в конце Второй мировой войны.....82

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Троян С.С.,
Нечаева-Юрийчук Н.В.,
Алексиевец Л. М. Великая война 1914–1918 и манипуляция сознанием человека в условиях зарождения новой мир-системы: опыт для XXI века.....91
Архирейский Д. В. Фритьоф Нансен и Украина.....101

ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИИ

Венгер А. Г. Образы феодализма сквозь призму классовой борьбы: педагогическое наследие Якова Рубина.....110
Венгер А. Г. Штрихи к портрету днепропетровських «всемирщиков»: медиевист В. Т. Сиротенко в воспоминаниях профессора. Ю. Е. Ивонина.....120

СОБЫТИЯ. СООБЩЕНИЯ. РЕЦЕНЗИИ

Айсфельд О. Плагиат как стержень научной карьеры историка и юриста Л. М. Хрящевской.....127
Нахтигаль Р. Осташева (Венгер) Наталия В. На переломе эпох: меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. Москва: Готика, 1998. 256 с. 4 карты, таблицы.....133

INHALTSVERZEICHNIS

DIE GESCHICHTE DER DEUTSCHSPRACHIGEN DIASPORA DES RUSSISCHEN REICHES, DER UKRAINE UND DER WELT

Dyck J. Über die Typologie der religiösen Gemeinschaften am Beispiel der Mennoniten 12
Myeshkov D. Deutsche und ihre jüdischen Nachbarn auf den ukrainischen Gebieten in der zweiten Hälfte des XIX Jahrhunderts 17
Lavrenko V. S. Bilder von Deutschen und Völkern Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkriegs, basierend auf den Materialien der russischen Word-Zeitung 28
Kostjuk M. P. Die Organisation der Verpflegung für die deutschen Kolonisten aus Wolhynien während ihrer Deportation im Winter 1915–1916 37
Khodchenko Ye.Ye. Der Dienst der Mennoniten in den medizinischen Einheiten der russischen Armee während des Ersten Weltkrieges 43
Malinovskaja T. V.,
Malinovskij B. V. Die Aufständischen in Swenigorodka am 8.–12. Juni 1918 51
Venger N. V. Persönliche Geschichte: die mennonitische Gemeinde der Stadt Aleksandrovsk im entscheidenden Jahr der Ukrainischen Revolution 62
Nikilev O. F. Kollektivierung und Holodomor 1932–1933 im gebiet Dnipropetrovsk in der etnisch-nationalen maßstab 74
Martynenko W. L. «Für Sie sind diese Bedingungen auch gut, vergessen Sie nicht, wer Sie sind und woher Sie hier angekommen sind!»: Arbeitspflicht der deutschen Umsiedler aus der UdSSR in der Rüstungsindustrie auf dem Territorium des «Altreiches» am Ende des zweiten Weltkrieges 82

WELTGESCHICHTE

Troyan S. S.,
Nechaieva-Yuriichuk N. V.,
Aleksiievets L. M. Großer Krieg 1914–1918 und Manipulation des menschlichen Bewusstseins unter den Bedingungen der Entstehung einer neuen Welt-System: Erfahrung für das XXI Jahrhundert 91
Arkhireysky D. V. Fridtjof Nansen und die Ukraine 101

DIE PERSÖNLICHKEITEN IN DER GESCHICHTE

Venger A. G. Images of Feudalism through theprizm of class struggle: Yakov Rubin's pedagogical heritage 110
Venger A. G. Strokes to the portrait of Dnipropetrovsk "vsesvitnyks": Medievalist V. T. Syrotenko in the Memoirs of Professor Yu. Ye. Yvonin 120

EREIGNISSE. MITTEILUNGEN. BEWERTUNGEN

Eisfeld O. Plagiat als springender Punkt der wissenschaftlichen Laufbahn der Historikerin und Juristin L. M. Chrjaščevskaja 127
Nachtigal R. Ostaševa, Natalja V., Na perelome epoch … Mennonitskoe soobščestvo Ukrainy v 1914–1931 gg. (Der Göttinger Arbeitskreis: Veröffentlichung Nr. 474) (Moskau: Gotika 1998), 256 S., 4 Karten, Tabellen 133

CONTENT

HISTORY OF GERMAN DIASPORA IN THE RUSSIAN EMPIRE UKRAINE AND IN THE WORLD

Dyck J. On Typology of religious communities using the example of the Mennonites 12
Myeshkov D. The Germans and their Jewish Neighbors on the Ukrainian Areas at the Second Half of the 19 th Century 17
Lavrenko V. S. Images of Germans and peoples of Austria-Hungary during the First World War, based on the materials of the «Russian Word» newspaper 28
Kostyuk M. P. Catering service for Volyn Germans-colonists during their deportation in winter 1915–1916 37
Khodchenko E. E. Mennonite service in the medical units of the Russian army during the World War I 43
Malynovska T. V.,
Malynovsky B. V. The Rebels in Zvenyhorodka, June 8–12, 1918 51
Venger N. V. "An impersonal story": the Mennonite community of Alexandrovsk at the turning point year of the Ukrainian Revolution 62
Nikilev O. F. Collectivision and the holodomor 1932–1933 on Dnipropetrovshchiyna in ethnik aproach 74
Martynenko V. L. «For you these are good conditions, do not forget who you are and where you have come from!»: mandatory labor service of German resettles from the USSR in the defense industry on the territory of the «Old Reich» at the end of the Second World War 82

WORLD HISTORY

Troyan S.S.,
Nechaieva-Yuriichuk N.V.,
Alexiyevets L. M. The Great War 1914 – 1918 and Manipulation of Humans' Consciousness in the Circumstances of the New World-System Birth: the Experience for XXI century. Consciousness in the Circumstances of the New World-System Birth: the Experience for XXI century 91
Arkhireyskyi D. V. Fridtjof Nansen and Ukraine 101

PERSONS IN HISTORY

Venger A. G. Die Bilder des Feudalismus durch die Linse des Klassenkampfs: pädagogische Erbe von Jacob Rubins 110
Venger A. G. Die Dnipropetrovsker Hochschullehrer der Weltgeschichte: Mediävist V. T. Syrotenko in den Memoiren von Prof. Yu. E. Ivonin 120

EVENTS. MESSAGES. REVIEWS

Eisfeld O. Plagiarism as the core of the historian and lawyer L. M. Khryashchevskaya scholarly career 127
Nakhtigal R. Ostasheva (Venger) Nataliya V. At the Turn of the Epoch: Mennonite Commonwealth of Ukraine in 1914–1931. Moscow: Gothic, 1998. 256 p. 4 maps, tables 133

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ, ЯКІ ПРОПОНУЮТЬСЯ ДЛЯ ДРУКУ В ЗБІРНИК «СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ» («СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИИ», «MODERN STUDIES IN GERMAN HISTORY», «MODERNE FORSHUNGEN ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE») ТА НАУКОВА ЕКСПЕРТИЗА СТАТЕЙ

Редакція приймає статті на мові, обраній автором (українська, російська, англійська, німецька), об'ємом 0,5–1,5 друкованих аркушів на електронному носії (в двох примірниках) або (бажано) електронною поштою (nataliyavenger@yahoo.com). Публікації на англійській та німецькій мовах друкуються в редакції автора.

1. Вимоги до тексту: формат аркушу – А 4 (210 х 297 мм), розмір символів (кегль) – 14, інтервал – 1,5. Гарнітура – Times New Roman. Текстові матеріали повинні бути підготовлені в текстовому редакторі MS Word. Поля: ліве – 30 мм, праве – 15 мм, верхнє і нижнє – 20 мм. Текст повинен бути літературно відредагованим, без помилок. Сторінки не нумеруються. Таблиці і малюнки нумеруються відповідно до тексту статті.

2. Структура статті повинна мати наступну послідовність:

- УДК (зліва від центру, жирно, 14 кегль);
- Ініціали та прізвище автора (по центру, жирно, 14 кегль);
- Установа, яку представляє автор (по центру, курсивом, не жирно, 14 кегль);
- Назва статті (по центру, великими літерами, жирно, 14 кегль, інтервал – 1).

3. Анотація українською, російською, англійською та німецькою мовами (ПІБ курсивом, жирно; назва статті жирно; текст анотації – три-чотири речення, не жирно; все – 12 кегль, інтервал – 1,5). Для неукраїнських авторів українські варіанти анотацій будуть переведені редакцією.

Анотація на англійській мові повинна бути розширеною і включати прізвище та ініціали автора, назву статті (жирно). Анотація (1800 знаків без пробілів) не жирним шрифтом, 12 кегль, інтервал – 1.5.

Ключові слова (під відповідною анотацією) – 4–6 слів, не жирно. Позначення «ключові слова» курсивом жирно, 12 шрифт, інтервал – 1,5.

Зразок оформлення анотацій

Венгер Н. В. Бунге Н. Х. про колонізацію, проблеми околиць та німецьке питання в системі соціальних конфліктів Російської імперії: між двома концепціями внутрішньої політики останньої третини XIX ст.

У дослідженні пропонується аналіз поглядів М. Х. Бунге щодо проблем міжетнічних протиріч пізньої Російської імперії. Особливу увагу приділено практичним рекомендаціям вирішення конфліктів між центром і етнічними околицями та концепції інтеграційної політики. Доведено, що Бунге пропонував близький до ліберального варіант вирішення національного питання.

Ключові слова: Н. Х. Бунге, російський націоналізм, колонізація, німецьке питання в Росії, пізня Російська імперія.

Венгер Н. В. Н. Х. Бунге о колонизации, проблемах окраин и немецком вопросе в системе социальных конфликтов Российской империи: между двумя концепциями внутренней политики последней трети XIX ст.

В данном исследовании предлагается анализ взглядов Н. Х. Бунге относительно проблемы межэтнических противоречий в поздней Российской империи. Особое внимание уделено практическим рекомендациям решения конфликтов между центром и этническими окраинами, концепции интеграционной политики. Доказано, что Бунге предлагал близкий к либеральному вариант решения национального вопроса.

Ключевые слова: Н. Х. Бунге, российский национализм, колонизация, немецкий вопрос в России, поздняя Российская империя.

Venger N.V. Bunge N.Ch. über die Kolonisation, die Probleme der Randgebiete und die deutsche Frage im System der sozialen Konflikte des Russischen Reiches: zwischen zwei Konzeptionen der Innenpolitik des letzten Drittels des XIX. Jh.

In der vorliegenden Forschung wird die Analyse der Auffassungen von N.Ch.Bunge hinsichtlich des Problems der zwischenethnischen Widersprüche im späten Russischen Reich dargeboten. Besondere Aufmerksamkeit wird den praktischen Empfehlungen der Lösung der Konflikte zwischen dem Zentrum und den ethnischen Randgebieten, der Konzeption der Integrationspolitik gewidmet. Es ist bewiesen, dass Bunge eine zur liberalen nahe Variante der Lösung der nationalen Frage vorgeschlagen hat.

Schlüsselwörter: N.Ch. Bunge, der russische Nationalismus, die Kolonisation, die deutsche Frage in Russland, das späte Russische Reich

Venger N. V. Bunge N. Kh. about colonization, ethnic region`s problems and "german issue" in the system of social conflicts of the Russian Empire: between two concepts of internal policy of the last third of the XIX-th century.

The author offers the analysis of N. Kh. Bunge's views on the problem of interethnic contradictions in the late Russian Empire. It is paid special attention to Bunge`s practical recommendations of resolving conflicts between the central Russian authorities and the ethnic regions. The author tells about Bunger`s concept of integration policy and proves that the politician proposed a liberal way of national problems` solving.

It was quite predictable that the issue of inter-ethnic problems would appear in N. Kh. Bunge's publicism heritage in 1880–1890's. By that time Russian nationalism had formed a discussion about the problems of interethnic relations in the Russian Empire. Nationalistic discourse influenced Russian society, appealed to the politicians demanding to offer a practical answers. The liberal program of N. Bunge`s reforms had a social determination and was aimed to create favorable conditions for activities of all social groups (including peasantry and former colonists). Having had a positions of the head of the Ministry of Finance and the Committee of Ministers, Bunge often faced the problems of interethnic contradictions. N. Bunge's «After-death Notes» (that were being written before 1895) were his political testament, where he expounded all the experience of his political life. In the "Notes" the politician proposed a liberal way of national problems solving.

N. Bunge presented analysis of the most problematic points in the system of relations between the authorities and population of the ethnic outskirts. On the first side, Bunge`s ideas were close to his predecessors who were conservatives. However, being a politician, N. Bunge not only criticized the "outskirts" but he also admitted many stakes that the central government had committed. He rejected forceful way of national problems` solving and offered his concept of integration policy. Bunge offers elements of both conservative and liberal ways of problems` solutions. His political recommendations were addressed to his contemporaries, but the problems were so difficult to resolve that his ideas are important are nowadays.

Key words: Bunge N. Kh., Russian nationalism, colonization, German issue in Russia, late Russian Empire.

4. Основна частина статті: постановка проблеми; аналіз наукових досліджень і публікацій; мета дослідження; виклад основного матеріалу; висновки. Всі зазначені елементи виділяються напівжирним шрифтом.

5. Бібліографічні посилання.

Заголовок «Бібліографічні посилання» – по центру, жирний 14 кегль. Бібліографічні позиції – по всій ширині, за алфавітом, 14 кегль, інтервал – 1,5.

Зразки оформлення літератури

Корсун Н. Г. Балканский фронт мировой войны 1914–1918 гг. Москва, 1939. 119 с.

Българска та армия въ Световната война 1915–1918 гг.: в 12 т. / отв. ред. И. В. Филиповъ. София, 1943. Т. 9. 937 с.

Каширин В. Б. Несостоявшаяся экспедиция русских вооруженных сил на Балканы осенью 1915 года // Новая и новейшая история. 2004. № 6. С. 175–203.

Цветков В. Ж. Генерал М. В. Алексеев – начальник штаба Ставки Верховного главнокомандующего. Опыт военно-стратегических разработок в конце 1915 г. – 1916 г. // Исторический Вестник. Первая мировая война / под. ред. С. М. Исхакова. Москва, 2016. Т. 18. С. 10–42.

Кирш Ю. И. Под сапогом Вильгельма (Из записок рядового военнопленного № 4925): 1914–1918 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib .ru/memo / russian / kirsh_ui01/index. html (дата звернення: 18.06.18).

Журналы заседания Временного правительства: в 4-х т. / авт.- сост. Б. Ф. Додонов, Е. Д. Гринько. Москва, 2004. Т. 4: сентябрь – октябрь 1917 года. 416 с.

Международные отношения в эпоху империализма 1878–1917 гг. : в 10 т. / авт.-сост. Й. М. Лукин, Ф. А. Роштейн, А. А. Могилевич. Москва, 1933. Серия 3. Т. 5. 531 с.

Международные отношения в эпоху империализма 1878– 1917 гг.: в 10 т. / авт. - сост. Й. М. Лукин, Ф. А. Роштейн, А. А. Могилевич. Москва, 1935. Серия 3. Т. 8. Ч. 1. 607 с.

6. References. Після бібліографічних посилань розміщуються References (латинськими літерами, заголовок жирно, по центру, 14 кегль), який представляє собою переклад бібліографічних посилань латинськими буквами. Бібліографічні посилання в References – по ширині, 14 шрифт, інтервал – 1,5. Порядок повинен відповідати бібліографічним посиланням. Для найменувань кирилицею надається латинська транслітерація, а в квадратних дужках ([]) англійський переклад. Існує можливість безкоштовно скористатись засобами транслітерації за стилем BGN (The United States Board on Geographic Names) тексту українською мовою – на сайті http://translit.kh.ua/?lat&bgn, для тексту російською чи білоруською мовою на сайті https://translit.net/ru/bgn/.

Стаття

Oleynikov A. V. (2016) Teatry voyennykh deystviy russkoy imperatorskoy armii v kampanii 1916 g. v operativno-strategicheskom kontekste [Theaters of military operations of the Russian imperial army in the campaign of 1916 in the operational-strategic context]. *Historical Herald. World War I*, Vol. 18, pp. 42–72.

Електроний ресурс

Mayevskiy V. Armyano-tatarskaya smuta na Kavkaze. kak odin iz fazisov armyanskogo voprosa [Armenian-Tatar distemper in the Caucasus as one of the phases of the Armenian issue]. Available at: https://web.archive.org/web/20070929124440/http://www.karabakhdoc.azerall. Info /ru / istoch/ is010.htm (accessed: 18.09.18).

Akhundov D. A. (1986) O «spornykh» momentakh v istorii i kulture Kavkazskoy Albanii [On the «controversial» moments in the history and culture of Caucasian Albania] *News of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR. Literature, language and art*, no. 2, pp. 104–115. Available at: http: // www. bakililar.az/ ca/ history/ spor.html (accessed: 12.09.18).

Книга

Zalesskiy K. A. (2003) *Kto byl kto v Pervoy mirovoy voyne* [Who was who in the First World War.]. Moscow, (in Russian).

Багатотомне видання

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (1848) [The complete collection of laws of the Russian Empire]. Vol. 22, p.1. (in Russian).

Yavornitskiy D. (1995) *Zaporozh'ye v ostatkakh stariny i predaniyakh naroda: v 2 ch.* [Zaporozhye in the remnants of antiquity and the traditions of the people: in 2 Vol.]. Vol. 1. Kiev. (in Ukrainian).

Архіви

Russian State Military Historical Archive (RSMHA), f. 2000, inventory 1, file 3129. 120 s.

RSMHA, f. 2003, inventory 1, file 60, 345 s.

7. Оформлення архівних джерел

Посилання на архівні джерела оформлюються за правилами використовуваних в країні їх походження.

Приклад оформлення російських архівних джерел

РГВИА (г. Москва, Российская Федерация). Ф. 2085. Штаб Помощника главнокомандующего Румынским фронтом. Оп. 1. Отдел генерал-квартирмейстера. Д.163. О фронтовом съезде в Одессе 10 мая 1917. 1917. – 138 л.

Приклад оформлення українських архівних джерел

ЦДАВО України (г. Київ, Україна). Ф. 14, Оп. 7, Спр. 19, 284 арк. (посилання на цілу справу)

Доклад Херсонской конторы Государственного хлебного бюро Представителю Председателя Совета министров Украинской Державы при командовании австро-венгерской Восточной армии, 28 октября 1918 г. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 2311, оп. 1, спр. 147, арк. 4.

8. У випадку, якщо будь-який з наведених у цій інструкції прикладів не підходить для оформлення вашої літератури, прохання користуватися ДСТУ 2015.

9. Посилання у тексті.

Порядковий номер кожної роботи в списку є номером її позиції. Отже в тексті відсилання до списку повинні виглядати так: [1; 22] (або [4, с. 3; 35, с. 71]), де перші цифри 4, 35 – позиції конкретних праць, наступні – номери сторінок.

10. Іноземні джерела описуються на мові оригіналу, але з дотриманням тих самих правил. Посилання на архівні джерела оформляються з точним зазначенням назви архіву, номерів фондів, опису, справи, використаних аркушів.

11. Дата надходження статті до редколегії ставиться після тексту, після References – курсив, 14 шрифт. Наприклад: *Надійшло до редколегії 04.05.2017.* Стаття повинна бути підписана всіма авторами.

12. Інформація про автора. До рукопису необхідно додати відомості про авторів: повністю прізвище, ім'я, по батькові; вчена ступінь та звання; місце роботи і посада з повним найменуванням установи або організації; службовий телефон, електронну пошту, інші можливості зв'язку.

13. Наукова експертиза статей. Аспіранти, магістри та студенти подають роздрукований варіант статті з візою наукового керівника. Всі статті підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню. Відповідальність за зміст, достовірність фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Статті проходять наукове і літературне редагування. Рішення про публікацію статті приймає редакційна колегія. Редакційна колегія видання залишає за собою право відхилити статті, які не відповідають вимогам і тематиці наукового журналу.

НАУКОВА ЕКСПЕРТИЗА СТАТЕЙ

1. Всі статті, що подаються до друку у виданні «Сучасні дослідження з німецької історії», проходять подвійне незалежне сліпе рецензування.

2. Тексти, що надходять до редакції, підлягають першій експертизі наукового та технічного редакторів на предмет загальної відповідності положенням, описаним в інформаційному файлі «Вимоги до статей».

3. Тексти, що в цілому відповідають загальним вимогам, передаються двом членам редакційної колегії (за попередньою домовленістю) для сліпого оцінювання (редактори не отримають інформації щодо автора матеріалу).

4. Члени редакційної колегії оцінюють науковий рівень поданих текстів та їх відповідність профілю видання. Вони також готовлять коротку рецензію з рекомендаціями Редколегії (стосовно рівня майбутньої публікації) та авторам (зауваження, шляхи можливого подолання недоліків).

5. Оцінити зміст статті по шкалі 1-5 балів та відповісти на запитання:

- Наукова новизна
- Методологічна обумовленість
- Репрезентативність історичної бази
- Аргументованість висновків
- Коректність та доцільність використання історіографії
- Стиль

6. Отримавши рецензії, автори мають здійснити певні кроки щодо подолання зауважень, покращення якості поданих матеріалів. Коротке обговорення з науковим та технічним редакторами можливе.

7. Остаточне рішення щодо публікації кожного матеріалу та загального змісту наступного видання приймаються після ознайомлення всіх членів Редакційної ради журналу з окремими текстами та рецензіями.

14. Публікації здійснюються на платній основі після затвердження статті редакційною колегією. Гонорар авторам не виплачується, рукописи, коректура та відбитки статей авторам не відсилаються.

15. Редакційна колегія приймає на розгляд статті, які стосуються сучасних досліджень з німецькій історії, а також з всесвітньої історії до 1 квітня поточного року.

Рукописи статей слід надсилати на адресу:

49010, Україна, м Дніпро, пр. Гагаріна, 72, к. 502

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, історичний факультет, Центр українсько-німецьких історичних досліджень.

Телефони: (+38) 066 146 42 80

Або на электрону адресу: nataliyavenger@yahoo.com

THE PROCEDURE OF ARTICLES FORMALIZATION, WHICH ARE OFFERED FOR PRINTING IN THE DIGEST "MODERN RESEARCHES IN GERMAN HISTORY" ("СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИИ", "СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ","MODERNE FORSHUNGEN ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE") AND THE EXPERTISE OF THE ARTICLES

The editorial board accepts articles in the language chosen by an author (Ukrainian, Russian, English, German), the size of which reaches 0.5 – 1.5 printed sheets and which are provided on electronic storage device (in duplicate) or (preferably) by e-mail (nataliyavenger@yahoo.com).

1. Requirements to the text: sheet format must be A4 (210 x 297 mm), font size – 14, interval –1.5. Font type – Times New Roman. Text materials should be prepared in MS Word text editor. Page margins: left – 30 mm, right – 15 mm, upper and lower ones – 20 mm. Text should be literally edited, without mistakes. Pages should not be numbered. Tables and figures should be numbered according to the text of an article.

2. The article structure should have the following sequence:

- UDC (to the left from the center, in bold, font size – 14);
- The author's initials and surname (centered, in bold, font size – 14);
- Institution represented by the author (centered, in italics, not bold, font size – 14);
- The title of an article (centered, in capital letters, in bold, font size – 14, interval – 1).

3. Annotation in Ukrainian, Russian, English and German (Full Name should be in bold italics; the article title – in bold; the annotation text should contain three to four sentences, not in bold; everything should be printed in font size 12 and interval 1.5). Editorial board will translate Ukrainian and Russian versions of annotations for non-Ukrainian and non-Russian authors.

Annotation in English should be enlarged and should contain the author's last name and initials, the article's title (in bold). Annotation (1800 signs without spaces) shouldn't be in bold, the font size should be 12, the interval – 1.5.

Keywords (under the corresponding annotation) – 4-6 words, not in bold. The term "keywords" should be in bold italics, font size – 12, interval – 1.5.

Examples

Венгер Н. В. Бунге Н. Х. про колонізацію, проблеми околиць та німецьке питання в системі соціальних конфліктів Російської імперії: між двома концепціями внутрішньої політики останньої третини XIX ст.

У дослідженні пропонується аналіз поглядів М. Х. Бунге щодо проблем міжетнічних протиріч пізньої Російської імперії. Особливу увагу приділено практичним рекомендаціям вирішення конфліктів між центром і етнічними околицями та концепції інтеграційної політики. Доведено, що Бунге пропонував близький до ліберального варіант вирішення національного питання.

***Ключові слова*:** Н. Х. Бунге, російський націоналізм, колонізація, німецьке питання в Росії, пізня Російська імперія.

Венгер Н. В. Н. Х. Бунге о колонизации, проблемах окраин и немецком вопросе в системе социальных конфликтов Российской империи: между двумя концепциями внутренней политики последней трети XIX ст.

В данном исследовании предлагается анализ взглядов Н. Х. Бунге относительно проблемы межэтнических противоречий в поздней Российской империи. Особое внимание уделено практическим рекомендациям решения конфликтов между центром и этническими окраинами, концепции интеграционной политики. Доказано, что Бунге предлагал близкий к либеральному вариант решения национального вопроса.

Ключевые слова: Н. Х. Бунге, российский национализм, колонизация, немецкий вопрос в России, поздняя Российская империя.

Venger N.V. Bunge N.Ch. über die Kolonisation, die Probleme der Randgebiete und die deutsche Frage im System der sozialen Konflikte des Russischen Reiches: zwischen zwei Konzeptionen der Innenpolitik des letzten Drittels des XIX. Jh.

In der vorliegenden Forschung wird die Analyse der Auffassungen von N.Ch.Bunge hinsichtlich des Problems der zwischenethnischen Widersprüche im späten Russischen Reich dargeboten. Besondere Aufmerksamkeit wird den praktischen Empfehlungen der Lösung der Konflikte zwischen dem Zentrum und den ethnischen Randgebieten, der Konzeption der Integrationspolitik gewidmet. Es ist bewiesen, dass Bunge eine zur liberalen nahe Variante der Lösung der nationalen Frage vorgeschlagen hat.

Schlüsselwörter: N.Ch. Bunge, der russische Nationalismus, die Kolonisation, die deutsche Frage in Russland, das späte Russische Reich

Venger N. V. Bunge N. Kh. about colonization, ethnic region`s problems and "german issue" in the system of social conflicts of the Russian Empire: between two concepts of internal policy of the last third of the XIX th century.

The author offers the analysis of N. Kh. Bunge's views on the problem of interethnic contradictions in the late Russian Empire. It is paid special attention to Bunge`s practical recommendations of resolving conflicts between the central Russian authorities and the ethnic regions. The author tells about Bunger`s concept of integration policy and proves that the politician proposed a liberal way of national problems` solving.

It was quite predictable that the issue of inter-ethnic problems would appear in N. Kh. Bunge's publicism heritage in 1880–1890's. By that time Russian nationalism had formed a discussion about the problems of interethnic relations in the Russian Empire. Nationalistic discourse influenced Russian society, appealed to the politicians demanding to offer a practical answers. The liberal program of N. Bunge`s reforms had a social determination and was aimed to create favorable conditions for activities of all social groups (including peasantry and former colonists). Having had a positions of the head of the Ministry of Finance and the Committee of Ministers, Bunge often faced the problems of interethnic contradictions. N. Bunge's «After-death Notes» (that were being written before 1895) were his political testament, where he expounded all the experience of his political life. In the "Notes" the politician proposed a liberal way of national problems solving.

N. Bunge presented analysis of the most problematic points in the system of relations between the authorities and population of the ethnic outskirts. On the first side, Bunge`s ideas were close to his predecessors who were conservatives. However, being a politician, N. Bunge not only criticized the "outskirts" but he also admitted many stakes that the central government had committed. He rejected forceful way of national problems` solving and offered his concept of integration policy. Bunge offers elements of both conservative and liberal ways of problems` solutions. His political recommendations were addressed to his contemporaries, but the problems were so difficult to resolve that his ideas are important are nowadays.

***Key words*:** Bunge N. Kh., Russian nationalism, colonization, German issue in Russia, late Russian Empire.

4. Main part of an article (not obligatory): problem statement; analysis of scientific researches and publications; the aim of research; presentation of main material; conclusions. All mentioned elements should be highlighted in clarendon.

5. Bibliographic references.

The heading "Bibliographic references" should be centered, in bold, font size – 14. Bibliographic items – across the whole width, in alphabetical order, font size – 14, interval – 1.5.

Examples

Корсун Н. Г. Балканский фронт мировой войны 1914–1918 гг. Москва, 1939. 119 с.

Българска та армия въ Световната война 1915–1918 гг.: в 12 т. / отв. ред. И. В. Филиповъ. София, 1943. Т. 9. 937 с.

Каширин В. Б. Несостоявшаяся экспедиция русских вооруженных сил на Балканы осенью 1915 года // Новая и новейшая история. 2004. № 6. С. 175–203.

Цветков В. Ж. Генерал М. В. Алексеев – начальник штаба Ставки Верховного главнокомандующего. Опыт военно-стратегических разработок в конце 1915 г. – 1916 г. // Исторический Вестник. Первая мировая война / под. ред. С. М. Исхакова. Москва, 2016. Т. 18. С. 10–42.

Кирш Ю. И. Под сапогом Вильгельма (Из записок рядового военнопленного № 4925): 1914–1918 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib .ru/memo / russian / kirsh_ui01/index. html (дата звернення: 18.06.18).

Журналы заседания Временного правительства: в 4-х т. / авт.- сост. Б. Ф. Додонов, Е. Д. Гринько. Москва, 2004. Т. 4: сентябрь – октябрь 1917 года. 416 с.

Международные отношения в эпоху империализма 1878–1917 гг. : в 10 т. / авт.-сост. Й. М. Лукин, Ф. А. Роштейн, А. А. Могилевич. Москва, 1933. Серия 3. Т. 5. 531 с.

6. References. References (Latin letters, boldface, center, size of type) are placed after the bibliography. It is a transliteration of the bibliography in Latin letters. You must complete them if you used the books and sources which were printed or written not with Latin alphabet. References are to be: in width, 14 size of type, spacing 1.5. The order of them must correspond to bibliographic references. For Cyrillic names and titles you should also provide translation in square brackets ([]) (located after transliteration). It is possible to use BGN-style transliteration tools for free (The United States Board on Geographic Names). For Ukrainian language use: http://translit.kh.ua/?lat&bgn. For Russian and Byelorussian languages use: https://translit.net/ru/bgn/.

Article

Oleynikov A. V. (2016) Teatry voyennykh deystviy russkoy imperatorskoy armii v kampanii 1916 g. v operativno-strategicheskom kontekste [Theaters of military operations of the Russian imperial army in the campaign of 1916 in the operational-strategic context]. *Historical Herald. World War I*, vol. 18, pp. 42–72.

Electronic resource

Mayevskiy V. Armyano-tatarskaya smuta na Kavkaze. kak odin iz fazisov armyanskogo voprosa [Armenian-Tatar distemper in the Caucasus as one of the phases of the Armenian issue]. Availableat: https://web.archive.org/web/20070929124440/http://www.karabakhdoc.azerall. Info /ru / istoch/ is010.htm (accessed: 18.09.18).

Akhundov D. A. (1986) O «spornykh» momentakh v istorii i kulture Kavkazskoy Albanii [On the «controversial» moments in the history and culture of Caucasian Albania] *News of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR. Literature, language and art*, no. 2, pp. 104–115. Available at: http: // www. bakililar.az/ ca/ history/ spor.html (accessed: 12.09.18).

Book

Zalesskiy K. A. (2003) *Kto byl kto v Pervoy mirovoy voyne* [Who was who in the First World War.]. Moscow, (in Russian).

Multivolume edition

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii (1848) [The Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. Vol. 22, p.1, (in Russian).

Yavornitskiy D. (1995) *Zaporozh'ye v ostatkakh stariny i predaniyakh naroda: v 2 ch.* [Zaporozhye in the remnants of antiquity and the traditions of the people: in 2 vol.]. Vol. 1. Kiev, (in Ukrainian).

Archive

Russian State Military Historical Archive (RSMHA), f. 2000, inventory 1, file 3129. 120 s.

RSMHA, f. 2003, inventory 1, file 60, 345 s.

7. Archival sources formalization

Links to archival sources are formalized according to the rules used in the country of their origin.

Examples for Russian archives

РГВИА (г. Москва, Российская Федерация). Ф. 2085. Штаб Помощника главнокомандующего Румынским фронтом. Оп. 1. Отдел генерал-квартирмейстера. Д.163. О фронтовом съезде в Одессе 10 мая 1917. 1917. – 138 л.

Examples for Ukrainian archives

ЦДАВО України (Київ, Україна). Ф. 14, Оп. 7, Спр. 19, 284 арк.

Mennonite Heritage Archive (Winnipeg, Canada). Fond 5050. Inventory 1. File 2. P. 3.

Доклад Херсонской конторы Государственного хлебного бюро Представителю Председателя Совета министров Украинской Державы при командовании австро-венгерской Восточной армии, 28 октября 1918 г. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 2311, Оп. 1, Спр. 147, арк. 4.

8. In case that any of the examples given in this manual is not suitable for your literature formalization, it is advised to use DSTU 2015 (Ukrainian national standardization system).

9. References in the text.

The index number of each work in the list is the number of its position. So, the references to the list should look like this in the text: [1; 22] (or [4, p. 3; 35, p. 71]), where first digits 4,35 are the positions of definite works, and the following digits are page numbers.

10. Foreign sources should be given in the original language, but in compliance with the same rules. References to archival sources should be made with an exact designation of archive name, fund numbers, description, case, used sheets.

11. Date of article arrival to the editorial board is indicated under the text in italics, font size – 14. For example: *Received by the editorial board on May ,04, 2017*. The article should be signed by all authors.

12. Information about the author. Information about the authors should be added to the manuscript: surname, first name, patronymic; academic degree and title; place of work and position with the full name of institution or organization; work phone number, e-mail, other means of communication.

13. Expertise of the articles. Postgraduate students, masters and students submit printed version of an article with a scientific supervisor's signature. All articles are subjected to internal and external reviews. The documents' authors are responsible for the content, facts, quotations, numbers and surnames validity. Articles undergo scientific and literary editing. Editorial board takes decision to publish articles. The publication editorial board has the right to reject articles that do not meet the scientific journal requirements and topics.

EXPERTISE OF THE ARTICLES: STAGES

1. All the articles submitted for publication in journal "Modern Studies in German History" are undergone a double independent blind reviewing.
2. First, the texts are the subject to general examination by the scholarly and technical editors. They both must check how the texts complaint with the provisions described in requirements.
3. Second, texts are passed to two members of the Editorial Board (after preliminary agreement) for the blind evaluation (the editors do not get information about the author of the material).
4. Third, the reviewers evaluate the scholarly level of the submitted texts and if they meet the requirements and profile of the journal. They also prepare a brief reviews with some recommendations to the Editorial Board (regarding the level of future publication) and authors (comments, ways to overcome the shortcomings).
5. After receiving reviews, the authors should undertake certain steps to overcome shortcomings, improve the quality of the provided materials. A brief discussion with scholarly and technical editors is possible.
6. The final decision about the publication of each material and the general contents of the next edition of the journal are made after getting approval from all the members of the Editorial Board.

14. Publications are made on a paid basis after the article's approval by editorial board. The authors are not paid fee; the manuscripts, proof-sheets and article prints are not sent to the authors.

15. The editorial board will consider articles, which are related to contemporary researches on German history, as well as world history, up to April 1 of the current year.

Manuscripts should be sent to:

49010, Ukraine, Dnipro, Gagarin avenue, building 72, office 502

Dnipro National University named after Oles Honchar, History Department, Center of Ukrainian-German Historical Researches, Prof. Venger Nataliya.

Phone numbers: (+38) 066 146 42 80

or by email: nataliyavenger@yahoo.com

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ
СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИИ
MODERNE FORSCHUNGEN ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE
MODERN STUDIES IN GERMAN HISTORY

Збірник наукових праць

Українською, російською, англійською та німецькою мовами

Коректор М. С. Кузнецова
Комп'ютерна верстка А. Ю. Такій

Підписано до друку 3.12.2019. Формат 60×84 1/8. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 17,67. Тираж 100 пр. Зам. № 000.

Типографія «Литограф».
49107, м. Дніпро, вул. Гоголя 10а, к. 38.

ISSN 2616-9479